

# KÜLTÜR EVRENİ

## UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

Bahar / Spring / Весна 2012 • Yıl / Year / Год 4 • Sayı / Number / Число 12

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

ISSN: 1308-6197

### Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/7 Bakanlıklar-ANKARA

Tel: 0090.312 4259353 – kulturevreni@gmail.com

### Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

### Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

### Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

### Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

### Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN ■ Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY ■ Dr. Yaşar KALAFAT

Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU ■ Prof. Dr. Taciser ONUK ■ Prof. Dr. İsmail PARLATIR

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU ■ Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

### Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Kültür Ajans Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.kulturevreni.net

### Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан

других стран)

### Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан

других стран)

### Abone Bedeli / Subscription Price

### Baskı Tarihi/ Press Date

22 Haziran 2012

### Baskı / Pres / Типография

BRC BASIM

Samanyolu Cad. No: 35 İskitler/ANKARA

Tel: 0090.312.384 44 54

### Kapak Resmi:

*Kastamonu'da üretilen bir kanaviçe*

**Temsilcilikler / Representative / Представители**



**AZERBAYCAN**

**Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA**

e-mail: nezaket\_h@yahoo.com Tel: 00994503441135



**AZERBAYCAN**

**Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE**

e-mail: gabdullazade@rambler.ru Tel: 00994506737860



**KAZAKİSTAN**

**Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA**

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047



**UKRAYNA**

**Doç. Dr. İryna M. DRYGA**

e-mail: idriga@gmail.com Tel: 00380679610301



**KKTC**

**Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK**

e-mail: mehmetdemiryurek@lefke.edu.tr  
Tel: 00905394132608 - 00905428803008



**KOSOVA**

**Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ**

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234



**RUSYA FEDERASYONU**

**Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA**

e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317



**TÜRKİYE**

**Ömer ÜNAL**

e-mail: h.omerunal@gmail.com  
Tel: 00905337706462

Kültür Evreni dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале **Вселенная Культуры** следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

**Hakem Kurulu**

**Editorial Board**

**Консультативный совет – Редколлегия**

- Ord. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAJCAN)  
Ord. Prof. Dr. İsmayil HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölmesi / AZERBAJCAN)  
Ord. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAJCAN)  
Ord. Prof. Dr. Vasıf MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAJCAN)  
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Byoungduk SOHN (Chongshin University / KORE)  
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)  
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Ingeborg BALDAUF (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)  
Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)  
Prof. Dr. Maria ÇİKİA (Akademia Nauk / GÜRCİSTAN)  
Prof. Dr. Maria Pia PADANI (Universita' Ca' Foscari Di Veneza / İTALYA)  
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Natalie O. KONONENKO (University of Alberta / KANADA)  
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)  
Prof. Dr. Norbert FIRIES (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)  
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)

**KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ**

- Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)  
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)  
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)  
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)  
Prof. Dr. Walter ANDREVS (University of Washington / ABD)  
Prof. Dr. Wan-I LIN (National Taiwan University / TAYVAN)  
Doç. Dr. Bakitgöl KULCANOVA (Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)  
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)  
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)  
Doç. Dr. Gloham VATANDOUST (American University of Kuwait / KUVEYT)  
Doç. Dr. Iryna M. DRYGA (Bilimler Akademisi / UKRANIE)  
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC)  
Doç. Dr. Mustafa SEVER (Gazi Üniversitesi/TÜRKİYE)  
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)  
Doç. Dr. Selçuk DUMAN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi/TÜRKİYE)  
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)

- Not** : Alfabetik olarak sıralanmıştır.  
**Note** : It is arranged in accordance with an alphabetical order.  
**К сведению** : Следует в алфавитном порядке

• *Kültür Evreni Dergisi 'ne T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı abonedir.*

• *Ministry of Turkish Republic Culture and Tourism is a subscriber to Cultural Universe Magazine*

• *Министерство Культуры и Туризма Республики Турция является абонементом на журнал «Kültür Evreni» («Вселенная Культуры»)*

**İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ**

<b>Türk Halk İnançlarında Zile e Çevresi Örnekleri İle Soğan</b> In Turkish Folkloric Beliefs Samples Of Zilen And its Environ And Onion Лук В Народных Поверьях На Примере Зиле И Окрестностей <b>Dr. Yaşar KALAFAT</b> .....	9
<b>Жүсіп Баласағұн Ұрпақ Тәрбиесі Хақында</b> Yusuf Belasaguni Genç Nesillerin Eğitimiyle İlgili Zhusip Balasaguni About The Upbringing Of Generations <b>Doç. Dr. Bakıtgül R. KULZHANOVA</b> .....	20
<b>О Неоромантических Тенденциях В Мелодике Азербайджанских Композиторов</b> Azerbaycan Bestekarlarının Melodikasında Neoromantik Eğilimler Of The Neo – Romantic Trends In Melodies Of Azerbaijani Composers <b>Doç. Dr. Gönül NASIROVA</b> .....	25
<b>Managing Stress And Anxiety During Pregnancy</b> Gebelikte Gerilim Ve Korkuları Yönetme Управление Напряжением И Беспокойством Во Время Беременности <b>Elhameh EİNOLLAHİ-Payam HAMİDİ-Zahra Ghomi MOHAMADİEH</b> .....	32
<b>Профессиональные Культурные Тенденции В Начале Хх Века В Азербайджане</b> Azerbaycanda XX. Yüzyıldan Önce Profesyonel Kültür Eğilim ve Yetenekleri Professional Culture Tendency In The Beginning Of Xx Century In Azerbaydjan <b>Mina QADSİEVA</b> .....	36
The Comparison Of "Siyavash" Story Written By Ferdowsi With The" Ramayana" Epic By Valmiki Firdevsi'nin "Siyavuş" Eseri Ve Valmiki'nin "Ramayana" Destanının Mukayesesi Сравнение Истории "Сиявуш" Написанной Фирдовси С Эпосом "Ramayana" Валмики <b>Abdulreza BALAZADEH</b> .....	41
<b>Malatyalı Fahri'nin Çileli Yaşamı Ve Türk Halk Müziğindeki Yeri</b> Malatyalı Fahri's Suffering Life And Its Place In Turkish Folkloric Music Страдальческая Жизнь Фахри Из Малатья И Его Место В Турецкой Народной Музыке <b>Yrd. Doç. Dr. Ramazan ÇİFTLİKÇİ</b> .....	49
<b>Türkiye Büyük Millet Meclisinde Hocalı Soykırımı Sonrası Yapılan Değerlendirmeler</b> Evaluation Works Carried Out After The Genocide With Hodja In The Turkish Grand National Assembly Итоги, Проведенные В Великом Национальном Собрании Турции После Национальной Резни В Ходжали <b>Doç. Dr Selçuk DUMAN</b> .....	76

- Türkî Jazba Eскерткіштерін Зерттеудің Жаңа Әдістері**  
Eski Türklere Ait Yazılı Eserlerin Araştırılmasının Yeni Metodları  
New Methods Of Turk Written Records  
**Prof. Dr. Berikbay SAGİNDİKULİ**..... 89
- Azərbaycan Bəstəkarlarının Yaradıcılığında Kantata, Oratoriya və Oda Janlarına Müraciət**  
Müzik Türü Parçaların (Kantata), Oratorya ve Oda Musiki Türlerini Azərbaycan Bestekârlarının Eserlerinde Kullanmaları  
The Appeal Of The Azerbaijan Composers To The Genres Of Cantata, Oratorio And Ode  
Обращение Азербайджанских Композиторов К Жанру Кантаты, Оратории И Оды  
**Aytən BABAYEV** ..... 98
- Climate And Its Impact On Transportation System**  
İklim Ve Nakliye Sistemi Üzerinde Olan Etkisi  
Климат И Его Воздействие На Систему Транспортировки  
**Dr. Mir Mahmood HOSSEİNİ-Elham HOBBI-Dr.Gita EİNOLLAHİ**..... 105
- Дала Ғұламаларының Тәрбие Мәселелері Туралы Ойлары**  
Türk Halkları İlim Adamlarının İyi Terbiye Görme Konusundaki Düşünceleri  
Turkish Speaking Scientists' Opinions About Upbringings  
Педагогические Взгляды Философов Тюркоязычных Народов  
**Doç. Dr. İkramova Anar ŞANŞARHANOVA**  
**Sıpirındiyeva Gülzade KUDİŞEVNA**..... 109
- Ü.HACİBEYLİ VE M.MAĞOMAYEVİN OPERA ÇALIŞMALARININ KARŞILAŞTIRMALI ÖZELLİKLERİ**  
**COMPARATIVELY CHARACTERISTICS OF OPERA CREATIVENESS OF UZEYİR NAJİBEYLİ AND MUSLİM MAĞOMAYEV**  
**СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОПЕРНОГО ТВОРЧЕСТВА УЗЕЙРА ГАДЖИБЕЙЛИ И МУСЛИМА МАГОМАЕВА**  
**Doç.Dr. İnara Eldarkızı MEHERREMOVA**..... 113
- Comparison Of Anxiety Between Individual And Team Athletes Of Iran- Paralympics**  
İran-Paralimpik Bireysel ve Takım Sporcuları Arasında Anksiyete Karşılaştırılması  
Сравнение Беспокойства Между Человеком И Атлетами Команды Ирана  
Паралимпийских Игр  
**Dr. Mansour HASANPOUR** ..... 118
- Лингвистикалық Терминдердің Жасалуы Мен Қолданысы**  
Dilbilimi Terimlerinin Yapılışı Ve Kullanılışı  
The Formation And Use Of Linguistic Terms  
**Doç. Dr Abdibek Cetpisuli AMİROV**..... 124
- Âşık Şeref Taşlova'dan Derlenen Sümmânî İle Gülperi/ Perizât Hikâyesi Eş Metninin Hüseyin Sümmânîoğlu/Sümmânîoğlu Ve Mevlüt İhsanî Eş Metinleriyle Farklılıkları**  
The Differences Between Sümmânî And Gülperi/Perizât Story Identical Text I Collected From Âşık Şeref Taşlova And Hüseyin Sümmânîoğlu/Sümmânîoğlu And Mevlüt İhsanî Identical Texts  
Различия В Текстах «Сюмманî И Гюльпери /Рассказ Феризат», Записанных От Ашуга Шереф Ташлыова, С Текстом «Хусейн Сюмманîоглу/ Сюмманîоглу И Мевлут Ихсани»  
**Nail TAN** ..... 130

- Şimdiki Arap Edebiyatındaki Bilim Kurgu Romanı**  
Science Fiction In Modern Arabic Literature  
Научно-Фантастический Роман В Современной Арабской Литературе  
**Doç. Dr. Dina Turgalikızı KOPTİLEUOVA**  
**Kundyzai Kıdırbaykızı AUBAKİROVA** ..... 142
- Azərbaycan Girişimcilikdə Dövlət Düzenlemesinde Uluslararası Deneyimin Kullanılması**  
Вопросы Исползования В Азербайджане Международной Практики По Государствен- Ному Урегулированию Предпринимательства  
Issues About The International Experience Apply In State Regulation Of Enterpreneurship In Azerbaijan  
**Prof. Dr. Nazim ƏHMƏDOV** ..... 149
- Avrasya Birliği’yle İlgili Kazakların Milli Çıkarları**  
National Interests Of Kazakhs In The Eurasian Union  
Еуразия Одағындағы Қазақтардың Ұлттық Мүдделері  
**Doç. Dr. Canat MOMINKULOV-Rabiğa TUMBAYEVA**  
**Ardak KALIÖLLAKIZI** ..... 157
- Modern Poem, Classic Poetical Tradition And Folklore**  
Çağdaş Şiir, Klasik Nazam Geleneği Ve Folklor  
Современное Стихотворение, Классическая Поэтическая Традиция И Фольклор  
**Aliakbar RADPOOR** ..... 165
- Economic Evaluation Of Collecting And Transferring Of Solid Waste İn Tehran Metropolis By Using Wags Software (Case Study: Municipality Of Tehran 6<sup>th</sup> Region)**  
Wags Yazılımından Yararlanmakla Tahran Büyük Şehirde Çöp Toplama ve Taşınmasının Ekonomik Değerlendirilmesi (Tahran Belediyesi Altıncı Bölgesi Esasında)  
Экономическая Оценка По Сбору И Передаче Твердых Бытовых Отходов В Метрополии Тегеран С Помощью Программного Обеспечения Wag (На Примере Муниципалитета Тегерана Шестой Область)  
**Aysan ÇHALAK-Abdolreza KARBASI-Masoud MONAVARI-Zahra ABEDI** ..... 173
- “Şur” Muğaminin Musiqişünaslıqda Tədqiqinə Dair**  
“Şur Mugami”Nin Musiqişünaslıqta Araşırılmasına Dair  
Reserach On Musical Art Of “Şur Mugami”  
К Исследованиям В Музыкаведении «Мугама Шур»  
**Arzu ƏKBƏROVA** ..... 186
- Dil ve Edebiyat Öğretiminde “Duygudaşlık”**  
“Empathy” For The Teaching Of Language And Literature  
«Чувственность» В Преподавании Языка И Литературы  
**Ar. Gör. Esra USLU** ..... 192



## TÜRK HALK İNANÇLARINDA ZİLE VE ÇEVRESİ ÖRNEKLERİ İLE SOĞAN

### IN TURKISH FOLKLORIC BELIEFS SAMPLES OF ZILEN AND ITS ENVIRON AND ONION

### ЛУК В НАРОДНЫХ ПОВЕРЬЯХ НА ПРИМЕРЕ ЗИЛЕ И ОКРЕСТНОСТЕЙ

**Dr. Yaşar KALAFAT\***

#### **Özet**

Makalede; Türk halk inançlarında soğan bitkisi ile ilgili olarak inançlar anlatılmaktadır. Türk dünyasından da söz edilmektedir. Özellikle Zile ve çevresindeki soğan inancıyla ilgili bilgiler yer almaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** soğan, Zile ve çevresi, beslenme kültürü, inançlar

#### **Abstract**

In this article, information is relayed on the plant of onion in Turkish folkloric beliefs and on the Turkish world, and, in particular, on the belief of onion in Zile and its environ.

**Key Words:** Onion, Zile and its environ, nutrition culture, beliefs

*“Soyularak yenir meyve değil  
Kırmızıdır elma değil”*

*“Kat kat açılır,  
Kokusundan kaçılır”*

#### **GİRİŞ**

Toplumların beslenme kültürlerinden hareketle onların varsa etnik kimlik özellikleri büyük ölçüde belirlenebilmektedir. Beslenme kültürü kültürel kimliğin belirleyicilerinden iken Kültürel kimliğin bütünlüğünü ve devamlılığını belirleyen unsurlardan birisi de beslenmenin içeriğidir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra gözlenebilmiştir ki, Azerbaycan'ın Bakû gibi büyük şehirlerinde bilhassa ayaküstü yapılan beslenme, özellikle pastanelerde Slav kültür

---

\* Türk Halk Bilimi Araştırma Merkezi Başkanı. Ankara/TÜRKİYE

patentliydi. Ekonominin gizli eli bu bölgeye; döner, lahmacun, ekmekarası köfte, su böreği gibi Anadolu Türk beslenme kültür ürünlerini sokunca Azerbaycan ile Anadolu'da beslenme kültürü itibari ile bir birlik oluştu. Bakû'de Anadolu Türkiye mutfağı da temsil edilmeğe başlandı. Bu gelişmenin Moskova kültür stratejisi belirleme merkezleri farkında olmuş olmalı ki, bölgede Rus pastanelerine özel ekonomik destek sağlama dönemine girildi. Özetle denilebilir ki, beslenme kültürü yolu ile bir toplumun damak zevkini ve beslenme alışkanlıklarını değiştirip, o toplumu mensubu bulunduğu genel kültür coğrafyasından farklılaştırabilir, zamanla beslenme farklılığından hareketle etnisite dahi oluşturabilirsiniz.

Azerbaycan'ın Lenkeran bölgesinde Anadili Talişçe olanlar yaşamaktadırlar. Ancak, Taliş mutfağı bozkır medeniyetinin beslenme kültürünü çok canlı olarak yaşatmaktadır. Anadili esas alınır ise, Talişlerin kültürel kimlik olarak Fars Kültür dairesine sokulmaları mümkün olabilir. Ancak, beslenme kültürü itibariyle Talişler Türk kültür coğrafyasının asli unsurlarından sayılmalıdır.

1994 yılında Özbekistan'da bir yatırdaki adak yemeğine şahit olmuştuk. Hazırlanmış ortak çorba tasından ziyaretçiler birlikte birkaç kaşık yiyip, hayır sahibine fatiha okuyup dua ediyorlardı. Olaya şahit olan bir yabancı, "Aynı kabı kullanıyorlar hayvanlar gibi" deyince, İlgili dili bilen bir Özbek aynı sükûnetle, "Siz aynı kabın yemeğini paylaşamaz hırlaşırdınız, hayvanlar gibi" şeklinde cevap vermişti. Beslenme sadece boş mideyi besinlerle doldurma değildir. Onun da bir tefekkürü ve o derin düşüncenin temelinde de kimlikle bağlantılı inanç vardır.

Acıyı çok seven Güney Doğu halkı için, issot/biber tarlalarının düşman tarafından işgal edildiğinin söylenilmesi, onları hemen harekete geçirdiğine dair şakalar yapılır. Beslenme toplumların çok kere bam teli durumundadır.

Temel bir yemek meclisinde, yöresinin yemeklerini çok çeşitliliğinden bahsetmiş olma adına, hamsinin baklası olduğunu söyler. Yemek çeşitliliğinin çokluğu bir kültürlülük göstergesidir.

#### **METİN:**

Destanda,

"Hem yazının hem kışının  
Yemeklerde *tuz* taşının  
*Soğanlı ekmek aşının*  
Tadı damağımda kaldı"<sup>1</sup> denilmektedir.

Toplumda belirli yiyeceklerin ön plana geçmeleri, onların sadece o yörede çok üretildikleri, ucuza mal olmaları, besin değerlerinin yükselmesi ile mi izah edilebilir? Besinle mistik özelliğini veren onların sadece besleyici olmaları mıdır? Türk Kültür Coğrafyasında, yere düşmüş ekmek muhakkak kaldırılır öpülür uygun bir yere konulur. Müslüman olmalarına rağmen Arap kültürlü halka bu uygulama çok komik gelir. Veya mısır ekmeği ayakla çiğnenmez de, mısır tanesini çiğnerken bu hassasiyet hissedilmez. Besleyici olmanın verdiği mistik muhtevanın yanı sıra, bu manevi itibarın başka sebepleri de var mıdır? Mesele bu duyguda mitolojik bir boyut aranabilir mi? Mitolojik içerikteki kutluluk da beslenme özlümüdür? Biz bildirimizde bu ve benzeri sorulara cevap aramaya çalışacağız?

Deniz besin ürünleri ile yakın tanışıklığı olan yaşlı bir Ermeni Hanım balık pazarına girdiğinde balıkçı, "canlı bunlar canlı" diye balıklarının reklâmını yapmaktadır. Müşteri

---

<sup>1</sup>Doğan Kaya, Halk Edebiyatında Yemek Destanları, **Motif Academy Folklore Journal** 2008 / 1

mama, balıkçıya sokulur ve sorar “taze mi bunlar?” balıkçı bozulur “madam canlı diyoruz ya” der. Bunun üzerine müşteri bozulur ve “ben de canlıyım ama taze miyim?” diye sorar.

Rum Hanım, sebze halinde limonlara dokunur ve erkek bunlar susuz olurlar” der ve geçer. Durumu gözleyen şarklı bir çiftçi, limonları tek tek ve sıkı sıkı sıkıya başlarken o da “erkek bunlar” diyince, limonların posasının çıkmaya başladığını gören limoncu, “Hemşerim sen alacağın limonu sıkacak mısın yoksa koynuna mı alacaksın...?” diyecek olur.

Anadili Kürtçe olan Türklerle ilgili esprili bir anlatıda, ölen şahsa onun öldüğünü bilmediği için yemesi için şeker getirilir, toplumdaki güngörmüş biri, “Hasso soğan yemiyor kaldı ki şeker yiye” der. Bu toplumla ilgili beslenme içerikli ziyafet esnasında yapılmış benzeri bir espride de, ağır misafirlerden birisi diğerine takılır “soğanın cücüğünü yedin bize masada yiyecek bir şey kalmadı” der. Muhatabı da “Zengin olayım, her gün soğan yiyeceğim” diye cevap verir. Soğanın yemek masasındaki itibarı farklıdır.

Mersin yöresindeki soğanla ilgili bir nasihat sözüne göre, “Sabah paranla alıp yiyeceksin, öğlende verirlerse yiyeceksin, akşam para verseler bile yemeyeceksin.”<sup>2</sup>

Anadolu ve Kuzey Kafkasya Türk kültür coğrafyasında genç kızın evlilik yaşının gelip gelmediğini öğrenmek için, ona atılarak bir şapka ile vurulmuş. Kız düşmez ise evlilik yaşına geldi diye hükmedilirmiş. Keza, Türk kültürlü halklarda genç kızların koca ve genç erkeklerin de hanım hak edip etmediklerini anlamak için onlara yumruk vurdurarak soğan ezdirilir, ezemeyen aday henüz eş edinmeği hak etmemiştir, şeklinde yorumlanır. Halk kültüründe soğan bir olgunluk ölçөгüdür.

Kars, Ardahan, Iğdır ve Ağrı yörelerinde görücüler tarafından istenilmeğe gelen kimse- lere, gelin adayı evlenmekte gönlü yok ise, aday soğan yiyerek meydana çıkar. Görücüler gelinin ağzı kokuyor mu diye anlamak için ona sarılarak kusur tespit etmek isterler. Böylece adayın amacı hâsıl olur<sup>3</sup>. Soğan kokusu ile beğeni ölçөгüdür.

Bir ağa ile çobanı arasında geçen hikâyede, ağa çobana “bir yıl çalış yılsonunda sürüden ne kadar koyunu kaldıracabilirsen hepsi senin çobanlık hakkın” der. Çoban bir yıl çalışır ve ancak bir koyun kaldıracabilir. Ağanın kızı ile çoban arasında bir gönül ilişkisi de başlamıştır. Kız çobana, “yediğin soğanların zararını sıyrır onları yeme” der. Yılsonu tekrar gelince, kızın önerisini uygulayan çoban bütün sürüyü kaldırır ve ağanın da damadı olur. Halk tefekküründe soğan sır küpüdür.

Bunun için olmalı soğan bilmecelerimizde;

“İnce uzun adalar, aksakallı babalar  
Baş aşağı ayaklar, baş yukarı çabalar”

Veya;

“Obalar obalar başı beyaz babalar,  
Başı yerde ayakları gökte çabalar,  
Baş aşağı ayakları yukarı”<sup>4</sup> şeklinde yer almıştır.

Zile bulmacalarında soğanın örtülenmesi,

“Soyularak yenir meyve değil  
Kırmızıdır elma değil” şeklinde yapılmıştır.

<sup>2</sup> Kaynak kişi; Döndü Can, halkbilimci

<sup>3</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen

<sup>4</sup> İlhan Başgöz, **Türk Bilmeceleeri**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s.510.

Mersin Abdallarında ise,

“Kat kat açılır,  
Kokusundan kaçılır.”<sup>5</sup>

Şeklinde tanımlanmıştır.

Kuzey Doğu Anadolu’da Anadili Türkçe olan Türkler, ana dili Kürtçe olan Türkler soğanı çok sevdikleri için soğana **Kürt Elması** derler<sup>6</sup>.

Soğanın hazmettirici ve antibiyotik özelliği olduğuna inanır. Eti fazla tüketen kışı ağır bölgelerimizde soğan daha çok tüketilir. Limonun olduğu gibi soğanın da erkeği vardır.

Soğan ile ilgili inançlar, sözlü kültürümüzün kargış alanına da yansımıştır. Kars ve Iğdır’daki bir beddua türünde, “Yurduna yuvana soğan ekilsin”<sup>7</sup> denilerek, yurdun yuvan acı içinde kalsın denilmiş olunur.

Türk kültür coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Zile’de de rüyada soğan görmek çok kere “acı” “keder” olarak yorumlanır. Birisinden soğan almak veya ona soğan vermek, soğanı bırakmış olmak bu şekilde anlamlandırılır. Böyle rüyalar çok kere suya anlatılır ve gada-bela savsın diye fakire sadaka verilir.

Kıbrıs, Balkanlar ve Anadolu Türk kültür coğrafyasında ölüm habercisi olarak kabul edilen emarelerin arasında, rüyada soğan ve sarımsak görmek de vardır. Diğer emareler arasında rüyada; yaş ağacın devrilmesi, ağaçların zamansız meyve vermesi, dişlerin dökülmüş olması, hayvandan düşülmesi, evli bir hanımın yeniden gelinlik giymiş olmasının görülmesi de vardır<sup>8</sup>.

Türk kültürlü halkların halk inançlarında, bazı nesnelere akşamdan sonra komşuya verilmesi ve alınması istenilmez. Bir zaruret var ise, bunlar bazı yörelerimizde yere konular ve yerden alınırlar. Yere konulmakla yerden icazet mi alınmaktadır, Mersin Abdallarında “**Yer Niyazı**” olduğu bilinmektedir<sup>9</sup>.

Nahçıvan ve Iğdır’da da gece komşuya soğan verilmez soğanı veren soğanı alan kimse- nin veya ocağın “acılığını da almış olur” inancı vardır. Soğan alan ailenin yaşamında bir terslik olur ise, soğan veren aile mesul tutulur. Komşudan soğan alma konusunda bir sıkılık aciliyet var ise, soğana bıçakla bir çırpma yapılır, çentik atılır. Bu çentik adeta o soğanın “parpısı”dır, şeklinde inanılır<sup>10</sup>.

Soğanın Türkeçarelerde de önemli bir konumu vardır. Mersin yöresi Abdallarında çocuğu olmayan hanımlar, sarımsak ve soğan kaynatılarak anne adayını bu buğunun üzerine

---

<sup>5</sup> Döndü Can, **Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları**”, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Mersin 2010

<sup>6</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen

<sup>7</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen

<sup>8</sup> Mehmet Yardımcı, “Kıbrıs, Anadolu ve Diğer Türk Yurtlarında Ölümle İlgili İnanış ve Uygulamalar”, **Bilge Seyidoğlu Kitabı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011 s.350-360

<sup>9</sup> Döndü Can, **Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları**”, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Mersin 2010

<sup>10</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen, halkbilimci

oturtulur ise, hamile kalabileceğine inanılır<sup>11</sup>. Adilcevaz ‘da ise soğan kabukları kaynatılıp aç karnına içilmek suretiyle hamile kalmaktan kurtulacağına inanılır.<sup>12</sup>

Anadolu Türk kültür coğrafyasında hemoroit ile mücadelede soğanı haşlar cücüğünü çıkarıp hemoroit memesinin üzerine koyarlar<sup>13</sup>. Türkeçarlerde Soğanın yapraklarından ziyade yumrusundan yararlanılır. Yumru köklü bitkilerin genelinde yumrunun halk arasında ismi soğandır. Yabanî soğandan/Yer soğanından da çeşitli sağaltmalarda yararlanır.

Silifke-Mersin yöresinde Un Tüttürme inanç ve uygulaması vardır. Bunun için bir tavaya kurşun, soğan un ve kor halinde ateş konur. Bunlar bir tas içerisindeki suya dökülürler. Nazar almış olan kimsenin yüzü çıkan buhara tutulur. Böylece nazarın geçeceğine ifa bulunacağına inanılır.<sup>14</sup>

Güney Azerbaycan Karapapahlarında gelin eşikten içeriye girince, bir kapta kor halinde od/ateş yanındaki demir şişle birlikte getirilir. Gelin getirilen ateşin etrafında sağdan başlayarak 3 defa tavaf edercesine döner.<sup>15</sup> Türk kültürlü halklarda tavaf İslamî dönemden evvel başlamış bir inanç uygulamasıdır.<sup>16</sup> Karapapahlarda “hal apardı” inancı vardır. Hal Aparması/Al Basması olarak bilinen halk inancıdır. Al’dan korunmak için hastanın yastığının altına sarımsak, **soğan** konulur.<sup>17</sup>

Teke Türkmenlerinde kız evi muhitindeki çocuklar, oğlan evi gelenlerini **yumurta, patates ve soğanla** karşılarlar.<sup>18</sup> Mamuşa da yeni evin duvarına soğan, sarımsak ve yumurta ile kem gözden korumak için nazarlık yapılır.<sup>19</sup>

Bazı Teke Türkmenleri bölgelerinde, kız evi muhitindeki çocukların oğlan evi gelenlerini **yumurta, patates ve soğanla** karşılamış olmaları da bizim için yeni bir bulgudur. Düğünlerde saçığı daha ziyade oğlan evi yapar. Saçıda en fazla gözetilen ise, çocuklar ve yok-sullardır. Zira amaç sevindirmek, sevinci paylaşmak, varsa husumeti kaldırmak, hayır dua almaktır. Acaba diyoruz, patates soğan ve yumurtanın ortak bir inanç içeriği mi vardır? Yumurtanın çok yerde zürriyeti temsil ettiğini, nazarlıklarda kullanıldığını, bazen da gelin yeni evinin eşliğinden içeriye girmeden duvara vurularak kırılması sağlamak suretiyle, bereketi celp ettiğini, sarımsak kabuklarının kara iyelerin gümüşleri ve soğan kabuklarının ise altınları olduğu inancının olduğunu, fal bakmada ve büyü yapmada yumurta kullanıldığının

---

<sup>11</sup> Döndü Can, **Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları**”, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Mersin 2010

<sup>12</sup> Yasin İpek, “Adicevaz’da geçiş Dönemlerine Dair İnanış ve Uygulamalar” VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 04–07 Ekim 2011, Bitlis

<sup>13</sup>Zeynelabidin Makas Akademisyen

<sup>14</sup> Aşlı Ağcalar, Silifke Halk Kültürü Araştırması,Mersin Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dil ve Edebiyat Anabilim Dalı, Mersin 2009

<sup>15</sup> Yaşar Kalafat, **İran Türklüğü, Jeokültürel Boyut**, Yeditepe, Ankara 2005, s.80

<sup>16</sup>Yaşar Kalafat, “Diyarbakır ve çevresi Örnekleri İle Halk İnançlarında Tavaf/Dönme” **Osmanlı’dan Cumhuriyete Diyarbakır**, Editörler Bahaeddin Yıldız-Kerstin Tomenendal, T.C. Diyarbakır Valiliği, Ankara 2008, s. 453–463

<sup>17</sup> Yaşar Kalafat, **İran Türklüğü, Jeokültürel Boyut**, Yeditepe, Ankara 2005 s.93

<sup>18</sup> Yaşar Kalafat, **Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları, Dedem Korkut Yukarı Eller**, Berikan, Ankara, 2008, s. 185;“Diyarbakır ve Çevresi Örnekleri İle Halk İnançlarında Tavaf/Dönme” **Osmanlı’dan Cumhuriyete Diyarbakır**, editörler Bahaeddin Yıldız-Kerstin Tomenendal, t.C. Diyarbakır Valiliği, Ankara 2008, s. 453–463

<sup>19</sup>Yaşar Kalafat, “Kosova ve Dünya Türk Gençlik Kurultayı Gözlemleri” [www.yasarkalafat.info](http://www.yasarkalafat.info)

da olduğunu, sarımsak gibi soğanın da kara iyelere karşı koruyucu olduklarına dair az çok bilgiler olmakla beraber, Teke’lerdeki bu uygulamaya ilk defa rastlamış oluyoruz.

Yumurta soğan bağlantısını yumurtaların boyanmasında da görmekteyiz. Türk kültür coğrafyasında Hidrellez, Nevruz gibi mevsimlik merasimlerde yumurtalar çok kere kırmızı boyanır ve bu maksatla soğan kabuğundan yararlanır. Bu uygulama Edizi mitolojisi ile yakın ilişkidir. “Yeniden doğuşun sembolü olan yumurtalar kırmızıya boyanır. Kimlik sembolü olan ip bilezikleri oluşturan iplerden biri kırmızı renklidir. Ve kırmızı en dolaysız haliyle kanın ve yaşamın sembolüdür.”<sup>20</sup>

Kış mevsiminin şiddetli geçtiği Bitlis’teki yaygın bir tekerlemede, “İnanma yaza kışa, Hatta kırmızı yumurta pişe” der. 21 Mart’ta yumurtalar soğan kabuğu atılmış suda kaynatılarak renklendirilir, erefene yapılır yumurtalar dövüştürülür. Şubat ayının son Mart ayının ilk haftası Kara Çarşamba olarak bilinir<sup>21</sup>.

Kıbrıs Türklerinde misafire “buyurun yemek yiyelim” denilmez. “Buyrun ekmek yiyelim” denir. Ekmek kutsaldır. İkram, ekmekle anılmalıdır. Hatır ve hakkaniyet söz konusu olunca, “Tuz–ekmek hakkı” denir. Gelin, **aynanın** karşısında dua ederken, yanına **tuz** ve **ekmek** konur. Tuz, ağız tadı için, ekmek ise, yuvasının bereketli olması için konulur. Kapıya gelmiş dilenciye sadaka olarak para değil, ekmek veya kuru **soğan** verilir. Dilencilik yapanlara Çingene denir ve onlar dilenerek geçinirlerdi<sup>22</sup>.

Eski Türkler, Tengri ve Ata ruhları için At kurban ediyorlardı. Kanaatimizce koç ve sığır kurban edilmesi de sonradan olmaya başladı. Bu kurban şekli kurban veya **kanlı kurban** olarak tanımlanıyor. Bu kapsamda bir de sacı vardır. Kansız kurban olarak tanımlanan bu kurban şekli, **su saçmak**, ateşe yağ parçası atıp **koku çıkarmak** veya tabiata yiyeceklerden bırakmak şeklinde olur. Ayrıca belirli yerlere **taş atmak** veya taş koymak veya **bez** bağlamak da bazen adak şeklinde ve bazen de kurban niyetine yapılmış saçılardı. Bugün rastladığımız benzeri uygulamalar bu eski inançların uzantısı olarak kabul edilir. Yağ kokutmak suretiyle yapılan saçı türlerinden birisi de helva kavurmak veya pişi yapmaktır. Bununla amaç geçmişlerin veya görünmeyenlerin ruhunu mutlu etmektir. İncanın merkezinde **soğan saçısı**nda olduğu gibi koku vardır.

Bitlis’in ana dili Arapça olan Müslüman Şafii Türk aşireti Şegolarda cenazeye giden kimse ve Cuma akşamları kesinlikle soğan yemez<sup>23</sup>

“Saçıya kansız kurban denilmeli mi? **Su saçma** şifacılıkta da vardır. Suda çok büyük ve sakın duran bir enerji vardır. O enerji birdenbire çıkartılıyor ve hasta, yayılan dalgalarla muhatap oluyor. **Kurşun dökme** işi biraz buna benzer. Ateşe yağ atmak, **helva** döndürme uygulaması, ölmüş, sevilen bir kişiyi davet eden tarafından yapılan bir tazim uygulamasıdır. Tabiata yiyeceklerin bırakılması işine gelince, Muhammedilikte, sadece **soğan – sarımsak** kabukları mümin / **Müslüman cinslere** bırakılır. Zeytinyağı denize atılır. Bu, denizdeki büyük güçten, **Sübhan** adından yararlanmak içindir.... Beyhude veya **Beyhüd Dede**’ye bir fincan zeytinyağı adanır, dilek olunca zeytinyağı denize dökülür. Dilek tutma ve zeytinya-

<sup>20</sup> Çakır Ceyhan Suvari-Eif Kanca, “Ezidi bayramı ‘Çarşema Sor’un Toplumsal Geçiş Ritüeli olarak Analizî Uluslar arası Midyat Sempozyumu, Bildiri

<sup>21</sup> Tahir Erdoğan Şahin, Bitlis Tarihi, İnönü Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı , Malatya 2000

<sup>22</sup> Yaşar Kalafat, “Türk Halk İnançlarında Kıbrıs”, **TÜRKSOY**, Temmuz 2001, s. 4, s.34–38

<sup>23</sup> Kaynak kişi; Şekernaz Çelik, 65 yaşlarında ev hanımı, Türkçe bilmekte Güroymak-Gölbaşı/Serigoli köyünde yaşamaktadır

ğını denize dökme işi hicri aylarda Perşembe gününe rastlatılır. Bazı çalışmalarda türbede taş yapıştırma, **bez bağlama** işinin mahiyeti budur.”<sup>24</sup>

**Hortlama** etrafında da oluşmuş bir hayli inanç vardır. Türkmenistan’ın Gölken Türkmenlerinde merhum rüyalara fazla giriyor ise, rüyaya giriş şeklinden rahatsızlık duyuluyor ise, kişi sarımsak ve daha ziyade **soğan** yiyerek ve ayetler okuyarak yatmalıdır.<sup>25</sup>

Soğan kokusu da sarımsak kokusunda olduğu gibi toplum hayatında istenmeyen bir kokudur. Özellikle camilere bu kokularla girilmez, güzel kokular sürülür. Cuma akşamları bu tür yiyeceklerin kokusundan melekler rahatsız olacakları, gelmeyecekleri için yenilmelelerinden kaçılır. Bu inanç ve uygulama Zile halk inanmalarında da vardır.

Soğan yenilerek Cem toplantılarına da katılmak toplum rahatsız olacağı için uygun bulunmaz. Muharrem ayında bilhassa Şii Caferi inançlı Müslüman Türk kesimin Mersiye meclislerinde acı tadıldığı için uygun bulunur, ancak koku ile çevreyi rahatsız edeceği için bu toplumda da doğal olarak istenilmez.

Azerbaycan Türk halk sözlü kültüründe “Soğan yememişim ki ağzım koksun” şeklinde bir özel söz vardır. Bununla “bir hatam yok ki gocunayım” denilmiş olunur.

Daha ziyade anadili Kürtçe olan Türk aşiretlerinde sık kullanılan “Soğan soğandır” şeklinde bir özlü söz vardır. Bununla düşman düşmandır. İntikam almak için yaşlı genç, kadın erkek, hatta kedi ve köpek bile hedef olabilir, acı vermiş olan hedef olarak kabul edilebilir, denilmiş olmaktadır.

Aynı toplumda “Paran çok ise soğan al soğan sat”<sup>26</sup> özlü sözü vardır ki, bununla korunması için özel özen isteyen soğanın bilinçsiz esnafı zarara sokacağı anlatılmış olunur. Bu söz, iç ve batı Anadolu’da kullanılır.

Soğan ve ticaret içerikli Erzurum Kars ve Çukurova’da çok kullanılan bir deyim de “Öyle et ki kapına bir daha soğan satan gelsin”<sup>27</sup> şeklindedir. Bu özlü sözün de şüphesiz alternatifleri vardır. Bununla insafı ol, anlayışlı ol, fırsatçı olma demek istenir.

Bu özlü sözün mesajına bağlı benzeri bir söz de “Keyfine soğan doğramaktır.”<sup>28</sup> Keyfini kaçırmak, tadını bozmak anlamındaki bu sözün birçok eş anlamlısı Zile ve çevresinde de bilinmektedir.

Halaçlı Türklerinde ve yakın çevresi halklarında ‘**ekmek bayrağı**’ geleneği vardır. Evliliklerde oğlan evi gelin gelmeden evvel ekmek yapar ve bayrak dolandırır bunun anlamı ‘ekmeğimize buyurun’ demektir Okuntu türüdür.. Biz daha evvel halk inançlarımızda **ekmek** ve **bayrak** konularını çalışmıştık. Ancak ekmek bayrağına ilk defa bu çalışmada şahit olduk.

Oğlan Evi tarafından evin bacasına bir bayrak dikilir. Gönderin tepesine bazen iki **elma** bazen bir elma ve bazen de bir elma ve bir **soğan** takılır. İfade edildiğine göre elma gelinin ağız tatlılığını ve soğan da damadın sert kişiliğini temsil etmektedir. Bizim yaptığımız çalışmalarda Türk kültürlü halklar arasında elma zürriyeti, hâkimiyeti, nesillerin devamını temsil etmektedir. Bu toplumda da soğan kabukları ise, yakılması **cin** çarpacağı inancı ile sakıncalı görülür.

<sup>24</sup> S.Güngör, Tasavvuf Mektupları, Burhaniye, 2007

<sup>25</sup> Kaynak kişiler; H.Nuriyev\_Ş.Sabiov-K.Bayram

<sup>26</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen

<sup>27</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen, halkbilimci

<sup>28</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen

Halaç Türkleri ve yakın çevresinde bayrak direğinin altında düğün esnasında **elma**, **ayna**, **şeker** ve **tuz** konur. Böylece bunları alacak olan çocukların sevinmesi sağlanmış olunur. Bu tespit saçı kapsamında düşünülebilir. Ayna ve tuz da Türk kültürlü halklar arasında bir koddur. Halaçlarda gelinin annesi kızı evden çıkarken ona tuz ve **çörek otu** verir. Bunların bereketi temsil ettiklerine inanılır. Nazar için tütsü yapılırken bu çevrede tütsünün üzerine tuz dökülür. Görünmeyenlerle ilgili inançlar cümlesinden tuz da soğan ve sarımsakta olduğu gibi birlikte anılır.

Eski Türk Devletlerinde, ölen hakanın bayrağı kendi türbesinde saklanırdı.<sup>29</sup> Aynı gelenek Timur'un mezarında da görülmekte ve bu bayrak bugün bile yerinde durmaktadır. Bu bayraklar buranın fethi ve hâkimiyetinin en anlamlı ifadesi idi.<sup>30</sup> Kars Kalesinde yatmakta olan celal baba'nın türbesinde bayrak yay ve ok bulunmaktadır.

Halaçlı Türklerinde hayvancılıkla uğraşan diğer Türk kesimlerinde olduğu gibi gelinin önüne bir **koç** getirilir. Atın üzerindeki gelin koçu tutup kaldırabilir ise koç onun olur ve bu hal, gelinin güçlülüğünü simgeler. Kucağına erkek çocuk konulmuş gelinin ise ilk çocuğunun erkek olacağına inanılır. Bazı yörelerde erkek çocuk gelinin yatağı üzerinde yuvarlandırılır, amaç aynıdır. Adeta erkek çocuğun kendisine mahsus bir kokusunun olduğuna bu kokunun yatağa sinebileceğine ve bu koku vasıtasıyla ileti verilmiş olunabileceğine inanılır.

Şeytan tanımlaması halk arasında '**cingöz**', kurnaz, uyanık anlamında da kullanılır. Padarlardaki bir deyişle, çocukların yaramazlıklarını anlatan bir tespitimiz oldu. 'Uşak olanda şeydan yaratılıp' bununla Çocuk dünyaya gelirken yaramaz ve afacan yaratılmıştır, denilmektedir. Cin ve şeytanın çok kere eş anlamda kullanılması her ikisinin de ateşten yaratılmış olmasından ziyade onların anlamlarının ortak içeriyinden ileri gelmektedir.

Cin çarpması inancı itibarıyla Bingöl halk inançlarına bakılınca görülen şudur; Cin Çarpmalarına daha ziyade ilkbaharda rastlanılmaktadır. Bu mevsimde taze çayıra oturan kimseyi cinlerin çarpabileceği inancı vardır. Buradaki inanca göre cinler çarptıkları insan tarafından, çarpan cinin ismini söylemek istemezler.<sup>31</sup>

Bu tespitler bize cin-mikrop ilişkisine dair yapılmış çalışmaları ve kanaatleri hatırlattı. Konunun dışına çıkmak istemezken açıklama ihtiyacı duyduk. İlkbaharın sağlık açısından korunulması gereken bir mevsim olduğu, ıslak/yaş çayırların da keza soğuk algınlığına yol açabilecekleri düşünülence, her iki olgusunun hastalandırabilen cin olgusu ile bağlantısı kurulabilir. Kars ve Ağrı'da ve bu arada Zile'de "yazın yaşa kışın taşa oturma" şeklinde uyarıcı bir söz vardır. Keza halk arasında '**Gençlik hastalığı**' olarak bilinen hafif depresyonların ilkbaharda oldukları bilinir. Biz daha evvel **sarımsak** ve **soğanın** mikrop öldürücü özelliklerinin yanı sıra nazara, göze görünmeyen güçlerin muhtemel zararlarına karşı koruyucu olduklarına dair olan halk inançlarını çalışmıştık.<sup>32</sup>

Halk hekimliğinde/türkeçarelerde soğanın yukarıda da belirtildiği gibi önemli bir yeri vardır. Zile'deki 1960-70'li yıllara kadar vücutta **kör çıban** denilen çıban çıkınca anneler deşilsin (patlasın) da bir an önce iyi olsun diye iri bir soğanı yaşlar yaranın üzerine sararlar-

<sup>29</sup> F.Köprülü, "Bayrak" **İslam Ansiklopedisi** C.2 S. 408

<sup>30</sup> Prof. Dr. Nusret Çam "Türk Mezar ve Türbelerinin Özellikleri İle İlgili Bazı Düşünceler" **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18-20 Aralık 1998**. AKSM – İstanbul 1999 s. 63-71

<sup>31</sup> Doğan Karasu, **Bingöl'de Sosyal ve Kültürel Yaşam**, İstanbul, 2002

<sup>32</sup> Yaşar Kalafat, "Türk Halk İnançlarında Sarımsak ve Soğanla İlgili Hususlar" **II. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri Sempozyumu; Türk Halk Kültürü Üzerine Araştırmalar**, Ankara 2001 s. 85-90; Erciyes, Haziran 2002 S. 294 s. 18-20

di<sup>33</sup>. Kars ve Erzurum, Artvin yörelerinde soğanı közde haşlar sıcak sıcak henüz olgunlaşmamış Ham Çıban'ın üzerine koyarlar. Böylece çıbanın çabuk olgunlaşacağına içinin boşanacağına inanılır. Bazen da aynı maksatla yağlı hamur konulurdu.

Soğanın parazitler, kisler gibi rahatsızlıkların tedavisinde de yararına inanılır. Mersin yöresinde bununla ilgili bir masal da anlatılır.

“Eski zamanlarda bir padişah varmış. Bu padişahın oğlu hastalanmış. Nice hekimler gelmiş ama padişahın oğlunun derdine derman bulunamamış. Padişah uzak ülkelerden de hekimlerin getirilmesini istemiş. Padişah, oğluna bakıp derdine çare bulamayan hekimlerin kellesini vurduruyormuş. Sırada bekleyen bir hekim padişahın oğluna yemek getirilirken oğlanın “salataya soğan koymayın” dediğini duymuş. Hemen sessizce saraydan ayrılmış. Padişahın sarayının yakınında bir yere yerleşmiş, iki adam bulmuş. Onlara birkaç kese altın vermiş. Padişahın oğlu öldüğü gün gidip onu mezardan çıkaracaksınız, kimse görmeden buraya getireceksiniz” demiş. Durdurulan hekim padişahın oğlu bir akşamüzeri ölmüş. Mezara koymuşlar ve ülkede yas ilan edilmiş. Padişah yemelerden içmelerden kesilmiş. Hekimin adamları gece herkes gittikten sonra padişahın oğlunu mezardan çıkarıp eve getirmişler. Hekim padişahın oğlunun karnını açmış. Oğlanın böbreğinde kocaman bir kurt varmış. Kurt çok tehlikeli bir yerdeymiş. Hekim kurdu oradan çıkaramamış. Aklına padişahın oğlunun soğan yemediği gelmiş. Hemen bir soğan getirip suyunu kurdun üstüne sıkmış. Kurt hemen ölmüş. Bunun üzerine oğlanın karnını dikmiş. Birazdan oğlan kendine gelmiş. Hekim padişahın oğluna, babasının kendisini buraya tedavi için getirdiğini, iyileşince gelip alacağını söylemiş. Her sabah soğanın suyunu sıkıp içirmiş oğlana. Bir aya kalmadan oğlan öyle bir iyileşmiş ki, ata binip dolaşmaya başlamış. Hekim oğlanın iyileştiğini görünce saraya başsağlığına gitmiş. Padişaha “başın sağ olsun padişahım” demiş. “Şimdi oğlun hayata dönse ne yaparsın” deyip ve olan biteni anlatmış. Ayrıca oğluna onu gömdüklerini de anlatmamasını tembihlemiş. Dünyalar padişahın olmuş. Gidip oğlunu getirmiş, hekimi saraya aldırılmış. Hekim her sabah soğan suyu sıkıp padişahın oğluna içirmiş. Padişahın oğlu ondan sonra hiç hastalanmamış. Onlar ermiş muradına biz çıkalım kerevetine. Gökten üç elma düşmüş, biri anlatanın başına, biri bu masalı okuyanın başına biri de anlatacaklarınızın başına olsun”<sup>34</sup>

Soğanın şifa boyutu iç Anadolu ve Zile yöresinde de bilinmekle beraber devamlı soğan yenilmesi, aç karnına soğan yenilmesi, katıksız soğan yenilmesi pek önerilmez. Aras Vadisi Türk kültür coğrafyasında yapılmış bir tespite göre;

“Ezdim dağ adamı

Tovlandırır yağ adamı

Kırk gün üst üste soğan yemek

Öldürer sağ adamı”<sup>35</sup> denilmektedir.

Salyangoz kabuğunun kolyelerde, Kofilerde omuz ve beşik nazarlıklarında saç bağlarında korunmak için çok kere kırmızı bantla kullanılması Anadolu’da, Ortadoğu ve diğer Türk kesimlerinde de vardır. Keza süpürge de kullanılır. Kibrit’in iki özelliği üzerinde durulabilir. Bunlardan biri, ateş / od koruyucudur. Diğer kibritteki kükürt tuz, soğan, sarımsak gibi antibiyotik içerikli besinlerde olduğu gibi mikrop öldürücüdür. Kırmızıya ge-

<sup>33</sup> Kaynak Kişi, Mehmet Yardımcı, akademisyen

<sup>34</sup> Kaynak kişi; Döndü Can, halkbilimci

<sup>35</sup> Kaynak kişi, Zeynel Abidin Makas, Akademisyen

lince, Türk halk inançlarında önemli yeri, al karısı ve kızamıktaki koruyucu olduğuna inanılan fonksiyonu bilinmektedir.

Avşarlarda **Üzerlik Tohumu**'nun baş ağrısına da iyi geldiği inancı vardır. Avşarlardaki üzerlikle ilgili diğer bir inanca göre de, üzerlik yandırılınca / yakılınca üzerliğin üzerine **tuz, soğan kabuğu** ve **pamuk** da konur. Çeşitli vesilelerle açıklandığı gibi bu bölgede İran Avşar bölgesi aynı zamanda Şahsevenler, Karamanlılar ve diğer Türk tayfalarının da yaşamakta oldukları bölgedir.

Türk kültür coğrafyası halklarından Lezgilerde bebeğin **karın saçı** kesilince muhakkak temiz bir yere gömülür. Kadınların da saçları gelişi güzel uluorta yere atılmaz. Basılıp çiğnenilmeleri istenilmez Lezgilerde **soğan kabuğunun** yere atılması ve çiğnenilmesi de uygun bulunmaz.<sup>36</sup> Gösterilen hassasiyet bakımından kadın saçı ile soğan kabuğu arasında halk inanmaları bir ilişki kurmuştur.

Soğan-sağaltma ilişkisi doğumdan sonra da devam eder. Iğdır ve Kars'ta dış çıkarma dönemi yaşayan çocuğa yapraklı taze soğan verilir. Bebek kaşınan dış diplerinin kaşıntısını damakları arasında soğanı ezerek gidermeğe çalışır. Böylece bebeğin dişlerinin çabuk ve sağlıklı çıkacağına inanılır<sup>37</sup>.

Kuzey Kafkasya'dan Kumuklar arasında yapılmış bir tespitte aileye yeni gelen bir gelinin ismi soğan'mış. Kültür coğrafyamızın bu kesiminde yaşça büyüklerde olduğu gibi aile içerisindeki konumlar da saygıyı gerektirir. Bu kültürde o kimseye ismi ile hitap edilemeyeceği gibi o isim kelime olarak başka hallerde de kullanılmaz. Mesela ismi Aslan ise, aslan kelimesi bir anlamda tabu olur, ona Kükreyen denir. İsmi Ay ise, ay kelimesi yasaklanır, Gökteki denir. Bu inanç ve anlayışın bir sonucu olarak Soğan yenge Kokulu anlamında Kokan olarak anılmıştır.

Soğan'ın isim oluşu üzerinde durulabilir ve bildirimiz bu noktaya az-çok açıklık getirebilecektir. Nevşehir yöresinde Soğanlı diye bilinen bir yer adı vardır. Bu adlandırma orada şimdi veya geçmişte soğan ziraatının yapıldığını düşündürebilir. Ancak Sarıkamış'ın kuzeyindeki şehit yatağı Soğanlı Dağı'na Soğanlı denilmesinin bir izahı olmalı.

Soğan halkın algılayışına göre acılığı ile şife veren veya şifa verirken öldürebilen bir özelliğe sahiptir. Mersin kırsalında, Güney Doğu Anadolu'da biber için söylenen "yemezsen de yılda bir defa tarlasından geç" sözü soğan için söylenir<sup>38</sup>.

Ankara Bala'nın Keklice köyünde **soğan bahçesinin** yanına dilekler çizilerek istekte bulunulur. Ertesi gün çizilen şekiller bozulmuşlarsa bu şekillere Hızır bastığı için bozulduğunu böylece dileklerinin kabul olacağına inanılır. 6 Mayıs Hıdrellez'de kadınlar **tandırda** toplanır ve hamur işi yaparlar. Böylece bereketin artacağına inanırlar. Bereketin celbi adına yapılan yemekler komşulara dağıtılır. Keza Bu gün sağılan süt evin dışına konur akşama kadar bu **süt** mayalanır ise Hızır'ın geldiğine inanılır. Burada kız evine oğlan evinden süslenmiş koyun gönderilir. Bu hayvan günün kutlamalarında kesilip yenilir. Hıdrellezde yeşillike çıkan hasta çocukların şifa bulacağına inanılır.

Iğdır ve yakın çevresinde Kırk'ı çıkmamış bebeklerin yanına **altın** veya **gümüş** gibi madeni ziynet eşyaları erkek çocuğun sarılık hastalığına yakalanmayacağına inanılır. Ayrıca, Yedi günlük erkek bebeğin yanına bıçak kama hançer gibi delici ve kesici şeyler konur

<sup>36</sup> Kaynak Kişi; Nibar Dosteyeva.

<sup>37</sup> Zeynelabidin Makas Akademisyen, halkbilimci

<sup>38</sup> Kaynak kişi; Döndü Can, halkbilimci

ise büyüğünce cengâver olacağıın inanılır.<sup>39</sup> Altın ve gümüşün, Sarılık türü bir hastalıkta sarımsak ve soğan ile koruyuculuk noktasında eş tutulmuş olması ilginç olmalı.

Soğan ve sarsmak kabuklarına cinlerin özel önem verdikleri onların dışarıya atılmış olanlarını çok sevdikleri soğan kabuklarının onların altınları ve sarımsak kabuklarının da onların gümüşleri oldukları şeklinde inançlar vardır. Efsanemsi bir anlatıya göre cinler tarafından bir hanım onların arasında iken eteklerini altın ve gümüşle doldurur. Daha sonra kendisine geldiğinde eteğinin soğan ve sarımsak kabuğu ile dolu olduğunu görür. Bunu için olmalı bilmecelerimizde soğan kabuğu anlatılırken;

“Dereye koydum  
Sel aldı,  
Tepeye koydum  
Yel aldı”<sup>40</sup> denilmiştir.

Türkmenistan’da çileli/kırkly çocuğu ervah-cinlerden korumak için birçok ırmlara inançlara başvurulur, çocuğun yastığının altına cevher, bıçak tuz ekme konulur. Türkiye’de de çocuğun bu tür güçlerden korunması için yastığının altına bıçak, ekme, tuz konur. Bazı hallerde Kur’an-ı Kerim, **sarımsak** gibi şeylerin de koruduğuna inanılır. Çok kere kırkly annelerin ve bebeklerin kırklarının karışmaması için iğneden, iğne değişiminden yararlanılır. Türkmenebadat’ta balanın kırkly çıkıncaya kadar onun kundağına ağ bir bez içinde karanfil, nan/ekme ve bıçak konur.

Böylece koruyuculuğu olduğuna inanılan **soğan**, **sarımsak**, karanfil, bazı hallerde şalgam kokuları ile koruyucu bir yapı sergilenmektedirler. Tuz genel koruyucular arasındadır. Kelamı kadim halk inançları koruyucuları arasına İslamiyet’le birlikte girmiştir. Kesiciler gibi bitkilerden dikenli olanlar ve boynuzlulardan keçi, koç, geyiğin ayrı bir yerleri vardır.

Özbekistan’da anneler doğum yapıncaya kadar yalnız bırakılmazlar. Onların yanına ekme, **soğan**, **sarımsak**, biber, tuz, **kamçı**, ısırık (üzerlik) ile de demir konur. Özbekistan’da doğum esnasında baba evden çıkarılır kapılar kilitler açık bırakılır. Kamçının kötü ruhların kovulmasında Baksi tarafından kullanıldığına biz Kırgızistan’da bir tedavi sayanında şahit olduk.

Nazarlıklarda at nalı bulundurmak, at nalını bizzat nazarlık olarak kullanma çok yaygın bir uygulamadır. Bu uygulamayı Zile ve çevresinde de görüyoruz Biz bu yaygın uygulamayı Tiflis’teki Gürcü ailelerde de gördük. Anadolu Türk Kültür coğrafyasında Zile’de olduğu gibi nal bina nazarlıklarında yumurta soğan **sarımsak**la ve bazen de süpürgeçikle birlikte kullanılır.

### **SONUÇ:**

Türk kültürlü halklarda soğan, sarımsakta olduğu gibi görünmeyenlere veya görünmeyen olarak bilinenlere karşı koruyucu gücü olduğuna inanılan bir sebze, besin maddesidir. Çok kere sarımsakla birlikte alınır. Daha ziyade kokusu ile etkili olduğu bilinir. O da sarımsak gibi halk kültürünün birçok dalında yer alır. Bu özelliğini Zile halk kültüründe de görmekteyiz.

Türk kültüründe koku konusu incelendiğinde, iyi ve kötü kokuların ak ve kara iyeler veya ruh, melek ve cinler bağlantısı soğan türü sebzelerin farklı önemlerini de gün ışığına çıkacaktır.

<sup>39</sup> Zeynelabidin Makas İğdır Kültürü, s.40

<sup>40</sup> İlhan Başgöz, **Türk Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s. 509

**ЖҮСІП БАЛАСАҒҰН ҰРПАҚ ТӘРБИЕСІ ХАҚЫНДА**  
**YUSUF BELASAGUNI GENÇ NESİLLERİN EĞİTİMİYLE İLGİLİ**  
**ZHUSIP BALASAGUNI ABOUT THE UPBRINGING OF**  
**GENERATIONS**

**Doç. Dr. Bakıtgül R. KULZHANOVA\***

**Özet**

Bu yazıda orta asırlarda yaşayan alim Yusuf Belasaguni'ye ait «Kutadgu Bilig» destanındaki aile, gençlerin eğitimiyle ilgili fikirleri incelenmiştir. Destanda bilge adam çocuk terbiyesine bir bölüm ayırarak, nesillerin eğitiminin insaniyet için ne kadar önemli olduğunu açıklamaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** eğitim, aile, destan, orta asır, alim.

**Resume**

The author's article is based on great Zhusip Balasaguni's medieval epos "Kutadgu bilig". In this article the author gives the main attention to the difficulties in families, upbringing and relations between different generations. Taking into consideration the importance of upbringing children and connection between these generations, the author emphasizes the significance of epos in modern society.

**Key Words:** the upbringing, family, epos, Middle Ages, sage.

Тәрбие – қоғамдық, өндірістік және мәдени өмірдің белсенді қатысушысын даярлауды мақсат етіп қойған, жеке адамды қалыптастырудың жүйелі процесі. (Қазақ Совет Энциклопедиясы: 1977 ж.10-т.). Соның ішінде отбасы тәрбиесі адам баласы өмірінің ең маңызды шағы өтетін орта. Отбасы

---

\* Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Fakültesi Associate Profesör/KAZAKİSTAN

Құлжанова Б.Р. Филол. Ф.К. Халықаралық Қатынастар Факультеті  
Дипломатиялық Аударма Кафедрасы

– адам баласының шыр етіп өмір есігін ашқан сәтінен бастап ер жеткенше тәрбие алар ортасы, адамзаттың қастерлі де қасиетті ұясы. Отбасының адамзат баласы үшін алар орны мен етер ықпалы өте күшті. Өйткені отбасында ата-ананың берген толыққанды тәрбиесінің орнын еш нәрсемен ауыстыруға болмайды. «Ел болам десең, қазақ, бесігіңді түзе!», – деп қазақтың ардақты ұлдарының бірі М. Әуезов айтып кеткендей отбасындағы әке мен шешенің, отбасының әрбір мүшесінің арасындағы рухани жақындық, ынтымақтастық, мақсат бірлігі бала тәрбиесінде өз ықпалын жасайды. Отбасы жылуың, мейірімділік, сыйластық көріп өскен бала адал, тиянақты болып ер жетеді.

Халқымыз ежелден ұрпақ тағдырына бей-жай қарамаған. Себебі, қай заманда да салауатты да сапалы ұрпақ даярлау мәселесі – күн тәртібінен түспеген. Ежелден-ақ «сегіз қырлы, бір сырлы» өнегелі, тәрбиелі ұрпақ өсіруге бар күшін сарп еткен. Сан ғасырлардан бері ұрпақ тәрбиесіне біздің әр замандағы ойшылдарымыз өз көзқарасы мен байламын білдіріп отырған. Ғасыр өтіп, заман озғанмен ұрпақ тәрбиесі туралы ойлар мен пікірлер өз жалғасын тауып отырған. Түркі тектес халықтардың отбасы тәрбиесіне деген назары сонау түркілер әдебиетіне бастау алады. Түбі бір түркі тілдес халықтардың ортақ рухани мұрасы саналып келген көптеген жауһар туындыларымыз, әдеби-мәдени мұраларымыз күні бүгін де ұрпақ тәрбиелеуде аса зор рөл атқарып отыр. Солардың бірі – XI ғасырда жазылған, түркі халықтары мәдениетінің биік шыңы саналған Жүсіп хас Хажыб Баласағунидің «Қутадғу билиг» дастаны. «Қутадғу билиг» – өзі өмір сүрген дәуірдің маңызды мәселелеріне дерлік толықтай жауап берген шығарма. Жүсіп Баласағуни де өзінен ілгерінді-кейінді өмір сүрген ойшылдар секілді отбасы тәрбиесі, ұрпақ тәрбиесі, жалпы адамзаттық құндылықтарды айналып өтпеген. Ақын көзқарасы өзіне дейінгі ойшылдар көзқарасымен үйлесіп отырады. Дастан дидактикалық сарында жазылғандықтан қоғамдағы адамдар арасындағы қарым-қатынастар, сөйлесу, сыйласу, тіл әдептілігі, этика, мораль, тәлім-тәрбие туралы өсиет-ғибраттар көптеп айтылады. «Қутадғу билигтің» 63-тарауында отбасында ұл мен қызды қалай тәрбиелеу керек, оларды оқыту, бала тәрбиелеудегі ата-ана ролі, т.б. мәселелер жан-жақты сөз болады.

Жүсіп Баласағұн дастанына әділетті қоғам, ізгі өмір, парасат, қанағат, еңбек, білім қайырымдылық сияқты өмірлік қағидаларды арқау етеді. Біз Баласағұн еңбегінің моральдық жақтарына ден қоямыз. Ж. Баласағұн адамдарды «қоғамдық қатынастың жемісі» дей келе, адамзат бойындағы күллі жағымды мінез-құлықты, жақсы адами қасиеттерді, биік моральды, қоғамдағы ізгілік, мейірімділік, қанағат, адамгершілік, білім, қайырымдылық этиканы бәрі-бәрін отбасылық, қоғамдық тәрбиемен ұштастырады. «Тәрбие тал бесіктен басталады» десек, адам үшін ең жақын әлеуметтік орта болып табылатын, туылған күннен бастап тәрбиенің алғашқы белгілері берілетін орта – ол отбасы. Отбасы тәрбиесі – қай уақытта да өзекті мәселелердің бірі. «Отан от басыннан басталады». Адамның жеке басына қажетті адамгершілік

қасиеттер, ақыл-ой, имандылық, мәдениеттіліктің алғашқы дәні себілетін орта отбасы болып табылмақ. Отбасы тәрбиесі – адами биік қасиеттерді қалыптастырудағы негізгі алғашқы саты. Адам өмір мәніне жету үшін дұрыс тәрбиеленуі керек. Баланың дұрыс тәрбиеленуі мен білім алуы ең алдымен ата-ананың парызы. Ата-ана баланы өткенге парасатпен, құрметпен қарауға, салт-дәстүрлерді ардақтауға, киелі нәрселерді қастерлеуге, шаңырақ иесі, бабалар ісін жалғастырушы екенін ұғындыруы керек. Баланы ата-ана үнемі назарда ұстау керек. «Бала қағаздың таза парағы», сондықтан жаман әдет, жағымсыз қылықтан сақтандырып, әрі қарай ұласпауын қадағалау керек. Дүниеге келгеннен бастап жаны тек әділетті істерді ғана білуі керек. Тәні мен жаны жақсы жетілуі тиіс. Ол үшін бала тәрбиені өз от басынан алуға тиіс.

Ай маңдайлы ұл-қыз туса алдыңда

Үйіңде өсір, бөтен жерде қалдырма. (А. Егеубаев: 1986 ж. (4504 бәйіт).

Яғни, баланың көз алдындағы әрекеттер, жағдайлар оның күнделікті өмірінде қолданылатын мінез-құлық үлгісін беруі тиіс.

Ұл-қызыңа әдеп үйрет, білім бер,

Қос жалғанда бірдей көріп күлімдер. (4506 бәйіт)

Тән мен жан тазалығын сабақтастыра білу керек. Дұрыс тәрбие мен білім– парасатты ұрпақ өсірудің мәнін ашады. Өнегелі тәрбие жас адамға өмір жолын табуға мүмкіндік береді. Өмір жолын дұрыс таңдаған әр адам . салауатты қоғамның саналы мүшесі. Осы жолда ата-ананың әрекеті, моральдық сапасы ұрпақтарға зор әсер қалдырады. Егер ата-ана жоғары мораль иесі болса, таным-талғамы биік болса, перзентіне жақсы әдет-ғұрып үйретсе, онда бұл бала қоғамға жарамды болып шығады. Қоғам мүшелері этиканы, әдеп-ибаны білетін, сөзі, әрекеті сыпайы, шыншыл болса, адамдар мұндай қоғамнан рухани жоғары ләззат алады. Ата-анамен бірге бала тәрбиесіне тәрбиешілер де қатысуы керек дейді Жүсіп.

Тәрбиеші ал ізгілікті көшелі,

Ұл-қыз жақсы, таза болып өседі. Бала тәрбиесі осылай ата-ана мен тәрбиешінің ортақ қасиетті борышы болып табылады.

Ұл-қызыңа үйрет білген білімді

Қолына ұстат кеудеңдегі күніңді

Сонда ұл-қызың адамдықтан таймайды

Көңілі түзу, көзі шоқтай жайнайды. (1229 бәйіт)

Жүсіп ұстанған принцип балаларды кішкентайынан тіл алғыш, үлкенді сыйлауға үйрету, ағайын-туыс, ата-ананы қастерлеуге үйрету, яғни ақын ұрпақ тәрбиесін тал бесіктен бастауды ұсынады.

Бала білім жолын қусын десеңіз

Бесігінде-ақ білім жолын көсеңіз

Білім үйрет, сәбиіңе сарылма

Уыздайын, сүттей сіңер қанына

Сәбиінде көкірекке түйгені

Өлгенінше санасында жүреді. (1495 бәйіт)

Бұдан халқымыздың «баланы – жастан» деген қағидасын түйсінеміз. Яғни ұрпақтың көп жылдарға алар тәлімі, тәрбиесінің негізі – бесікте.

Ұл өсіргің келсе дана, жүректі

Қатты ұстап, үйрет білім, ізетті (1221бәйіт)

Кім ұл-қызын шолжандатса бетімен

Тартар күйік, ет кескендей етінен. (1223 бәйіт)

Ата-анаға бала еркелігі үлкен сын. Жастайынан бала қылығын реттеу керек. Ата-ананың жарасымды қылығы, сыйластығы балаларға үлгі-өнеге. Ғылым, білім үйрету – жақсы тәрбие көзі. Тәлім-тәрбие – сапалы білім, әдеп-иба өлшемімен. Білімнің зор мәніне маңыз бере отырып, білімді адам ғана ақыл-парасатын жоғары көтере алады, білімді адам қоғам, адам қамын ойласа, тоғышар жеке басын күйттейді, – деген даналық ой айтады. Ақын білім, тәрбие арқылы адам түгілі, бүкіл қоғамды жақсартуға болатынына баса назар аударады. Ата-ана үшін ең асыл мұра – балаларына берген жақсы тәрбие. Бұл турасында Пайғамбарымыз Мұхаммед САЛЛА АЛЛАХУ ӘЛӘЙҺИ УА САЛЛАМ хадистерінде де айтылған. Мысалы, балаға жақсы тәрбие беру жөніндегі Әбу Жәузадан Имам Табарони және Имам Ахмад риуаят еткен хадисте «Әкенің баласы үшін жақсы тәрбие беруден артық сыйы жоқ!» десе, Ибн Аббастан Имам Байһақи риуаят еткен хадисте «Әкенің бала алдындағы міндеті – жақсы ат қою және жақсы тәрбие беру» деген. Яғни, шайыр бабамыздың отбасылық тәрбие туралы айтқан ойларының негізі Қасиетті Пайғамбарымыздың Хадистерінде де жатыр. Бұдан шығатын қорытынды біздің түркілік бабаларымыз ұрпақ тәрбиесін де ислами қағидаларға негіздеген. ( Сахих Хадистер. Араб тілінен қазақ тіліне аударғандар Абдуссамад Махат, Сандыбаев Жалғас: 2003ж. 185-б.).

Жалпы шығыстық тәрбиеде ерекшелік бар. Ол ерекшеліктерді, шығыстың тәрбие үлгісін біздің бабаларымыз салып кеткен. Сонымен бірге автор дастанда адамгершілігі мол, қайырымды баланы тәрбиелеудегі еңбектің роліне ерекше тоқталады. Еңбекте адам өмір сүруінің нақты бағыттары белгіленеді, өмір мәні пайымдалады, адамдар арасындағы мінез-құлық ережелері белгіленеді. Баланы жастан еңбекке баулымасаң, берекесіз болып өседі, ал берекесіздік – адам бойындағы ең нашар қасиет.

Үйрен, ұлым, арзан көрме өнерді,

Өнер көкке жеткізеді төбенді.

Тәрбие нәтижесіне сенген ақын ұл-қызды сегіз қырлы, бір сырлы етіп тәрбиелеуді ұсынады. «Қутадғу билиг» – халықтық тәлім-тәрбие бір жүйеге түскен оқулық. Оның әр жолында ар мен иман туралы айтылады. Баланың жеке басын құрметтеу, оған талап қоя білу – дастанның басты қағидасының

бірі. Түркі ғұламасының пікірлері бүгінгі күнмен сабақтасып жатыр, бұл – рухани байланыстықты байқатады. Қай ғасырда да ұлт өмірін өркендетуші саналы да, салауатты, рухы биік, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі кең ұрпақ тәрбиелеу – қоғам алдындағы басты міндет. Дастанның негізгі ұстанған қағидасы – пендені адамгершілікке, адамшылыққа, имандылыққа ізгілікке шақыру, қоғамға пайдалы ұрпақ тәрбиелеу. «Қутадғу билиг» бүгінгі ұрпақ тәрбиелеуде басшылыққа алатын тәлім-тәрбиелік ой-толғамдарға өте бай рухани мұра.

«Құтты білік» дастанын саяси және ғибрат-өсиет, ақыл айту түріндегі трактат, адамгершілікке үндейтін, тәлім-тәрбие берерлік дидактикалық туынды деуге толық негіз бар». ( X. Сүйіншәлиев: 1989 ж. 91-б.).

### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР**

1. А. Егеубаев. Құтты білік. Алматы, Жазушы, 1986 ж.
2. Қазақ Совет Энциклопедиясы. 10-т. Алматы қаласы, 1977 ж.
3. Сахих Хадистер. Араб тілінен қазақ тіліне аударғандар Абдуссамад Махат, Сандыбаев Жалғас. Алматы, 2003ж
4. X. Сүйіншәлиев VIII-X VIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы, Мектеп, 1989 ж

**O NEOROMANTİKESKİX TENDENCİAX V MELODİKEX  
AZERBAJĐANSKİX KOMPZİTOROV**

**AZERBAJCAN BESTEKARLARININ MELODİKASINDA  
NEOROMANTİK EĞİLİMLER**

**OF THE NEO – ROMANTIC TRENDS IN MELODIES OF  
AZERBAIJANI COMPOSERS**

**Doç. Dr. Gönül NASIROVA\***  
(*Кенуль Насирова*)

**Özet**

Makalede Azerbaycan bestekârlarının melodikasında neoromantik eğilimlerin tahlili yapılmaktadır. Araştırmacıların eserlerine dayanarak, yazar romantizmi karakterize ederek şunu ifade eder. Bu anlayış bir dönemin kapsamından çıkarak, estetik düşüncenin özelliklerinden birine çevrilir. Makalede Azerbaycan bestekârlarının melodikasında neoromantik eğilimler açıklanmaktadır. Onların yalnızca diğer üslup eğilimlerle sentezde birleştirilmesi dikkate alınmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** neoromantizm, üslup, melodika, estetik düşünce, bestekâr.

**Summary**

The article investigates the neo-romantic tendencies in the melodies of Azerbaijani composers of the XX century. Considered concept of Romanticism, the author notes that it is beyond the scope of one era and based on the works of researchers of the problem, describes its basic quality.

After that, the signs of neo-romanticism in identified melodies of Azerbaijani composers observed that the neo-romantic tendencies are usually present in the melodies of Azerbaijani composers in the synthesis of other styles.

**Key Words:** neo-romanticism, style, melody, the art of thinking, a composer

---

\* Kandidat İskusstvovedeniö, Doüent/AZERBAJCAN  
Кандидат искусствоведения, доцент

Музыку азербайджанских композиторов XX века характеризует абсолютная свобода выбора, включающая в себя богатую палитру разнообразных стилей, техник и музыкально-выразительных средств. Многообразные стилевые ориентиры прошлых эпох, составляя основу творчества композиторов, активно взаимодействуют между собой и образуют феномен Новейшей азербайджанской композиторской музыки. Постепенно формируется понятие единства, в рамках которого сосуществуют разные стилевые пласты.

Понятие стиля – отличается своей сложностью и многозначностью. Не вдаваясь в тонкости учения о стиле, отметим, что в данном случае под понятием стиль имеется в виду исторически устойчивый переход из одного поколения в другое определенных традиций. В таком контексте, каждое музыкальное произведение становится событием, обязанным своим существованием прошлому и тесно связанное с будущим. При этом соотношение исторически прошлого и современного бывает неодинаковым и зависит от самого композитора - его личностных особенностей, от конкретного художественного контекста, современного искусства с его плюрализмом взглядов, манер, языков, порой дерзновенных на фоне других эпох.

Музыку азербайджанских композиторов XX века, определяет соединение многих стилистических линии и направлений, стремление к освоению глубинных основ культуры, открытие обширных исторических и этнографических пространств. Эти тенденции нашли свое непосредственное выражение в такой важной стилистической категории, как мелодика.

Стилевой плюрализм оказал влияние на все компоненты музыкально-выразительных средств, и в том числе, на мелодику азербайджанских композиторов XX века. В этом удивительном многообразии легко обнаруживается образно - стилевая константа романтического видения мира.

Неоромантические тенденции свойственны не только музыке азербайджанских композиторов, но и творчеству современных художников разных национальных школ. Этот процесс переосмысления стилевых явлений прошлых эпох, в частности, романтизма, приходится на начало XX века. Следует отметить, что определение сущности «романтического» в искусстве – является одной из сложных проблем в искусствознании, что получает свое многогранное освещение в необъятной литературе по романтизму. Уже в трудах видных философов и писателей 19 века – Ф.Шеллинга, Г.Гегеля, В.Белинского, А.Блока и многих других, были сформулированы основные постулаты романтической эстетики. Именно в этих работах музыка выдвигается на первый план в ряду других видов искусств и акцентируется значение лирики как основы романтического начала.

Большинство писателей, философов и искусствоведов, давая определение понятию романтизма в искусстве, подчеркивают ее

многозначность, выходящую за рамки одной эпохи. Вневременное значение романтизма подчеркивает, в частности, В.Белинский: «Романтизм - принадлежность не только одного искусства, не одной только поэзии: его источник в том, в чем источник искусства и

поэзии - в жизни. Жизнь там, где человек, а где человек, там и романтизм. В теснейшем и существеннейшем своем значении романтизм есть не что иное, как внутренний мир души человека, сокровенная жизнь его сердца» (1, с. 173).

Об этом пишет также А.Блок: «Романтизм ...есть жадное стремление жить удесятеренной жизнью; стремление создать такую жизнь. Романтизм есть дух, который струится под всякой застывающей формой, и в конце концов взрывает ее. Романтизм - в первом проявлении любознательности первобытного человека, в радостном крике над изобретенным впервые орудием; романтизм - в восточных культах и мистериях и в христианстве, которое разрушило твердыни Рима; он - в учениях древних греческих философов...., в стремлении средних веков подточить коснеющие формы того же христианства, которое он сам и создавал; он - в духе великих открытий, подготовивших Возрождение; он - в Шекспире и Сервантесе; он - в первых порывах всякого народного движения....., он есть вечное стремление, пронизывающее всю историю человечества, ибо единственное спасение для культуры - быть в том же бурном движении, в каком пребывает стихия» (2, с. 350-351). Среди основополагающих черт романтизма, сформулированных А.Блоком, некоторые особенности типичны и актуальны для искусства XX века:

- истинный романтизм - не только течение, а форма чувствования, способ переживания жизни;

- романтизм связан не отрешением от жизни а, напротив, со стремлением к ней;

- чувство преобладает здесь над рассудком, но не над разумом;

- романтизм не замыкается в себе, а стремится установить новую связь с миром и проявляет интерес к истории, различным эпохам и видам человеческой деятельности.

Проблемам романтического мировоззрения посвящен большой круг искусствоведческих работ. Среди них следует отметить труды И.Бэлзы, И.Соллертинского, Б.Асафьева, С.Скребкова, А.Михайлова и многих других. Обобщая традиции философской научной мысли 19 века, эти исследователи выделяют лирику как идею родовой сущности искусства и выдвигают в качестве основы романтизма субъективно - личностный взгляд на мир.

Проблемы, связанные с проявлением романтических основ в художественном творчестве, исследуются в ряде сборников, в частности: «Проблемы романтизма» (3), «Проблемы музыкального романтизма» (4) и т.д.

Среди интересных работ, посвященных романтическому в искусстве, следует отметить труды Е.Чигаревой «Неоромантизм в музыке XX века» ( 5 ) и Е.Долинской «О русской музыке последней трети XX века» ( 6 ), где исследователи последовательно рассматривают процесс формирования неоромантического направления в современной музыке выявляют его суть. «Возрождение романтических тенденций было закономерным витком развития стилей в отечественной музыке. .... Неоромантизм спроецирован тягой художников к внутреннему самоанализу, к запечатлению глубоко личностного начала, к субъективности эмоционального строя» (6, с.15).

В XX веке внимание к романтизму было связано со стремлением к познанию духовного мира современного человека, с поисками нравственной опоры, воплощаемой в одухотворенных образах. Не случайно многие художники современности, в частности, выдающийся польский композитор К. Пендерецкий, говорит о приходе так называемого нового романтизма: "Теперь, меня, как и многих композиторов, влечет к неоромантизму. Поэтому я обратился к искусству Вагнера, Сибелиуса, как своего рода последнему этапу романтических исканий прошлого века. Оттолкнувшись от этой исходной точки, хочется проверить жизненность и возможность развития того, что было найдено в то время" ( 7 ).

Интересны в этом смысле мысли американского музыкального критика Гарольда Шонберга: "Не нужно быть большим пророком, чтобы предсказать, что неоромантизм будет развиваться и крепнуть. Композиторы вдруг словно очнулись и осознали, что цель творчества - передавать людям свое личное мироощущение, выразить свое Я, не стесняясь обнажать чувства нового художественного мышления, вне зависимости от того, оперирует ли создатель творений искусства осмысленным словом, одушевленными красками, линиями и фигурами, звуками, либо ритмически организованными пластическими движениями» (8, с. 97 -100).

Мы часто встречаем определение "романтическое" применительно к азербайджанскому художественному творчеству. Свидетельством этого являются многочисленные труды, посвященные исследованию романтических тенденций в азербайджанской литературе, театре и живописи (9,10,11). Романтическое мироощущение свойственно творчеству многих азербайджанских поэтов, писателей, композиторов и художников. Прославивая их творчество, романтическое начало дорастает до значения одного из самых сильных средств национального художественного самовыражения.

Таким образом, романтизм – это всеохватное явление, компоненты которого намного долговечнее и жизнеспособнее романтического направления в искусстве. В многообразных формах эти компоненты включаясь во многие идейные и художественные течения, становятся действенным компонентом музыкальной жизни XX столетия. Этот факт

связан с тем, что искусство всех времен и народов отличает неизбежную потребность в утверждении вечного и прекрасного.

Романтическое мироощущение находит свое непосредственное выражение и в мелодике многих азербайджанских композиторов. Это не удивительно, если учесть тот факт, что константой романтического стиля является первенствующее значение лирики, которая определяет собой все основные параметры развития. Например, в большинстве азербайджанских балетов - «Девичья башня» А.Бадалбейли, «Семь красавиц» и «Тропюю грома» К.Караева, «Легенда о любви» и «Поэма двух сердец» А.Меликова, «Тысяча и одна ночь» Ф.Амирова драматургическое содержание, сложение композиции, функция наполнения всех разделов формы, выбор средств музыкального языка определяется и направляется именно мелодической лирической образностью. Лирика становится основой эмоционального мира многих симфоний вышеназванных композиторов. Преобладание одночастных структур поэмого наклона у К.Караева, Ф.Амирова, А.Меликова, А.Ализаде опирается на свободу внутреннего развития и индивидуальность решения мелокомпозиции в каждом отдельном случае и формирует множественность вариантов «романтической» одночастности.

Как правило, мелодику сочинений неоромантического толка, отличает наличие ключевой интонации (или интонаций), которая постоянно выделяется и подчеркивается как главная мысль построения. Мелодика выдвигается на передний план и ведет за собой все остальные средства музыкальной выразительности, она становится концентратом эмоционального и образного содержания произведения. В развитии же тематизма центральным драматургическим приемом становится принцип монотематизма, сквозной мелоинтонационной связи образов сочинения, а также включение лейтмотивных комплексов, появление которых определяет собой ключевые моменты тематического, прежде всего, мелодического развития.

Выразительность интонации, естественность интонирования - принципиальное качество романтических партитур. При этом обращает на себя внимание разнообразие мелодических рисунков, их различная семантика, использование всего спектра интонационности - от ярко - кантиленных, ламентозных по природе интонаций до выразительных декламационно - речитативных оборотов. Созданию романтического наклона способствует и метроритмика сочинений, в частности, сочетание регулярности и арегулярности, что придает мелодике особую динамику и энергию развития, единство и непосредственную взаимосвязь интонационной и временной характеристики образов.

Неоромантические тенденции в мелодике азербайджанских композиторов проявляется в том, что понятие мелодической темы доминирует, она становится исходным импульсом произведения и его репрезентантом. Безграничное развитие мелодики, стирание грани между

экспозиционным и разработочным разделом, появление полимелодической по – сути, формы – эта лишь некоторые свойства неоромантизма в мелодике азербайджанских композиторов. Еще одно качество этих мелодий – большая протяженность, которая раздвигает синтаксические границы мелодии, вследствие чего, появляется мелодический тип тематизма. Таким образом, мелодия пронизывает все произведение, форма целого образуется на основе взаимодействия мелодических пластов. По точному наблюдению Г. Григорьевой, «активизация принципов кантилены .....мелодии приводит к важным изменениям в области формы: микроформы, сюитные композиции, дробность циклического строения уступают место произведениям ...истинно симфонического размаха. Этот процесс сопровождается возвращением принципа волновой драматургии, раскрывающейся как в макро -, так и микромаштабе» (12, с.118).

Анализ ряда партитур позволяет выделить среди определяющих тенденций в музыке азербайджанских композиторов XX века - соединение под эгидой романтизма стилистических знаков разных эпох, создание целого поля стилистических заимствований. Неоромантизм редко присутствует в своем «чистом» виде и представлен, как правило, в соединении с иными стилевыми тенденциями. Нередко наблюдается соединение неоромантизма с неофольклоризмом (Ф.Амиров), с неоклассицизмом (К.Караев, С.Гаджибеков, А.Ализаде, И.Гаджибеков), с додекафонией (К.Караев, И.Гаджибеков) и т.д. Это лишний раз подтверждает мысль о том, что «синтетичность художественного мышления – специфическое качество современного музыкального творчества; от стилевого плюрализма к стилевому синтезу – такова его эволюция в недрах «эпохи стилей» от начала века к настоящему времени» (12, с.9).

### **СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ**

1. Белинский В. Критическая история русской литературы. Киев, издание Фука, 1901.
2. Блок А. О литературе. М., Художественная литература, 1989.
3. Проблемы романтизма. М., Искусство, 1967.
4. Проблемы музыкального романтизма. Л., 1987.
5. Чигарева Е. Неоромантизм в музыке XX века // Проблемы романтизма в русской и зарубежной литературе. Тверь, 1996.
6. Е. Долинская Е. О русской музыке последней трети XX века. Магнитогорск, из-во «Дом печати», 2000. 158 с.
7. Пендерецкий К. XIV Конкурс им. Чайковского: эксклюзивное интервью с Кшиштофом Пендерецким. Орфей, М., 2011.
8. 34. Шонберг Гарольд. Возрождение неоромантизма в музыке. В сб.: Диалог США. Вашингтон, 1979, № I.

9. Мамед Джафар. Романтизм в азербайджанской литературе. Баку, изд.АН Азерб.ССР, 1963.

10. Бабаев Н. Физули и азербайджанский романтизм XX века. Автореф.диссерт.канд. филологических наук. Баку, 1985.

11. Джафаров М. Романтизм и его связи с реализмом в азербайджанской литературе XX века в сб.: Проблемы реализма в литературах народов советского Востока. - Баку: Элм, 1974, с.131 -138.

12. Григорьева Г. Стилиевые проблемы русской советской музыки второй половины XX века. М., Советский композитор, 1989.

## MANAGING STRESS AND ANXIETY DURING PREGNANCY

### GEBELİKTE GERİLİM VE KORKULARI YÖNETME

### УПРАВЛЕНИЕ НАПРЯЖЕНИЕМ И БЕСПОКОЙСТВОМ ВО ВРЕМЯ БЕРЕМЕННОСТИ

Elhameh EİNOLLAHİ\* -Payam HAMİDİ\*\* -Zahra Ghomi MOHAMADİEH\*\*\*

#### Özet

Çoğu annelerde hamilelik heyecanlandırıcı dönemdir. Herhalde bazıları için gebelik gerilimin kaynağı olabilir. Biz hepimiz gebelikte fiziksel sağlığın önemi hakkında ve duygusal sağlığın yansımalarını biliyoruz. Araştırma gösteriyor ki, gerilim ve korku gebelik boyunca çok normaldir ve bir çok kadınlarda değişiklik gösterir. Her halde, kadınların yaklaşık %15'i için daha çok ciddi ve potansiyel olarak zararlı olabilir.

**Anahtar Kelimeler:** gerginlik, gerilimi kontrol, gebelik süresi, korku

#### Abstract

For most mums-to-be, pregnancy is a happy and exciting time. However, for some, pregnancy can be a source of stress. And whilst we all know about the importance of physical health in pregnancy, we are less likely to consider the effects of emotional health. It's very normal to experience stress and anxiety during pregnancy, and for many women these feelings will come and go. However, for around 15% of women, it can be more serious and potentially harmful.

**Key Words:** stress, Manage Stress, during pregnancy

---

\* Department of Environmental Engineering, Islamic Azad University Parsabad Moghan Branch, Parsabad Moghan/IRAN

\*\* Department of Natural resources Engineering, Islamic Azad University Parsabad Moghan Branch, Parsabad Moghan/IRAN

\*\*\* Department of General psychology, Islamic Azad University Parsabad Moghan Branch, Parsabad Moghan/IRAN

## **INTRODUCTION:**

Even an uncomplicated pregnancy can result in some stress during pregnancy. Stress is unfortunately a common and ordinary side effect of living. Stress can however be particularly harmful during pregnancy, thus it is important that you work to reduce your stress and anxiety levels during pregnancy as much as possible. [2]

### **Negative Effects of Stress During Pregnancy:**

There are many negative side effects of stress during pregnancy. Studies show that very high levels of stress may contribute to an increased risk of premature delivery or low birth weight babies. Still other studies suggest that overly high stress levels can increase your heart rate, blood pressure and produce chronic anxiety. None of these side effects are good for baby. Remember that just as what you eat affects your baby. [1]

### **Symptoms of stress vary, but here are some of the most common:**

- Difficulty sleeping
- Loss of appetite
- Headaches
- An upset stomach
- Low mood and low self esteem
- Irritability
- Smoking or drinking more
- Racing thoughts and difficulty concentrating. . [1]
- 

### **How To Manage Stress During Pregnancy:**

Stress doesn't have to be bad especially when you take care to manage the stress you experience during your pregnancy. Stress management includes caring for yourself, feeling rested and regularly finding healthy outlets to relieve stress and anxiety. Most women will not suffer any ill effects from stress during pregnancy, especially when they take adequate steps to cope with their stress. Stress is not all bad. When you handle it right, a little stress can help you take on new challenges. Regular stress during pregnancy, such as work deadlines and sitting in traffic, probably don't add to pregnancy problems. [4]

However, serious types of stress during pregnancy may increase your chances of certain problems, like premature birth. Most women who have serious stress during pregnancy can have healthy babies. Some scientists now believe that the effect of the life in the womb on emotional and physical health may be greater than that of the genes we inherit. The conditions in the uterus, ranging from mother's hormones to the nutrients supplied through the placenta, may significantly

determine how a baby's liver, heart, kidneys, brain and mind will function during the adulthood.

In the Seventies and the Eighties, we learned that if mothers during pregnancy ingested such substances as the alcohol, cocaine, caffeine, and tobacco, they could harm their babies' physical and mental health, notably, lower the birth weight, height, and head circumference, and impair attention, memory, intelligence, and temperament. Likewise, we have known for a while that if a mother experiences excessive stress or suffers from an emotional trauma, her baby may be born with certain deficiencies which may persist into adulthood and cause more complications. [3]

In the Nineties, we are beginning to understand how the stress and mother's emotional state affects her unborn baby. Take, for example, a stress hormone called Cortisol. When we are under stress, we manufacture cortisol. Cortisol can cause high blood pressure problems. A mother's excessive Cortisol can reach the baby in the womb and raise the baby's set point for blood pressure forever. This baby, when reach adulthood, is likely to suffer from high blood pressure. Many mothers during pregnancy face extremely stressful circumstances. They are confronted with such unhealthy situations as the break-up of their marriage, physical or emotional abuse, open infidelity or simply disinterested and uninvolved partners who prefer staying out to staying home and supporting their pregnant partners. These mothers experience constant stress, shame, loneliness and, sometimes, clinical depression during pregnancy or after giving birth. [3]

The babies of these mothers are exposed to a variety of stress hormones, toxins and malnutrition inside the womb. Some of these babies will continue to live in the same or often worse noxious environment. No wonder some will later become hyperactive, underactive, inattentive, or temperamental and exhibit poor self-control. Many of these children are later medicated with Ritalin or antidepressants. Not everyone understands that the problems a child exhibits today may have resulted from events that occurred several years ago. [3]

Most of the gynecologists and obstetricians I have talked with are psychologically sensitive and recognize when their patients need psychological support. However, when referred for therapy, many feel embarrassed and hardly ever show up for psychological consultation. Their partners or families may not encourage them to seek help because the problem it is not seen as a medical one. Doctors are understandably reluctant to prescribe psychiatric medications because of pregnancy or breast-feeding considerations. Thus, a woman in such a situation suffers alone and remains isolated from her support system. She is expected to transcend all such adverse circumstances, and some do. Others don't have the emotional strengths to cope. Some have struggled with depression and anxiety all their lives. Moreover, even when they are seemingly coping with the excessive stress, they might still be constantly producing stress hormones and toxins and some will reach the baby in the womb. [2]

Maternal stress during pregnancy is also found to cause of asymmetry in coordination of ears, fingers, feet, elbows, etc. As a result, IQs of such children are found to be lower. Maternal stress is also linked with imperfections in the developing nervous system which can lead to problems of perception, thinking, and memory.

**Easy tips Manage Stress During Pregnancy:**

1. Eat a healthy
2. Get plenty of sleep.
3. Exercise regularly.
4. Talk regularly with your partner.
5. Reduce workload [5]

**REFERENCES**

1. Crandon AJ 1979 Maternal anxiety and obstetric complications. J Psychosom Res 23:109–111
2. Van den Bergh BR 1990 The influence of maternal emotions during pregnancy on fetal and neonatal behavior. Pre Perinat Psychol 5:119–130
3. Brouwers EPM, van Baar EL, Pop VJM 2001 Maternal anxiety during pregnancy and subsequent infant development. Infant Behav Dev 24:95–106
4. Kammerer M, Adams D, Castelberg Bv B, Glovert V 2002 Pregnant women become insensitive to cold stress. BMC Pregnancy Childbirth 2:8
5. Woman's Moods: What every Woman Must Know about Hormones, the Brain and Emotional Health by Deborah Sichel and Jeanne Watson Driscoll, ISBN 0-688-14898-0, 1999, William Morrow & Company. Inc., New York Pacific Postpartum

**ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В  
НАЧАЛЕ XX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

**AZERBAJCANDA XX. YÜZYILDAN ÖNCE PROFESYONEL  
KÜLTÜR EĞİLİM VE YETENEKLERİ**

**PROFESSIONAL CULTURE TENDENCY IN THE BEGINNING OF  
XX CENTURY IN AZERBAYDJAN**

**Mina QADSİEVA\***  
(Мина Гаджиева)

**Резюме**

На примере творчества гениального Узеира Гаджибейли и некоторых произведений Муслима Магомаева в статье раскрывается философский смысл творчества как такового, послужившего развитию культуры азербайджанского общества. Культура мышления, идеи ими созданные являются необходимым условием в перманентном развитии человечества. Прогресс находится в философской идее и ее претворении в культуре, что и является главным условием развития социума.

**Ключевые Слова:** культура, философия культуры творца, опера, созидание, духовно-нравственное, Узеир Гаджибейли, Муслим Магомаев, народные истоки, новое время, оперная форма, философские идеи, симфоническая музыка, художественные произведения.

**Özet**

Azerbaycan müziğinin dahisi Üzeyir Hacıbeyli timsalinde ve Müslüm Magomayevin eserleri esasında ortaya konan eserlerin anlamı ve onun toplum gelişmesindeki rolü açıklanmaktadır. Kültür düşüncesi toplum gelişmesinde sorun çözen bir role sahiptir. Sosyal hayatın gelişimi için asıl itici güç felsefi düşüncenin kültürün içindeki yeridir.

**Anahtar Kelimeler:** kültür, kültür felsefesi, Üzeyir Hacıbeyli, Müslüm Maqomayev, ulusal köklər

---

\* Doktor Filososfikix Nauk, Professor Bakinskoy Muzikalğnoy Akademii-AZERBAIJAN

## **Summary**

The article deals with the philosophical means of the creative work serving for development of Azerbaijan culture and the society by the example of the works of genial Uzeyir Hajibayli and several works of Muslim Magomayev. The philosophy of culture of thoughts and ideas created by them is necessary conditions in the permanent development of the mankind. The progress resides in the philosophical idea and its implementation. This is the basic condition for the objective reality's development.

**Key Words:** culture, philosophy of culture of creator, opera, creation, spiritual and moral, Uzeyir Hajibayli, Muslim Magomayev, folk sources, new time, opera form, philosophical ideas, symphonic music, artistic works.

Каждая новая эпоха стремится в лице самых передовых художников внести свою лепту в культурное строительство общества, которое она представляет. И это происходит естественно. Накопленное передовое знание, сформировавшееся в культурной сфере оказывает свое влияние на представителей художественной интеллигенции, которые благодаря природным возможностям и духовным потребностям в произведениях ведет к новизне в творчестве создателя.

В начале XX века в Азербайджанское общество при наличии традиционных жанров искусства – ашыгского и древнего мугама – интеллектуально сформировались под влиянием европейской культуры представители творческой интеллигенции в лице Узеира Гаджибейли и Муслима Магомаева. Они создали произведения новые для азербайджанской культуры в жанре оперы, оперетты, синтезировав европейскую форму и национальную музыку.

Культура творца формируется в среде его обитания. Безусловно, предшествующие идеи, культурное наследие, аккумулируясь формируют личность творца. Природный талант создателя дает возможность мыслить впереди своего общества. И его новые идеи, перспектива эстетических, духовно-нравственных и художественных мыслей становятся энергетической силой развития всего общества, а иногда, превращаясь в общечеловеческие ценности философских идей и культурных приоритетов.

Шедевры мировой культуры, человеческой духовности и эстетически прекрасное, которые носят непреходящий характер, такие как творчество Данте, Шекспира, Низами, Физули, которые имеют в своей эстетической основе гуманистический характер и высоко несут знамя чувственно-прекрасного для всех времен и народов. Человек творец собственной истории и истории той среды, в которой он создает и облагораживает не только окружающих его людей, но главным образом, свое время. А творцу-человеку

нужны, говоря философским языком, условия, место и время. Эту идею наглядно можно раскрыть на примере творческого процесса гениального Узеир бека Гаджибейли, который, сотворив чудо и опережая время, обогатил своим творчеством духовный мир азербайджанского народа, войдя тем самым в сокровищницу мировой культуры.

Говоря о культуре человека, надо отметить, что в это понятие входят все компоненты бытия, созидания, деятельности, творчества человека. Опираясь на постулат о том, что для всякого действия необходимы условия, место и время можно утверждать, что не каждый живущий на свете человек может быть созидателем, творцом. Для этого еще необходимы природный дар и среда, где есть потребность для процесса творчества и конечного востребованного результата. Обратившись к творчеству одного из величайших гениев XX века Узеира Гаджибейли, приходим к мысли о том, что как может один творец созидать во многих, притом различных областях – математике, литературе, журналистике. Осмысливать теоретические проблемы национального музыкального творчества, и особенно, создать синтез несовместимых в его время культур Запада и Востока, претворить в жизнь новую человеческую мысль, чувства, результатом которых стали его бессмертные творения музыкального искусства – оперы (внутри которых зародились национальные балетные, хоровые, инструментальные, оркестровые музыкальные произведения), оперетты («Аршин мал алан» и другие), ставшие шедеврами мирового музыкального искусства. Потому что им созданное эстетически закономерно и понятно всем людям земли – творения гения. Узеир Гаджибейли своим творчеством создал духовный мир, новые нравственные устои азербайджанского народа и всему миру раскрыл глубину идей, творческого наследия и дал современное понимание величайших умов своего народа – Низами, Физули.

Удивителен мир природы творчества, где происходит не скопление, а совмещение знаний философски мыслящих творцов разных эпох и разных времен, сплав которых превращается в общечеловеческую ценность для всех времен. Начиная от малых форм – романсов «Сенсиз» и «Севгили джанан» Узеира Гаджибейли на слова Низами Гянджеви, продолжая созданными им операми на основе философской мудрости мугама по поэме Мухаммеда Физули «Лейли и Меджнун» и других. Не в этом ли истина гениальной философской мысли восточных творцов, идеи которых превратившись в фундаментальные, художественно-эстетические и философские произведения, ныне принадлежат всему человечеству. Отсюда можно сделать определенный вывод, что гениальные идеи человека дают философскую основу для интеллектуального и духовного развития всего человечества.

Рассматривая профессиональную творческую деятельность другого азербайджанского композитора начала XX века Муслима Магомаева, персонификация его в музыкальной культуре дает нам возможность высказать мысль о том, что его интеллектуальное демократическое

мышление, базируется на народных истоках, но акцент его художественного мышления основывается на современном ему времени, композиторском направлении, нашедшем свое воплощение в опере «Наргиз». Высокоодаренный музыкант, перенявший лучшие традиции гениев мировой музыкальной культуры, изучая наследие оперной классики русских композиторов, Муслим Магомаев (дедушка певца Муслима Магомаева) в своем творчестве исходил из отображения реальной действительности, ставя проблему борьбы с пережитками старого мира в сознании людей. Можно процитировать по рукописям из архива Муслима Магомаева высказывания о том, что «азербайджанская национальная музыка должна звучать через симфонический оркестр и это должно быть целью и задачей азербайджанских композиторов.» И продолжая эту мысль он отмечал, что «азербайджанские композиторы на основе народных песен должны создать новую песню, отображающую новое время, где звучали бы достижения и недостатки, оптимистические песни и песни развлекающие по новому» (Цитируется по рукописи из архива Муслима Магомаева). Конечно, эти слова говорят о том, что творец-художник призывает к связи искусства с действительностью, он зовет к созданию нового героя, где может раскрыться новое понимание прекрасного и новые мироощущения.

Идеи в создании художественных произведений играют решающую роль. Они появляются из самой жизни, преображаясь в композиторском творчестве в реальные явления современного времени. Музыкальному миру известно, что Муслим Магомаев был большим знатоком азербайджанской народной музыки и также известно его профессиональное преломление в творчестве национального ладового своеобразия. Поэтому музыка, созданная талантливым, интеллектуально развитым композитором Муслимом Магомаевым так понятна и любима народом. Современники М.Магомаева в двадцатых годах XX столетия, когда появились новые жанры в Азербайджане – первые произведения для симфонического и народного оркестров, впервые здесь организованные и созданные хоровые песни и хоровые коллективы, профессиональная камерная музыка и особенно вокальная музыка, привели их в реальный мир азербайджанского общества, что наложило свой отпечаток на духовно-нравственное развитие азербайджанского народа. Результатом этого явилось развитие азербайджанской симфонической музыки, среди которых можно назвать профессиональное композиторское программное произведение Муслима Магомаева «На полях Азербайджана». В этом произведении отражается повседневная жизнь азербайджанских тружеников, где оживает в музыке современная композитору жизнь азербайджанского народа. Конечно, в музыкальном кредо главенствующее место занимает современная ему тематика.

Духовно-эстетический и мировоззренческий уровень развития азербайджанского общества перед творцами культуры ставит новые задачи для будущих творений. Подошло время новых композиций, где в истории азербайджанской оперы импровизационные цитированные мугамные арии

уступили место классической авторской оперной форме – арии, ансамбли, симфоническое звучание в партитурах.

Высказанные мысли, связанные с культурой творца-созидателя дают возможность сделать вывод о том, что философские идеи, претворенные в художественные произведения силой своего воздействия могут изменить духовно-нравственный взгляд людей, поднять интеллектуальный уровень общества на более высокий уровень развития. В этом и есть прогресс человечества.

### **ЛИТЕРАТУРА**

1. Гаджибеков У. О музыкальном искусстве Азербайджана. Баку, 1966.
2. Гаджиева М.Т. Человек. Общество. Культура. Баку, Элм, 2009.
3. Гаджиева М. Узеир Гаджибеков Философская культура музыкального мышления. Баку, Элм, 2005.
4. Касимова С. Багиров Н. Муслим Магомаев. В сб. Азербайджанская советская музыкальная литература. Маариф, Баку, 1986, с.75-89.
5. Кафарова З. «Кероглу» Узеира Гаджибекова. Баку, 1981.

**THE COMPARISON OF "SIYAVASH" STORY WRITTEN BY FERDOWSI WITH THE "RAMAYANA" EPIC BY VALMIKI**

**FİRDEVSİ'NİN "SİYAVUŞ" ESERİ VE VALMİKİ'NİN  
"RAMAYANA" DESTANININ MUKAYESESİ**

**СРАВНЕНИЕ ИСТОРИИ "СИЯВУШ" НАПИСАННОЙ  
ФИРДОВСИ С ЭПОСОМ "РАМАЯНА" ВАЛМИКИ**

**Abdulreza BALAZADEH\***

**Abstract**

Ramayana epic poetry is attributed to Valmiki poet and teller of ancient India. This poem is about the fifth century BC, & contains forty-eight thousand couplets. Ramayana is considered religious by Hindus. This book was first translated by Abdul Qader Bedaoni by command of Jalal alddin Akbar Shah. This book has mentality of Aryan and is based on Hindi RAMA mythology and has national & literal aspect. "Ramayana" is not only a martial epic, but expressing emotions, feelings and moral virtues make it important. Undoubtedly among the Hindi RAMA mythology, the legend similar & comparable to "Ramayana" And his wife, "Sita" is "Siyavash & Sudabeh" epic. In Dr. Mehrdad Bahar's opinion the main theme of the Ramayana and Siyavash returns to the main theme of self-martyr god in Western Asia.

**Key Words:** Ramayana, Shahnameh, Sudabeh, Siyavash, Rama, Sita, compare.

**Özet**

Ramayana'nın epik şiir Antik Hindistan şair ve destancısı Valmikiye ait olduğu söylenir. Bu şiir hakkında M.Ö. beşinci yüzyılda söz edilmiş ve kırk sekiz bin beyt içerir. Ramayana, Hindular tarafından dini inanç olarak kabul edilir. Bu kitap ilk defa Celal Aladdin Ekber Şah komutuyla, Abdul Qader Bedaoni tarafından çevrilmiştir. Bu kitap Aryan zihniyete ve Hintçe Rama mitolojisine dayanır. Ulusal ve

---

\* Faculty of Islamic Azad University, PHD Student in World literature, Azerbaijan Academy of Science/AZERBAIJAN

edebî yönü vardır. "Ramayana" sadece bir dövüş destanı değildir. Onun duyguları ifade, duygu ve ahlaki erdemleri önemlidir. Kuşkusuz, efsaneye benzer Hintçe Rama mitoloji ve "Ramayana" ve eşi, "Sita" "Siyavuş ve Sudabe" epik destanı ile karşılaştırılabilir. Dr. Mehrdad Bahar'ın görüşüne göre Ramayana ve Siyavuşun ana teması Batı Asyadaki self-martyr Tanrı'nın ana temasına döndürür.

**Anahtar Kelimeler:** Ramayana, Şehname, Sudabe, Siyavuş, Rama, Sita, mukayese

## **1. Introduction**

The Iranian were branch of Indo-European tribes who came to the Iranian Plateau in millennia BC. They were closer to Hindus nations. Researchers believe that India and Iranians were living as a united tribe until a branch went to Iran and the other went to India. Because of this, Iranian ancient mythology has many similarities with Hindi RAMA ancient mythology.

In this paper, the common bonds of the two nations (Iran and India) of one epic will be examined and we will point to some examples of parallelism of the two epics of Ferdowsi & Valmiki.

## **2. The Ramayana epic by Valmiki**

Rama was the eldest king's son "Kvsala". He has a brother called "lakshman" & two step brothers one called "Bharata". When all four brothers were guests of a king, Rama won the King `s shooting contest & the king gave his beautiful daughter, "Sita," as a gift and reward to "Rama`s skill, Ram`s father, "Dsnaratha" had planned to make RAMA (his older son from his first wife) to be the future king before his death. During the coronation, the other spouse "Kay Katie" Bharata`s Mother, got angry with the king`s decision & told him: "Years ago in the war because I was nursing you, you promised me that you will do whatever I want. Now, make my son "Bharata" your successor and exile "RAMA" into forest. Unlike his propensity and because of his promise to fulfill her wish and the insistence of the young queen he had to accept. So the king had to choose one. But RAMA to put an end to this stepped aside with hauteur and accepted his younger brother as the future king. King informed "RAMA" about his promise to the young Queen. Then, RAMA with his wife and his brother "Lakshmn" went to live in the forest.

Because of RAMA absence the King became sick and suffering and after a while he died. "Bharata" was generous and noble, because he knew the throne was his older right, went to RAMA`s location to bring him to the capital. But RAMA

did not agree with this matter and asked "Bharata" to take on this responsibility as a duty.

While living in the forest, RAMA eliminated some of demons. That's why one of the leaders called "RAWANA" decided to take revenge. RAWANA turned himself to a Ghazal and went to RAMA's location. RAMA chased it and it fled and took him to distant places and did not return. Sita insisted RAMA's brother to go after RAMA. When Sita became alone Ravana came back and kidnapped Sita and forcibly put her on a heaven-chariot and took her to "Ceylon" or «lanka» island. When RAMA and Lakshmn returned, they did not find Sita. They desperately look for her. Then came a voice from Sky and showed the way to set Sita free. Ram united with the King of apes and with their help went to fight RAWANA. After war & facing difficulties, finally Rama killed and brought back Sita. (Shalian, 2008, p. 202).

Rama freed Sita this way. But after this event the jealous and the rancor tried to tempt Rama and spread rumors that "Sita" has betrayed Rama. Rama assumed that Sita, at the time of being detained at the demon, did not stay clean and untouched so he pushed her away (Reno, 2010, p.17). Sita in order to prove her purity should pass through fire. RAMA ordered to collect firewood and started the fire. Sita came near the fire and ask the crowd to be witness and said if I have betrayed RAMA, I hope to be burnt in the fire. Sita kissed Ram's feet and the ground then went to the fire, the fire became cold. Sita came out of the fire safety. After this test, RAMA still could not believe Sita and exiled her to the desert although she was pregnant.

After fifteen years, Sita along with his sons came back to Rama and he accepted them. Because Sita was very disturbed asked her mother -land- to testify her innocence. Earth's mouth opened and took her in his palate and "Sita" returned to where she came from. Rama after this incident with infinite sadness went to the heavens to look for his wife and joined her and his life ended this way.

### **3. Siyavash's life in Brief**

One day Kavus and his son were sitting in the palace when Sudabeh entered. Siyavash's beauty effected Sudabeh so that she fell in deep love with him. The other day she sent someone to ask Siyavash to come to her bedchamber, but he refused. Sudabeh asked Kavus to send Siyavash to the bedchamber because her sisters were willing to see Siyavash. Kavus ordered to took Siyavash to the bedchamber to meet Sudabeh's sisters. Sudabeh, Kavus's wife, embraced Siyavash warmly and kissed him on the head and eyes. This impetuosity, made Siyavash more suspicious and stepped away from his stepmother's embrace. Then called her his mother and went out of the bedchamber. Sudabeh called him to the bedchamber again and told him about her deep love to him. She inspired him of betrayal in his father's privacy. She threatened him that if he did not do what she wanted she

would ruin his life. Siyavash piety and loyalty was the obstacle. Siyavash stood up with anger but Sudabeh hung to his clothes. She was scared Siyavash would expose her secret and dissociate her. So she scratched her face with her nails and screamed so Kavus came to bedchamber. Showing her husband the scratches and told him: Because Siyavash was not successful in his infamous love-com he did this to me. Siyavash started telling the truth; Kavus himself investigated and got the truth. Siyavash innocence was proven.

Kavus gathered priests and elders in the country for consultation. They said: test them with fire because the fire will not harm innocent (Tudua, 2000, p. 83). After Siyavash to show his innocence got ready to pass through the mountain on fire. Very huge pile of wood was gathered and the fire started by Kavus's order. Siyavash then asked God for help from God and rode his horse into the fire and passed it safety.

Time passed. Kavus was informed that Afrasiab has attacked Iran with a massive military. Siyavash, who was looking for a chance to get away from Sudabeh and looking for fame, volunteered himself for this war. Kavus accepted and called Rustam to accompany him. Siyavash got ready with twelve thousand corps, Army.

Garsivaz informed Afrasiab of the Iranian army. Before Afrasiab help, the two armies clashed. In three days there were two hard battles. In the fourth day, Siyavash conquered Balkh. Another day in the morning, Afrasiab sent Garsivaz with many gifts and offered Siyavash peace accepted to get back to his borders. Siyavash warmly welcomed the messenger and to make Afrasiab committed to the deal, demanded one hundred of Afrasiab's relatives as hostages which Rustam would choose them. Afrasiab forced to accept.

Piran wanted Afrasiab to welcome the Prince of Iran in his territory warmly, take him to marry his daughter. Piran said Kavus is old and Siyavash would be the future king. Then Iran will join Turan and the two countries would be under Afrasiab power. Piran's words effected in Afrasiab. So he wrote a letter to the Siyavash inviting him to Turan. Siyavash was happy about Afrasiab's response although he knew become friend with the enemy has no good end. (Ibid, p.87) on the other, Afrasiab sent Piran with soldiers sent to welcome Siyavash and he walk to him and said:

“Turan city are now at your service, everybody love your kindness” (Ferdowsi, 1967, 3/83)

Some time passed and Siyavash was famous for his prowess and arts in Turan, in competition with Siyavash Garsivaz hated him because of his inability in making a bow ready. Piran suggested that Siyavash marry one of his daughters so he would not suffer from loneliness. Siyavash agreed to marry Jaryreh the youngest girl. Over time, Piran suggested that Siyavash marry Farangis, one of Afrasiab's

daughters. Although Siyavash was happy with Jaryreh, but did as Piran said. After the celebration, Afrasiab gave Siyavash the vast land of China.

The story of Siyavash 's prosperity and greatness and beauty of the town made Afrasiab happy. Afrasiab sent Garsivaz with many gifts to meet Siyavash and Farangis. Garsivaz went with thousands of troopers. Siyavash went to welcome him and took him to the city. After one day a good new came that "Jaryreh" has given birth to a son. Siyavash was pleased called him Forud. Siyavash prosperity and success, brought to envy Garsivaz. Garsivaz was so jealous but did not show it. Another day at the polo field, the Iranians won the Turanian group.

This increased Garsivaz jealousy and hatred, but he hide it in his heart. Garsivaz after a week, decided to return unto Afrasiab. Siyavash wrote a worthy letter and sent him back with many gifts.

To make Afrasiab angry, Garsivaz lied: " Siyavash meets secretly with Kavus` s messengers and has friendly relations with China and the Rome. This warning made Afrasiab think and after three days of consultations said: it is better to sent him to Kavus safely (Ibid, p.90).

Siyavash with his army went to Iranian border. Not after a half mile he faced Afrasiab` s Corps. Turanian were quiet because of Afrasiab. Iranians asked Siyavash the order to fight but he did not allow because he thought it was not right to fight. He knew that Garsivaz has caused this temptation. Siyavash warned him of punishment and the blood of the innocent that would come to him. With Garsivaz provoke, Afrasiab ordered to kill. Siyavash because of his commitment did not fight. Siyavash was injured and "Geroy" handcuffed him. (Ibid , p. 92).

"Geroy" to Garsivaz` s sign, took Siyavash by hair and dragged him to the shambles. Brought a Golden bowl and cut his head off, as soon as they poured the blood in a corner a plant grew from the soil which is called " Adiantum capillus-veneris", however they cut it the plant grew back. A dark wind started and the bright day turned into dark night. The world started to grief because of Siyavash.

#### **4. Comparing the two epics of Iran and India**

Among the branches of Indo-European race, very few races can be seen as Persians and Indians to have such undeniable close assimilations. Some believe that these two races lived together for a long time and then separated. And so many resemblances in both mythologies indicate that.

Ramayana mythology and Firdausi` s epic back to ancient time. It seems that "Valmiki" like Ferdowsi joins the scattered oral parts together to form a more or less professorial. Mythic narrative – Hindi epic Ramayana is consistent with the story Siyavash. As Siyavash is example goodness, courage, humanity, "he is the symbol of undamaged purity and elegance and when they combine with strength it will have the characteristics of the ideal human development. (Hamidian, 1993,

p.294) Ramayana is also full of good man, brave, generous, and the highest human beings in Valmiki's story.

Siyavash's name as recorded in the Avesta is "Syavrshn". And is made of two parts «sya» and «varan». The first part means "black". Some groups define it as "Black man". On the other hand, "RAMA means black and Siyavash means" black man "has come" (Zomorodi, 2003, p.486).

RAMA like the Siyavash has stepmother. Sudabeh is the queen and king's favorite and the king's young wife. The young queen is ill-natured woman who tries to make her son "Bharata" the superseder and tries to stop RAMA from becoming the superseder.

In both narrations both Kings are very dependent on their favorite queen, when the king is really need to be supported and nursed; young queens (princes' stepmothers) do not hesitate to sacrifice and do everything and both fathers have another wives than their princes' mothers.

In Ferdousi's narrations, Siyavash to prove his innocence should pass through the fire. Tw huge piles of firewood were ready in the field. Siyavash went through it and proved his chastity. But in Valmiki's narration it is Sita who has to prove their innocence, and proved her chastity. Also kissing the ground by Sita before entering the fire is reminiscent of Siyavash confidence to soil:

"First thanked God and said prayer Talked about secrets to the soil" (Ferdowsi, 1967, 3/12).

In both epopees the princes (RAMA and Siyavash) married to women from other races. Siyavash and RAMA in two versions (India and Iran) are forced to live away far from their homeland and the reason of their migration was their stepmothers' selfish and evil nature. Ram exiled to the forest and Siyavash inevitably migrated to Turan. One of the reasons they moved to another area with hauteur and desire and to challenge and prevent the conspiracy. In both stories, the two princes (Siyavash and RAMA) have a hard fight with the enemy and gain victory.

In Ferdowsi's narration, Siyavash along with a number of troops went to Turan, but in Valmiki's narration RAMA and his wife and his brother went out from the Fatherland.

Ram and his wife and his brother lived in the forest for fourteen years. People also treated them with kindness. Wherever RAMA went plants would grow and flowers would blossom. In Ferdowsi's narration the death of Siyavash has a mythological aspect. When his blood poured on the ground suddenly a plant grew from the ground.

In Indo-Aryan beliefs and myths in Mesopotamian there is a myth implies that a goddess would back from the dead world to bring life for the livings. When the plant grew from Siyavash's blood, it is replaced by a new stem. "Rama" is also a

symbol of fertility and birth and growth and life. When he goes to another world and will not return; the world after him becomes dry, barren and cold, and his brother brings him back from the world of the dead. This is telling about death and life of the goddess of blessing and rainy. Because both versions of the goddess implies on goddess of plants, so it is a symbol of rebirth.

Human emergence in plants, which after leaving the human spirit returns to soul or seeds of plants and from innocent blood on the ground plants are grown, cause his name to be remembered when looking at the plant. In Siyavash myth, this plant is called "Adiantum capillus-veneris".

"Instantly a plant grew from blood where they have poured the blood from bowl" (Ferdowsi, 1967, 3/153).

In the Hindi version, the hero's wife, "Sita" after the death turned into a plant growing from soil. In this two stories the second wives of kings are symbol of goddess of water, two Princes symbol of goddess of plant, their exile is symbol of the death of the blessing goddess of plant, their secondary reign kingdom is symbol of the new life of goddess of plant "(Bahar, 2007, p.123).

## **5. Conclusion**

Iranian was a branch of Indo-European tribes who came to Iranian plateau in a millennium BC. They were more closely with Hindus than other nations. Researchers believe that India and Iran lived as one tribe until they were divided into two branches in Iran and India. That is why the ancient Persian mythology has many similarities with Hindi ancient mythology. The most ancient examples which have remained of Iranian myths is the story of Siyavash which has major similarity with the story of Ramayana. Sometimes small differences can be seen in them.

In both narratives (Iran and India) there are also similarities and differences. Both princes Siyavash and RAMA have a stepmother who stopped them from going higher in government. Both heroes live away from their lands and people like them. They fight with the enemy with courage and gain victory. RAMA returned to his country and became the king. But Siyavash was killed and his son became the king. Another difference is a plant is grown from the blood of Siyavash. But Sita dies a plant is grown and . . . .

It should be kept in mind that in different rituals of death cultures, seed is the symbol of successor, testimony, hiding and deliverance. Returning from the world of the dead and to reign and gain power (resurrection) and re-vegetate and belief in myths and rituals revolve like Dionysus in Greek, and Isis and Osiris in Egypt, in Iran the story of Siyavash and in India the story of Ramayana and . . . can be seen. In conclusion it can be said that the main foundations of epic storytelling in Iran is ancient Indian and Iranian mythology.

## **RESOURCES**

1. Shalian, J., (2008), "Epic's Treasure", translated by saeedi, A., Sar cheshme publication, 3<sup>rd</sup> edition, Tehran.
2. Ren, Louie, (2010), "Indian literature", translated by Zokae, S., Forouzan publication, 2<sup>nd</sup> edition, Tehran.
3. Tudua, Magaly, (2000), "translated by Yousef pour, M. K., wisdom letter of abstemious, Gilan University Press, 1<sup>st</sup> edition, Rasht.
4. Hamidian, S., (1993), "Introduction to Ferdowsi's thought and art", center publication, 1<sup>st</sup> edition, Tehran.
5. Zomorodi, H., (2003), "Review of comparative religions and mythology", Zavar Press, 2<sup>nd</sup> edition, Tehran.
6. Ferdowsi, A., (1967), "Shahnameh", corrected by Usmanov, N. and Nooshin, A., Institute of Asian nations, Fifth Edition. Moscow.
7. Bahar, M., (2007), "Essay in the culture of Iran", Myths publishing, 2nd edition, Tehran.

## MALATYALI FAHRİ’NİN ÇİLELİ YAŞAMI VE TÜRK HALK MÜZİĞİNDEKİ YERİ

### MALATYALI FAHRİ’S SUFFERING LIFE AND ITS PLACE IN TURKISH FOLKLORIC MUSIC

### СТРАДАЛЬЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ФАХРИ ИЗ МАЛАТЬИ И ЕГО МЕСТО В ТУРЕЦКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКЕ

Yrd. Doç. Dr. Ramazan ÇİFTLİKÇİ\*

#### Özet

20. Yüzyıl Türk Halk Müziği alanında önemli başarılarla imza atmış olan Fahri Kayahan üzerinde günümüze kadar birbirinin tekrarı niteliğinde, sağlıklı bir araştırmaya dayanmayan bilgiler aktarılmıştır. Bu çalışmada ise, sanatçının kızı, diğer yakınları ve çevresindeki dost ve arkadaşlarıyla gerekli görüşmeler yapılarak Fahri’nin doğumundan başlayarak çileli yaşamı üzerinde durulmuş; Türk müziği ve sinemasındaki yeri belirlenmiş bu alanlardaki çalışmaları tanıtılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Fahri Kayahan, Türk müziği, Türk sineması, Malatya, Arguvan

#### Abstract

In the field of 20. century Turkish folkloric music, Fahri Kayahan had great successes but insufficient and repetitive information lacking proper researches has been transferred to us up to date. In this work, focus has been put on his suffering life started from his birth after having negotiated with his daughter, other relatives and friends; his place in Turkish music and cinema has been set and information has been furnished on his works in this scope.

**Key Words:** Fahri Kayahan, Turkish music, Turkish cinema, Malatya, Arguvan

---

\* İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. Malatya/TÜRKİYE

## **A. MALATYALI FAHRİ'NİN ÇİLELİ YAŞAMI ve ESERLERİ**

Malatya'nın yetiştirmiş olduğu "büyük üstad merhum Malatyalı Fahri Kayahan" (1914-1969), ilimizin adını bütün dünyaya duyurmuş ünlü bir sanatçıdır. Cumhuriyet döneminde yetişmiş hem Türk halk müziği hem de Türk sanat müziği alanlarında önemli başarılarla imza atmış ve bir dönemin "star"ı olmuştur. Müzik alanındaki çalışmalarının yanı sıra sinema dünyasında da tanınmış ve bazılarının senaryolarını kendisinin yazdığı birçok filmde rol oynamıştır. 2000'li yıllardan itibaren yeniden keşfedilen ve geniş kitleler tarafından tekrar takdir edilmeye başlanan Kayahan'ın adı, ilimizde bir bulvara verilerek ölümsüzleştirilmiştir.

### **a. Malatyalı Fahri'nin Doğumu, Çocukluğu ve Eğitimi:**

Nüfus kütüğünde 1917 doğumlu olarak kayıtlı ise de, asıl doğumu 1914 olan Malatyalı Fahri Kayahan, baba tarafından Malatya'nın meşhur ailelerinden Gaffarzade veya Gaffar Ağalar/Gaffar Ağagil sülalesine mensuptur. Malatya'dan alınmış, 21.09.1937 tarihli nüfus hüviyet cüzdanında 3 Nisan 1336 olan doğum tarihi 1334 olarak tashih edilmiştir. 1936'da söylediği bir eserinde;

"Daha yolun başında tutuluyor dizlerim

Yirmi iki yaşında yaşla doldu gözlerim" dediğine ve eşi Fahriye (Doğumu: 10.08.1330/1914)'den yaşı küçük olamayacağına göre, asıl doğum tarihi 1914'ten önce olmalıdır. Anadolu'da eski yıllarda aileler, askere geç gitsin diye çocuklarının yaşını nüfusa geç bildirmekte veya yaşını küçük göstermektedir. Duygulu, "Kanaatimizce Fahri Kayahan,1910'lu yılların başında doğmuştur." (s.22) demektedir. Bu görüşe biz de katılıyoruz.

Mustafa Bey, annesi ise, Şam kadısının kızı Şerife Hanımdır. Ailenin iki çocuğundan biridir. Küçük kız kardeşi Makbule, 11 yaşında kızamıktan ölünce ailenin tek çocuğu olarak kalan Fahri, aile tarafından özenle yetiştirilmiştir. Babası bir süre Amerika'da çalıştıktan sonra Malatya'ya yerleşmiş ve manifaturacılıkla uğraşmıştır.

Babası Mustafa Bey, o yıllarda Malatya'nın büyük manifatura dükkanlarından birini işletmektedir. Fahri, bir yandan tahsilini tamamlarken bir yandan da bu dükkanda çalışmaktadır. Küçük yaşlardan itibaren müziğe karşı bir ilgi duymaktadır. Önceleri bağlama çalmaya merak sarar. daha sonra o yılların ünlü müzisyenlerinden Karaköylü Reşat Dayı'dan tambur dersleri alır. Çevresindeki arkadaşlarla bir araya gelerek yörenin türkülerini çalıp söylemektedirler. Bir yandan da gramofondan plaklar dinleyerek müzik zevkini geliştirmektedir.

Cumhuriyetten önceki dönemde (1920-1921) Fahri, çocukluk yıllarında Taş Mektep olarak adlandırılan İzzetiye Mektebine kaydedilir. İlkokulu, bu okulun Derme ve Fırat olarak ikiye ayrılması üzerine evlerine daha yakın olan Fırat İlkokulu'nda tamamlayan Fahri, daha sonra İstanbul'da bulunan askeri ortaokula devam etmiştir. Fırat İlköğretim Okulu arşivinde yaptığımız araştırma sırasında ne yazık ki, Fahri'nin ilkökul kayıt kütüğüne ve buradaki bilgilere erişemedik. Kızının verdiği sözlü bilgilere göre , bir süre de Harbiye'nin lise kısmına, yani askeri liseye devam ederek buradan mezun olmuştur. (05.11.2011 tarihli telefon görüşmesi) Askerlik görevini yedek subay olarak yaptığına göre o dönemde

bunları belgelemiş olan Kayahan'ın diploması ölmeden önceki günlerde İstanbul'daki evinde çalınan eşyaları arasındadır.

### **b. Evlilik Yaşamı ve Eşi Fahriye'nin Ölümü:**

1933 yılında şehir merkezinde Cumhuriyet'in 10.yılı dolayısıyla düzenlenen bir şenlik sırasında gördüğü ve daha sonra tanıştığı, Fahriye Hanım ile evlendi. 01.03.1934'te Fahriye Hanım'dan Süeda adında bir kızı olmuştur. 1935'te kayınpederi Hamikoğlu Hacı Ağa olarak tanınan Hacı Hüseyin Akçadağ'ın (1279 Rumi/1863 Miladi-1938 veya 1939) Kozkökü Mahallesi Hamikoğlu Sokakta bulunan konağına içgüveyi olarak girdi. Konakta yapılan müzik faaliyetlerine katıldı. Kayınpederi, keman çalmakta Fahri de cümbüş ve sesiyle ona katılmaktadır. Konakta piyano da bulunmaktadır. Sesi güzel olduğu söylenen Fahriye de bazen onlara eşlik etmektedir.

Fahri, Fahriye Hanım'ın 30-31 Ocak 1936 Perşembe gecesini, Fahri'nin babasının hediye olarak Amerika'dan getirdiği tabanca ile kendisini vurmasından sonra, iki ay kadar Malatya Cezaevi'nde yattı. Bazı kaynaklarda bir kıskançlık krizi sonucu eşini Fahri'nin vurduğu söylenir. Bu olay, çevrede büyük bir infial uyandırmış, Ağtıcı Huşo Bacı, Fahriye Hanım için metni Celal Yalvaç arşivinde bulunan bir ağıt yazmıştır. Olayla ilgili olarak geçen zaman içinde çeşitli şehir efsaneleri uydurulmuş, çeşitli rivayetler ortaya atılmıştır.

Ancak kayınpederi, ticaret erbabı Hacı Ağa'nın şikayetçi olmaması üzerine, yapılan soruşturma ve yargılama neticesinde delil yetersizliğinden dolayı suçsuz bulunarak cezaevinden çıkan Fahri Kayahan, anne, babası ve kızı Süeda ile birlikte İstanbul'a gitti ve oraya yerleşti. Kayınpederi Hacı Ağa, olaydan sonra kemanını parçalamış ve bir daha eline almamıştır. Yakınlarının Fahri'yi öldürebileceğini düşündüğü için Malatya'dan ayrılmasını tavsiye etmiş, bu olaydan bir süre sonra 1938'de veya 1939'da eceliyle ölmüştür.

Kızı, Süeda Kayahan (Demirsoy), sonraki yıllarda Kuveytli bir doktor ile evlilik yapmıştır. Bu eşinden bir çocuğu olmuş, ancak küçük yaşta ölmüştür. Hassas ve kırılabilir bir yapısı olan Süeda Hanım yaşadığı olayların etkisinden dolayı panik atak hastası olduğundan doktor gözetiminde Fahri'nin baldızı (bugün yaşı 90'dan büyük) Naciye Akkuş ile birlikte Hayat adlı Ermeni bir kadının yardımıyla halen Üsküdar'da yaşamını sürdürmektedir. Babasıyla ilgili konularda kimseyle görüşmeyi kabul etmemekte, geçen yılların anılarıyla teselli bulmaya çalışmaktadır. Celal Yalvaç'ın annesinin dayısı torunu olan Süeda Hanım, babasına ait özel eşyalarının ve eserlerinin **Fahri Kayahan ve Malatyalı Müzisyenler Müzesi** adıyla bir müze kurularak bir müzeye konulmasını arzu etmektedir. Babasının tek varisi olduğundan telif gelirlerini de bu müzeye bağışlayacağını söylemektedir.

Fahri'nin amcazadelerinden/yeğenlerinden Yaşar Kayahan (Doğumu:1938) ise, sesi ve cümbüşüyle onun eserlerini yaşatmıştır ve yaşatmaktadır. Halen Mersin'de ikamet etmektedir. Fahri'nin cümbüşü kendisinde bulunmaktadır. Fahri'nin uzun kol cümbüşü yani tamburu ise, Hacı Ağa'nın oğlunun torunu Birand Akçadağ (Kovuk) da bulunmaktadır. Bunların ve diğer özel eşyasının açılacak müzeye bırakılması sanatçının ruhuna gösterilen bir saygının ifadesi olacaktır.

**b. Malatya'dan Ayrılması ve İstanbul Yılları:**

Eşinin 1937'de ölümünden sonra Fahri, anne, baba ve çocuğunu alarak İstanbul'a gitmiş ve oraya yerleşmiştir. İstanbul'un birçok semtinde oturan Malatyalı Fahri, uzun bir süre içine kapalı ve yalnız yaşadı. Yavaş yavaş çevresini tanımaya ve uyum sağlamaya çalıştı. (Ahmet Şentürk, **Fahri Kayahan'ın İstanbul'a Gidişi**, Görüş,03.10.1995) Bu yıllarda daha önce zevk için uğraştığı müzik, yavaş yavaş yaşantısının önemli bir parçası hatta mesleği haline gelmeye başlamıştır.

Bu dönemde İstanbul'da birçok ünlü müzisyenle tanıştı. Bunlar arasında, Selahattin Pınar, Safiye Ayla, Şükrü Tunar, Nubar Tekyay, Müzeyyen Senar, Hamiyet Yüceses, Suzan Yakar, Aziz Şenses, Diyarbakırlı Celal, Zaralı Halil, Erzincanlı Şerif ve Urfalı Cemil gibi ünlü sanatçılar da vardır. 1937 yılında Dolmabahçe Sarayında Atatürk'ün huzurunda türkü okuyan Fahri Kayahan, Mustafa Kemal'in emri üzerine, O'nun Dolmabahçe Sarayı'ndaki sanatçıları arasına girmiştir. O dönemde Fahri, genellikle Borsa Kıraathanesi'nde, Taksim Bahçesi'nde ve Belvü Çay Bahçesinde sahneye çıkmaktadır.

1937'de II. Dünya Savaşı öncesinde Almanya'ya konser vermek üzere davet alan sanatçı, grubunun Halk Musikisi dalındaki temsilcisi olarak seçilir ve Almanya'ya gider. Büyük bir ilgi görmesi üzerine Almanya'da bir süre daha kalan Malatyalı Fahri burada Türk Halk Musikisi'nin tanıtımında önemli bir rol oynamıştır.

Almanya'da bulunduğu süre içerisinde ünlü Polydor Stüdyoları'nda 40'a yakın plak doldurarak kendi alanında bir rekor kırmıştır. Almanya'nın Savaşa girmesi ile birlikte Fahri Kayahan beraberinde birçok bant plak ve hediyelerle yurda dönmüştür. Fahri bir süre Selahattin Pınar'dan şan dersleri almıştır. Selahattin Pınar, Sarı Kordela'yı notaya alarak "Malatya Türküsü" adıyla yayımlamıştır.

1939 yılında İstanbul Haydarpaşa'da bedelli kısa dönem askerlik görevini yedek subay olarak tamamlamıştır. 1940-1950 döneminde sinema dünyasında da sesi ve tamburuyla tanınan sanatçı, birçok filmde rol almış 60'a yakın senaryo yazmıştır. Bazı senaryolarının metinleri, kızı tarafından Celal Yalvaç Arşivi'ne gönderilmiştir.

1947'de Sadiye Arcuman ile kısa bir evlilik hayatı olmuştur.

**c. Son Yılları ve Ölümü:**

Fahri 1940'tan sonra plaklarıyla bütün yurttan tanınmaya başlamıştır. 1937'de

Almanya'da birkaç çalışmasını plaklara okumuş, yurda döndükten sonra çalışmalarına devam etmiştir. 1940-1960 döneminde bir star olan Fahri'nin şöhreti yurda yayılmıştır. "Malatyalı Fahri" adını kullandığından ilimizi de her yerde adıyla temsil etmiştir. Fahri, gençlik yıllarında müzikle meşgul olduğu ortamlarda içki kullanmış ise de Hanımının vefatından sonra İstanbul'a yerleştiği dönemde yaşamının sonuna kadar içki ve sigara alışkanlıklarını tamamen bırakarak bir Yeşilay'cı gibi yaşamıştır. Yeşilay'cı olduğunu her ortamda söylemiş ve Yeşilay için bir eser de besteleyerek plağa okumuştur. (Hikmet Şinasi Önel, Malatyalı Fahri:"Bütün içkilere harp ilan ettim", Yeşilay Dergisi, Haziran 1947, s.11, Duygulu,a.g.e., s.29).

1969 yılında bir gece dostlarından Avni Kurtbilek'e misafir gitmiştir. Fahri Kayahan, o sıralar Galatasaray Kalyoncu Kulluk'ta Eczacı Sokak'ta İnönü ailesine ait

bir evde kiracı olarak oturmaktadır. Gece yarısı eve dönünce, evin kapısını açık bulur. Elbiseleri, plakları, notaları, özel eşyaları, evinde kıymetli ne varsa hepsi çalınmıştır. Evinin soyulduğunu gören ve bu olaya çok üzülen sanatçı, şok geçirir, hastalanarak Haseki Hastanesi'ne kaldırılır. Yaklaşık bir ay hastanede yatar. Doktorların bütün çabalarına rağmen kurtarılamayarak 22 Nisan 1969 Salı günü hayata gözlerini yummuştur. Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir. Mezarı aynı yerdedir. Ölümünden kırk yıl sonra mezarı onarılarak sanatçıya yakışır bir biçimde yeniden düzenlenmiştir. Fahri'nin biricik kızı Süeda Kayahan'ın da vasiyeti doğrultusunda siyah mermerden yapılacak mezar taşına:

Ne kara günlerde doğurdun anam

Daim zarar ile yoğrulmuş binam

Beyiti, açık bir kitabın içine notalarıyla birlikte yazılmak suretiyle yerleştirilmelidir.

#### **d. Yakın Çevresi ve Dostları:**

Fahri, Malatya'da bulunduğu yıllardan itibaren çok geniş bir dost ve arkadaş çevresine sahiptir. İstanbul döneminde doğal olarak ses ve sinema dünyasından tanıdığı kişilerle bu çevreyi genişletmiş ve kalabalık bir hayran kitlesine sahip olmuştur. 1940'tan 1980'lere kadar 40 yıllık zaman içinde, sadece İstanbul'da değil, bütün yurttan tanınmış ve plakları satış rekorları kırmıştır. Atatürk ve İsmet İnönü gibi devlet adamlarının takdirini kazanmış olan Fahri Kayahan, Selahattin Pınar, Artaki Candan, Münir Nurettin Selçuk, Safiye Ayla, Hamiyet Yüceses, Nubar Tekyay, Aziz Şenses, Diyarbakırlı Celal Güzelses, Urfalı Cemil, Müzeyyen Senar... gibi dönemin ünlü sanatçılarıyla mesleği gereği yakın dostluklar kurmuştur.

Ahmet Fırat, Mehmet Kiğili, Mahmut Hoşhanlı, Avni Kurtbilek, Nazım Uzunhekimoğlu, Şefik Kayahan, Ziya Soylu, Enver Bengü, Mustafa Kılıçaslan, Faruk Diyarbakırlı, Çakır Ahmet ve Beşiktaşlı Arap Zeki en yakın dostları arasındadır. Ayrıca, Diyarbakırlıoğlu Emin ve eşi udi Arife Hanım, Mustafa Kuşçuoğlu, Yemenici Asım Kurdal, Fahri'nin yaşadığı yıllarda tanıdığı, görüştüğü yakın çevresindeki dostlarından bazılarıdır.

#### **e. Malatyalı Fahri'nin Eserleri:**

##### **1. Müzik Yaşamı (Besteleri, Plakları, Kasetleri ve Diskleri):**

Malatyalı Fahri'nin Türk Halk Müziği ve Türk Sanat Müziği formlarında bestelediği ve plaklara okuduğu eserleri bulunmaktadır. Bazı eserlerini kendisi bestelemiş, bazıları anonim edebiyattan derleyerek icra etmiştir. Fahri, kendisine ait olmayan başka bestekarların eserlerini de nadiren okumuştur.

Melih Duygulu, sanatçının kızıdan temin ettiği Fahri Kayahan'ın özel defterinde 150'ye yakın bestesi bulunduğunu belirtiyor. (Sarı Kurdela, s. 20). Bu bestelerinden ve Sarı Gelin benzeri derlemelerinden 100 kadarını taş plaklara okumuştur. 1937'de Almanya'da Polydor firmasında başladığı plak yayımlama işini, sonraki yıllarda ülkemizde sürdürmüştür. Fahri'nin plaklarını yayımlayan diğer firmalar: Odeon, Sahibinin Sesi, Columbia, Pathe, Elektrofon, Grafson... Elimizde ve özel arşivlerde Malatyalı Fahri'ye

ait 50'ye yakın taş plak bulunmaktadır. Bunların üçte ikisi Türk Halk Müziği, kalanı Türk Sanat Müziği formundadır.

Bazıları 1960'lı yıllarda 45'lik plaklar halinde Grafson firması tarafından yeniden çoğaltılan ve 1970'ten sonra kasetlere de aktarılan bu eserleri, hala perakende olarak durmaktadır. Tümünün bir araya getirilip sağlıklı bir biçimde arşivlenmesi gerekmektedir. Malatya Şehit Kemal Özalper Endüstri Meslek Lisesi Radyosunun Arşivinde Fahri Kayahan'a ait çok sayıda plak bulunduğunu duymuştuk. Ancak bugün bu arşivin kimde ve nerede korunduğunu bilmiyoruz. Özel arşivlerde Fahri'nin taş plaklarına rastlamak mümkündür. Malatya Eski Ziraat Odası Başkanlarından Talat Alkan'ın Plak Arşivinde Fahri'ye ait 30'a yakın plak bulunmaktadır.

1980'den önce Fahri'nin eserleri plaklardan kasetlere aktarılarak piyasaya sürülmüştür. Bunların en yaygını Elazığ'da Keban Pasajında bulunan Kemaliye Plakçılık tarafından üretilen kasettir. Bu yapımın piyasada ve Fahri'nin hayranlarında çok sayıda kopyaları bulunmaktadır. Ayrıca bazı hayranları, plaklardan kasete aktarmak ve bunları çoğaltıp sevdiklerine hediye etmek suretiyle özel doldurulmuş kasetler hazırlamıştır.

Sadece 22 eseri, Melih Duygulu tarafından derlenerek Kalan Müzik Arşiv Serisinde 2000 yılında bir disk halinde piyasaya sürülmüştür. Duygulu'nun Malatyalı Fahri Kayahan, Sarı Kurdela adlı 56 sayfalık kitapçığı da bu diskle birlikte hazırlanmıştır. Malatyalı Fahri'nin bütün plakları ve ses kayıtları, topluca dvd ortamında kaydedilip çoğaltılarak piyasaya sunulmalıdır. İlk etapta 100 eseri yapılabilir.

Uzun yıllar TRT tarafından ihmal edilen Malatyalı Fahri ile ilgili 1980'den sonra TRT Erzurum Radyosu tarafından belgesel nitelikte bir radyo programı hazırlanıp yayımlanmıştır. 2009 yılında TRT İzmir Televizyonu (Gülhan Yetik Eryüksel) tarafından; 2010 yılında ise, TRT Ankara Televizyonu (Biol Demirel) tarafından iki bölümden oluşan bir Malatyalı Fahri Belgeseli, televizyon programı olarak hazırlanıp yayımlanmıştır. Yani TRT tarafından sanatçıyla ilgili iki ayrı belgesel hazırlanmıştır.

Sanatçının, Sarı Kordela; Ayrılık Ateşten Bir Ok; Şu Dağlan Delmeli; Keklik Dağlarda Çağılar; Nazlı Yare Fiske ile Taş Attım, Şafak Söktü Sunam çok sevilen şarkılarından. Sanatçının sevilen diğer eserleri de şunlardır: Bahçelerde Meleme, Sarı Gelin, Ezo Gelin, Gitme Anam Gitme, Derin Hülyalara Kapıldı Gönül, Yarın Endamını Sımsıkı Saran, Gelini Gelini Kürdün Gelini, Hozat Türküsü, Ne Kapımı Çalan Var, Kore Türküsü, Yol Ver Candarma, Ormanlardan Aşağı, Der-yadan Gemi Gelir, Dağlara Vardım, Küstürdüm Barışamam, Gurbet Ele Düştü Yolum, Aşkınla Ölsem de, İstersen Halime Gül, Mahpushane Türküsü, Sensiz Sönmez Şu Kalbimin Ateşi, Derin Hülyalara Kapıldı Gönül, Zeynebim, Küstürdüm Barışamam, Bülbül, Durnam, Mevlam Birçok Dert Vermiş, Tutam Yar Elinden Tutam, Bir Oda Yaptırdım, Karadır Kaşların, Gideceğim Bu Yolu...

## **2. Sinema Yaşamı (Film ve senaryoları):**

Fahri Kayahan'ın film ve senaryo çalışmaları üzerine çok sağlıklı bilgilere sahip değiliz. Ülkemizde ses sanatçılarının sahnenin ardından beyaz perdeye geçmesi bir gelenek olmuştur. 1941-1943 yıllarında Müzeyyen Senar ile birlikte "Kerem ile Aslı", Suzan Yakar ile birlikte "Saz ve Caz" adlı filmleri çevirmiştir. Diğer filmleri:

Alev Gömlek Ezo Gelin, Köyün Çocuğu... Bazı senaryoları da şunlardır: Sarı Kordela, Şirvan ile Abuzer, Sadakat, Bülbül, Sokak Rakkasesi, Gümüş Kırbaç, Öldüren Yumruk, Halkalı Küpe, Perçemli Aslan ve Yıldızlardan Gelen Dilber.

### **3. Edebi Yönü:**

“Malatya’lı Fahri Kayahan sadece bir müzik icracısı değil, aynı zamanda senaryo ve söz yazarıdır da. Önemli Senaryoları; Şirvan ile Abuzer, Ezo gelin, Sarı Kordela, Sadakat, Bülbül, Sokak Rakkasesi, Gümüş Kırbaç, Öldüren Yumruk, Halkalı Küpe, Perçemli Aslan ve Yıldızlardan Gelen Dilber’dir. Fahri Kayahan, Sarı Kordela’da hayatını senaryolaştırmıştır. Senaryoları kızı Süeda Demirsoy’dadır. Celal Yalvaç beyde de örnekleri mevcut olup; senaryolarından bazıları filme alınmıştır. Fahri, şarkı sözlerini ve senaryolarını geleneksellikten kendisine ulaşan kültür birikimi ile yetiştirme tarzından gelen özellikleri harmanlayarak yazmıştır. Sözlerde, sevdiği eşi Fahriye’nin ölüm olayının, Malatya’dan tamburunu alarak gurbet ellere çıkmasının ve çektiği çilelerin etkisi görülmektedir. İster-seniz Fahri Kayahan’ın “Sarı Kordela “ isimli senaryosunu kendi anlatımı ile rap-tedelim:

“Bugün kasaba fevkalâde günlerinden birini yaşıyordu. Halk türküleri koro heyeti halk kulübü salonlarında ilk konserini verecekti. Kasabanın münevver ve sanatsever ailelerinden davetli olanlar semt semt bu konsere taşınıyorlardı...

Zehra’nın evi. Zehra annesi Hatice ile konsere gidip gitmeme münakaşası yapmaktadırlar.

(Bir evin terası yahut bir bahçenin duvarı, çardağı)

Zehra – Fahri davetiyeyi getirdiği gün söz verdin anne. Bugün gitmezsek fena olur. Bak bütün Malatya oraya akın ediyor.

(Sokakta gençlerin, halkın, çocukların yürüyüşü)

Hatice- Teyzenin oğlunu kırmak istemezdim, söz verdim. Benim gibi dört misafirin karşısına çıkmaktan bile sıkılan bir eski zaman kadını, üstelik dul da olursa, öyle yüzlerce yabancıların arasına nasıl karışır? Bunun için gidemeyeceğim.

Zehra- Hem kırılmasın diye söz verdin, hem de gitmiyorsun. Fahri, seni, beni görmeyince kırılmaz mı sanki ?

Hatice- Beni görmeyince kırılacağını pek ummuyorum ama seni görmezse... Orasını Allah bilir.

Zehra- Yoo, Hatice teyzesi ile kızı arasında bir fark gözetmez, teyzemin oğlu anneme elbet benden daha yakındır.

Hatice- Bugün dediğin gibi yarın onun sana benden daha yakın olmayacağını kim temin eder ? Fahri’nin annesi ile senin hakkında konuştuklarımızdan haberin yok gibi söylüyorsun.

Zehra- Ben onu bunu bilmem, yalnız bir sözle gönlünü aldığı bir çocuğun bu hareketinle kalbini kırdığını biliyorum. Halbuki ilk konserde kendini göstermek için o kadar çalıştı ki. Onun muvaffakiyetini alkışlayanların içinde bizi de görürse kat kat bahtiyar olacak.

Hatice- Kızım, sen onun muvaffakiyetini hesaba katıyorsun da benim o kala-balıkta çekeceğim azabı niçin aklına getirmiyorsun ? Fahri, kız kardeşimin oğlu değil mi ? ben ona sazını burada da çaldırırım, türküsünü burada da dinlerim, kendisini burada da alkışlarım.

Zehra- Ah babasız kalmak ne acı bir şey.

Hatice- Ondan daha beteri kocasız kalmaktır kızım. Sen babanı ancak düğün derneğe giderken yanı başında ararsın. Ben kocamı yalnız sevincime değil, derdime ortak olsun diye her gün, her saat özlerim. Şimdi konser gününde böyle acı sözlere ne lüzüm var? Ben sana gitme diyor muyum? Hizmetçilerden beğendiğini al beraber götür.

Zehra- Konser hakkında hizmetçi ile mi görüşeceğim?

Hatice- Arkadaşların yok mu? Onlardan birini bulamaz mısın?

Zehra- Sahi, iyi ki akıl ettin anne.(Boynuna sarılarak) Bunu hiç düşünmemiştim, Fahriye'yi alır giderim.

Hatice- Fahriye'yi mi? Hani, şu sarı kordelalı esmer güzeli. “ Senaryo bu minvalde sürüp gider.

Fahri Kayahan “Bülbül” adlı senaryosunda ise İstanbul ile İzmit arasında meydana gelen bir olayı anlatmaktadır. Fahri'nin yazdığı bir diğer senaryo “Halkalı Küpe” diğer adı ile “Avni ile Meleke'dir.” Senaryo; 1944 senesinde Elazığ'ın Palu Kazasında geçen bir aşk hikâyesini anlatmaktadır. Hikâyenin kahramanı Avni'nin bir düğünde söylediği türkünün sözlerini burada yazmadan geçemeyeceğim. Düğündekiler tarafından coşkun bir şekilde alkışlanan türkünün sözleri şöyle:

Ne kapımı çalan var  
Ne halimden anlayan  
Hani nerde güzel yar  
Baş ucumda ağlayan

Gün geçer gece geçer  
Sevgi eken dert biçer  
Değirmen boşa döner  
Bitmez ki bu çağlayan

Gönül başlar feryada  
Geçmiş günleri yada  
Beni artık dünyada  
Yok kendine bağlayan.

Abuzer ile Şirvan adlı senaryonun bir diğer adı Kürdün Gelinidir. Eserde; 1948 yılında, Elbistan'da aşk yüzünden kör olan Abuzer isimli delikanlının başından geçenler anlatılmıştır.

Fahri Kayahan ilk okulu Malatya Fırat İlkokulunda okumuş, daha sonra da eğitimine devam etmiştir. Geleneksel müzik kültürünü kendisinde bulunan üstün yeteneği ile birleştirmiş şarkı sözleri, senaryolar yazmıştır. Senaryolar tiyatroya da uyarlanabilir niteliktedir. Fahri'nin müziğe düşkünlüğünü Fahri'nin yakın akrabası Saniye Hanım bana şöyle anlatıyordu. “ Fahri mektepten gelirdi. Hemen çantayı bir tarafa fırlatır, sazını eline alır çalmaya başlardı.”

Fahri'nin beni çok etkileyen bir kaç adet şarkı sözünü buraya aktarmak istiyorum. Birincisi acının ve bağı yanıklığın çok güzel aktarıldığı bir şarkı sözüdür.

Derin hüyalara kapıldı gönül  
Bıkmışım elinden ölesim geldi  
Kalbimin yarası gözle görünmez  
Hançeri çekip de delesim geldi

Görünmez gözüme Dünya alemi  
Yar küsmüş salmıyor kuru selamı  
Al canımı çektirmeden çilemi  
Ateşlere düşüp yanasım geldi

Gül idim açmadan koptum dalımdan  
Ancak yarım bilir benim halimden  
Benzeri çıkar mı Bağdat elinden  
Şu garip başımı ezesim geldi

Sönmüyor bu ateş kalbimi yaktı  
Zamanında sebep yuvamı yıktı  
Yar beni severken uçurum çıktı  
Gidip denizlere yatasım geldi.

Diğeri ise çok meşhur olan Ayrılık ateşten bir ok isimli ayrılığı ve hasreti çok güzel anlatan sözlerdir. Son kıta ile birlikte bu sözleri hemen yazıyorum.

Ayrılık ateşten bir ok  
Nazlı yardan hiç haber yok  
Benim derdim herkesten çok  
Ben nasıl yanmayam dağlar

Sevda derler bir masalmış  
Yad ellerde zevke dalmış  
Unut diye haber salmış  
Ben nasıl yanmayam dağlar

İçine düştüm bir selin  
Kimse sormaz nedir halin  
Nazlı goncam olmuş gelin  
Ben nasıl yanmayam dağlar

Üstat, şarkı sözlerinin hemen hemen tamamını kendisi kaleme almış, onları bestelemiş, çalmış söylemiş ve plağa okumuştur. Tüm bu özellikleri bünyesinde taşımasını bilen sanatçılar nadir yetişirler. Üstadın yazdığı diğer bir şarkı sözü de şöyle:

Lutfedin de sevdiğimi göreyim  
Aman arkadaşlar sordu da gitti  
Kulağından küpesini koparıp  
Yadigâr olarak verdi de gitti

Bir nağme göndermiş gözyaşı belli  
Başına sardığı yazması güllü  
Ele gelin olmuş duvaklı telli  
Bu canı dertlere saldı da gitti

Bana kastı nedir bilmem küstü mü  
El sözüyle selamını kesti mi  
Bu günlerde bad-ı saba esti mi  
Gül gibi kokular saldı da gitti  
Eşi Fahriye'ye olan hasretini üstat şöyle dile getirmiş.  
Sensiz sönmez şu kalbimin ateşi  
Melûl mahzun bakan nazlım nerdesin  
Bir kerecik daha görsem cemalin  
Ciğerimi yakan nazlım nerdesin

Saçlarımı okşayanım nerdesin  
Gül yerine koklananım nerdesin  
Bülbül gibi çağlayanım nerdesin  
Kitap gibi okunanım nerdesin  
Ciğerimi yakan nazlım nerdesin

Benim gibi kahrı çeken var mola  
Bir ses gelse bakıyorum yar mola  
Bahçenizde mor menekşe har mola  
Benim boynum büken nazlım nerdesin

Fahri Kayahan'ın bazı türkülerinin sözleri resmi kayıtlara yanlış girmiştir. Fahri'nin çok yönlü kişiliği ve edebi yönleri incelenir ise onun eserlerinde kalemini ve cümlelerini çok düzgün kurduğunu görebiliriz. Özellikle taş plaklardan alınan türkü sözleri bazan yanlış anlaşılmış, yanlış çözümlenmiş ve kâğıda yanlış geçmiştir. Bu konuya da değinmeden geçemeyeceğim. Bu türkülerden bir tanesi "Nazlı yare fiske ile taş attım" isimli türküdür. Eser; Ahmet Turan Şan tarafından plaktan derlenmiş ve TRT repertuarında yerini almıştır. Benim çözümlediğim sözler şöyle:

Nazlı yare fiske ile taş attım  
Geri döndü bana delisin dedi  
Bir buse istedim al yanağından  
Çevirdi dirseğin alırsın dedi

Bi bedel gerdanı boyudur yüce  
Hayın genç ömrümü çürüttüm hocam  
Dedim ey kız konak eyle bir gece  
Ecelin yetmeden ölürsün dedi

Oysa türkü notasında mevcut sözler yanlış anlaşılmiş ve şöyle TRT notasına şu şekilde geçmiştir.

Bir mine gerdanı boyudur yüce  
Hayın genç ömrümü çürüttün koca  
Dedim ey kız konak eyle bir gece  
Ecelin yetmeden ölürsün dedi.

Bedel yerine mine denmiş. Bu sözler anlamı bozmuyor ancak. TRT de geçen Hayın genç ömrümü çürüttün koca mısraı hiç yerine oturmamıştır. Çünkü: mısra anlamsızdır. Çok iyi yetişmiş, mürekkep yalamış, senaryolar, şarkı sözleri yazmış edebi yönü kuvvetli olan üstadın anlamsız cümleler kurmasının mümkün olamayacağına bilmek gerekiyor.

Üstad'ın senaryolarının film ve tiyatro haline getirilmesini, okunmayan türkülerinin ve şarkılarının söylenmesini, böylece dünün bu güne taşınmasını çok arzu etmekteyim. Böylece buram buram Malatya ve Anadolu kokan eserler elbet bir gün tozlu raflardan kurtulacaktır.”

(Bu bölümde Selami Yücel'in konuyla ilgili engin bilgi birikiminden ve araştırmalarından yararlanılmıştır.)

## **B. TÜRK HALK MÜZİĞİNDEKİ YERİ**

### **a. Ülkemizde Türk Halk Müziği Alanındaki Çalışmalar:**

Yüzyıllar boyunca halk edebiyatımız içerisinde binlerce anonim türkü, ağıt, ninni ve mani biçiminde ezgili eserler oluşmuştur. Bunların bir kısmı anonim, bir kısmı ise aşıklık geleneği içerisinde söylenmiş bireysel güftelerdir. Yine bir bölümü, türkü, bir bölümü de uzun hava formundadır. Sözsüz eserleri de eklediğimizde muazzam bir Türk Halk Müziği Repertuarı ortaya çıkmaktadır. Bunların 6000 kadarı notalanarak TRT Repertuarına kaydedilmiş, 10.000 kadarı ise söz olarak derlenip yazıya geçirilmiştir. Cumhuriyet dönemi boyunca yapılan derlemeler, kitaplar ve makaleler halinde yayımlanmıştır.

Geçen bin yıllık süreçte Anadolu'da bağlama çevresinde bir halk müziği kültürü oluşmuştur. Bağlamaya “telli Kur'an” diyen Anadolu insanı, “ayet ve hadisleri tamamen elimizden alsalar dahi türküler bize yeter.” Diyerek türkülere duyduğu güveni belirtmiştir. Ayetten nefese uzanan çizgide deyişlerin büyük ölçüde ayetlerin yorumları olduğu görüşü, geniş çevrelerde paylaşılmıştır.

Halk müziği derleme ve notalama çalışmaları, Ignaz Kunoş ve Bela Bartok gibi Macar bilim adamlarıyla başlamış; Darülelhan ve daha sonra TRT radyoevlerinin kurulmasıyla bilimsel metotlarla derlemecilik devam etmiştir. Muzaffer Sarısözen, yaşamı boyunca Armağan Elçi'nin tesbitine göre on bine yakın türkü derleyerek bunların altı bin kadarını notalamıştır. TRT, Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi'ni üç cilt halinde (2000) yayımlamıştır. Bu kaynakta 6000'e yakın türkü sözü yer almaktadır. Bunların ilk iki cildi türkülere; üçüncü cilt ise, uzun havalara ayrılmıştır. Selami Yücel, yöremiz müziği ağırlıklı olmak üzere 6000'e yakın türkü metnini **Tüm Türküler** adıyla bir ciltte toplayarak yayımlamıştır (2010). Yücel, yaptığı bir başka çalışmada ise, 1937'de Muzaffer Sarısözen ve ekibinin gerçekleştirdiği gezide Malatya'dan ilk derlenen türkülerinin sayısını 97 olarak vermektedir. Birkaç gün içinde bir ilden yüze yakın türkünün derlenmesi Malatya'nın halk müziği açısından zenginliği olarak değerlendirilebilir.

Türk halk türküleri üzerine son yüzyılda, Ignaz Kunoş, Bela Bartok, Muzaffer Sarısözen, Halil Bedii Yönetken, Sadi Yaver Ataman, Muammer Sun, Ruhi Su, Ferruh Arsunar, Nida Tüfekçi, Ahmet Yamacı, Yücel Paşmakçı, Yılmaz Öztuna, Mehmet Özbek, Yalçın Tura, Musa Eroğlu, Arif Sağ, Mansur Kaymak, Bayram Bilge Tokel, Halil Atılğan, Kubilay Dökmetaş, Muharrem Temiz, Erol Köker, Gani Pekşen, Ufuk Erbaş, Süleyman Şenel, Melih Duygulu... gibi müzik adamları, önemli derleme ve notalama çalışmaları yapmışlardır.

1940'tan günümüze kadar Türk halk türküleri üzerinde başta üniversiteler olmak üzere konservatuarlar, TRT ve Kültür Bakanlığı bünyesinde önemli derleme, notalama, arşivleme ve yayın faaliyetlerinde bulunulmuştur. Bazı belediyeler kurmuş oldukları konservatuarlarda her tür müzik etkinlikleri gerçekleştirmiştir. Bu alana eserleriyle katkı sağlamış kültür ve edebiyat adamlarından bazıları aşağıda sıralanmıştır:

Pertev Naili Boratav, Mehmet Tuğrul, İlhan Başgöz, Enver Gökçe, Ahmet Şükrü Esen, Yusuf Ziya Demircioğlu, Mahmut Gazimihal (Ragıp Kösemihal), Ahmet Caferoğlu, Fikret Memişoğlu, İshak Sunguroğlu, Şevket Beysanoğlu, Eflatun Cem Güney, Vehbi Cem Aşkun, Vahit Lütfi Salcı, Abdülbaki Gölpınarlı, A.Rıza Yalman, Osman Attila, M.Halit Bayrı, Yaşar Kemal, Ahmet Şentürk, Hamdi Tanses Cahit Öztelli, Mehmet Özbek, Ata Terzibaşı, Etem Ruhi Üngör, Şükrü Elçin, Saim Sakaoğlu, Muhan Bali, Ensar Aslan, Fuat Bozkurt, Hasan Özdemir, Ali Berat Alptekin, Esmâ Şimşek, Hayrettin Rayman, Doğan Kaya, Ruhi Kara, Armağan Elçi, Hikmet Dizdaroğlu, Ata Terzibaşı, Abdurrahman Kızılay, Şemsi Belli, Bekir Karadeniz, Kenan Tuna, Burhan Tarla başı, Ali Yakıcı, Selahattin Bekki, Hasan Soysal, İsmet Özoğuz, Nejat Birdoğan, Savaş Ekici, Tahir Kutsi Makal, Yaşar Doruk, Halil Atılğan, Ahmet Çakır, Nail Tan, Hayrettin İvgin, Salih Turhan, Abuzer Akbıyık, Aluş Nuş, İ. Cem Erseven, Tahir Abacı, İdris Karakuş, A.Zeki Özdemir, Merdan Güven, Ali Osman Öztürk, Mehmet Öcal-Süleyman Baran, Erhan Yılmaz, Hüseyin Şahin-Süleyman Özerol, Selami Yücel...

**b. Malatya Türküleri**

Malatya, halk türküleri yönünden Doğu Anadolu bölgesinin önemli illerinden biridir. İlimizde bu alandaki faaliyetler, yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Halkımız duygu, düşünce ve dileklerini daima türkülerle ifade etmiş, türkülerle ağlayıp türkülerle gülmüştür. Acı ve kederlerini de sevinç ve mutluluklarını da türküler aracılığıyla haykırmıştır. İlimizde geçmiş yıllarda mevcut bulunan mani söyleme, türkü ve ağıt yakma geleneği devam etmektedir. 1960'a, 1970'e kadar Huşo Bacı, Adile Bacı gibi ağıtçı kadınlar geleneği devam ettirmiştir. Malatya'da yakılmış daha sonra geniş kitlelere yayılmış çok sayıda eser bulunmaktadır.

İlimizde müzik terimi olarak kullanılan ağız kavramı içerisine giren farklı ağızlar ve tavırlar bulunmaktadır. Aşıklık geleneği, XVI. Yüzyıldan beri ilimizde mevcuttur. Teslim Abdal'la ilgili çalışmalarımız sonuçlanınca daha rahat konuşabileceğiz. Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde, o dönemde Malatya'da Hüseyin Baykara Fasıllarının yapıldığını kaydetmektedir. 1937'de bir ilden kısa bir sürede 100 kadar türkünün derlenmiş olması da Malatya'da tarih boyunca zengin bir halk müziği kültürünün varlığına delalet etmektedir. Çalışkan bir kişiliğe sahip olan insanımız gerektiğinde nasıl eğlenileceğini ve dinlenileceğini de çok güzel bilmektedir.

Malatya'nın merkez halk müziği Fahri Kayahan'ın da içinde yetiştiği ortamda seferberlikten beri var olan ve kentte icra edilen **Bağevi /Bağköyü ağızı**'dır. İlimizin batısında yer alan Konak (Banazı), Paşaköşkü, Adafi, Samanlı Mahallesi, Tecde, Barguzu ve Kilayik beldelerinden başlayıp Yeşilyurt ilçemize ve Gündüzbey beldesine kadar genişleyen çevrede yaygın bir biçimde icra edilen bu ağızın, Andelip (Faik Esat) ve Udi Nevres'ten başlayarak Malatyalı Fahri, Zehra Bilir, Hakkı Coşkun, Necati Coşkun Kardeşler, Kemal Keskin, Kemal Çıgırık, Bedri Karahan, Sami Kasap, Yüksel Özkasap, Münevver ve Mukaddes Coşkun Kardeşler, Selahattin Alpay, Ufuk Erbaş, Mehmet Sarmış, Ahmet Tanataş ve Mehmet Balaman, Mehmet Yumrutepe gibi besteci ve icracıları yetiştirdiğini görüyoruz.

Cumhuriyet döneminde Müzeyyen Senar, Zekai Tunca, Şukriye Tutkun ve Muazzez Ersoy gibi Fahri'nin bestelerini en güzel yorumlayan sanatçılar yetişmiştir. Belkıs Akkale ile Selahattin Alpay ise, son yıllarda ilimizden yetişmiş ve Türkiye'de tanınmış iki büyük halk müziği sanatçısıdır.

**Arguvan ağızı** olarak tanınan diğer bir tarz üzerinde en geniş çalışmalar, Hüseyin Şahin ile Süleyman Özerol tarafından yapılmıştır. **Polat ağızı** ve **Hekimhan ağızı** ile ilgili çalışmalar devam etmektedir. Bu ağızların yöreye yakın çevrelerde icra edilen Sivas **Çamşılı ağızı**, Erzincan **Kemaliye (Eğin) ağızı** ve Gaziantep **Barak ağızı**yla olan etkileşimi araştırılmaktadır. Malatya bir yandan Sivas, Erzincan, Adana, Kahramanmaraş, Adıyaman, Elazığ, Diyarbakır, Gaziantep, Urfa, Kerkük gibi çoğu komşumuz olan illerimizin müziğinden etkilenmiş; diğer yandan da bu yöre ve ağızları etkilemiştir. Halil Atılğan **Malatya Müzik Folkloru** adlı eserinde 114 halk türküsünü notalarıyla birlikte tespit etmiştir. Selami Yücel'in **Malatya Türküleri** alanındaki çalışmaları devam etmektedir. Yücel, basıma hazır çalışma-

sında bilinenlere 65 kadar yeni türküyü notalarıyla birlikte sıralamaktadır. Bunların 15'i Fahri Kayahan'ın okuduğu türkülerdir.

**Arguvan havaları** üzerinde Hüseyin Şahin ve Süleyman Özerol, çalışmışlar ve 400'e yakın Arguvan türküsünün sözlerini antropolojik olarak incelemiştir. **De-re Havaları** da denilen **Polat Türküleri** üzerine Ramazan Kamiloğlu, Kemal Deniz, Mehmet Seske... araştırmalarını sürdürmektedir. Ayrıca **geviş makamı** da denilen iş türküleri (Hon derme makamları), **dede makamı** veya **içeri makamı** dediğimiz dini ve tasavvufi deyişlere de ilimizde rastlanmaktadır. Malatya yöresi türküleri, gazel,maya gibi uzun havalar ile halk oyunları eşliğinde çalınıp söylenen oyun havaları veya kırık havalardan oluşmaktadır. Sözsüz eserler de belli bir toplam oluşturmaktadır.

Yörede halk türküleri, genellikle, uzun havalar ve oyun havaları biçiminde halk oyunları eşliğinde icra edilmektedir. Yörede çok zengin bir halk oyunları kültürü bulunmaktadır. Ekip halinde yaptığımız çalışmalarda 100'e yakın halk oyunu tespit etmiş bulunmaktayız. İnönü Üniversitesi ve Malatya Araştırmaları Derneğinin işbirliği ile sürdürülen **Malatya Halk Oyunları Projesi** kapsamında bunları derleyip değerlendirerek yayımlayacağız ve arşivleyerek gelecek kuşaklara aktaracağız. Bu alandaki çalışmalarımız devam etmektedir.

İlimizde Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar canlı bir müzik ortamı bulunmaktadır. Bu ortam içerisinde birçok müzisyen yetişmiştir. Malatya müzik kültürü açısından Malatyalı müzisyenlerin, saz yapımcılarının, müzik öğreticilerinin ve müzik adamlarının araştırılarak arşivlenmesi zaruridir. Bu konuda Selami Yücel, Süleyman Özerol, Hüseyin Şahin ve Kemal Deniz'in çalışmaları devam etmektedir. Son yıllarda ilimizde müzikle ilgilenen derneklerin ve müzik eğitimi veren merkezlerin sayısı artmıştır. Halen ilimizde müzikle ilgili üç dernek ve 50'den fazla müzik merkezi, ayrıca bağlama üretimi ve tamiri yapan ticarethaneler hizmet vermektedir. Ayrıca üniversitede ve konservatuarda yöre müziğiyle ilgili çalışmalar devam etmektedir. Malatya Belediyesi'nin yukarıda değindiğimiz gibi, bir Fahri Kayahan ve Malatyalı Müzisyenler Müzesi ile konservatuar kurması beklenmektedir.

### **c. Halk Müziğinde Malatyalı Fahri Fenomeni:**

Halk müziğinde son yüzyılda yetişmiş üç büyük sanatçıdan söz edilir: Diyarbakırlı Celal, Malatyalı Fahri ve İbrahim Tatlıses. TRT İstanbul ve ardından Ankara radyolarının kurulduğu yıllarda Anadolu'nun muhtelif yörelerinden yetişmiş; 1934'te soyadı kanunu çıkıncaya kadar genellikle yetiştiği yöreyle adı anılan (Zaralı Halil, Diyarbakırlı Celal (Güzelses), Urfalı Cemil (Cankat), Ürgüplü Refik Başaran, Avanoslu Selahattin, Keskinli Hacı Taşan, Erzincanlı Şerif, Elazizli Hafız Osman (Öge), Malatyalı Fahri (Kayahan) ... gibi sanatçılar radyo programı yapmaya başlamıştır. Genellikle sanat müziği okuyan çevrelerde Fahri, eserleriyle tanınmaya başladığı yıllardan itibaren halk müziği formunda okuduğu eserlerle de adını duyurmaya başlamıştır.

Fahri Kayahan'ın 1950'den sonra radyoda kadrolu sanatçı olma arzusu yöneticiler tarafından hep reddedilmiştir. 1957'de TRT Yurttan Sesler Korosu şefi Mu-

zaffer Sarısözen, onu koroya dahil etmek ister. Radyoevi Müdürü ve klasik müzik korosunun şefi Mesut Cemil Tel'e durumu açıklıyor. Mesut Cemil, "Gelsin görüşelim, sazını ve sesini dinleyelim." deyince Ankara'da Cihan Palas'ta kalan Fahri, Mesut Cemil Bey ile görüşür. Mesut Cemil, koroda cümbüşüyle değil, ahşap tambur ile müzik icra etmesini, cümbüşü bırakmasını ister.

O'nu ve sanatını küçümser bir edayla, "Bir tencerenin ucuna çomak takmışsınız, bununla müzik yapıyorsunuz. Bunu bırakın programlarda ahşap tamburunuzla çalıp söyleyin." diyor. Fahri ise, bu teklifi reddederek; "efendim, ben cümbüşümle tanınıyorum. Bununla meşhur oldum. Halk eserlerimi cümbüş eşliğinde dinlemeye alışmıştır. Dinleyicinin ciğerlerini cümbüşle söküyorum. Birlikte program yapalım, Siz tambur çalın, ben cümbüş çalayım. Bakalım halk, hangisine daha fazla ilgi gösteriyor?" diyor.

Mesut Cemil'in madeni gövdeli tamburun yani cümbüşün radyo programlarında çalınmasına karşı çıkması üzerine Fahri, bu kurumdan tamamen uzaklaşmıştır. 1960'lı yıllarda Fahri, İstanbul Radyosu'na 10 dakikalık özel solo programlar yapmıştır. Bu programlarda kendisine ritm sazlarında Coşkun Özer eşlik etmiştir. Fahri, 1949-1953 yılları arasında İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda Sadi Yaver Ataman'ın Memleket Havaları Ses ve Saz Birliği Halk Müziği Korosu'nda ve 1954-1961 tarihinde ise Folklor Tetkikat Topluluğunda sanatını icra etmiştir. Ölümünden önceki yıllarda bazı TRT programlarına katılmış ve eserlerini cümbüşüyle çalıp söylemiştir. Ülkemizde kurulduğundan bu yana radyo ve televizyonun geniş kitlelere tanıtılmasında Malatyalı Fahri'nin rolü çok büyük olmuştur.

Türk halk müziğinde madeni gövdeli cümbüş, Cumhuriyet'in ilk yıllarında pek kullanılmamaktadır. Zeynel Abidin (Cümbüş), Avrupa'da bulunduğu yıllarda gördüğü sazlardan esinlenerek bir Türk müziği sazı olarak cümbüşü icat etmiştir. Cümbüş, tamamıyla ahşaptan yapılan Türk Sanat musikisi sazlarından tamburun tekne kısmının madeni olarak yapılmış bir şeklidir. Bunun da uzun ve kısa kollu örnekleri vardır. Fahri, sesinin genişliğine uygun olarak uzun kollu cümbüşü tercih etmiştir. O dönemde TRT'de müziğin yozlaşmasını önlemek amacıyla bu tür denemelere ve arayışlara pek önem verilmemektedir. Bazı katı kurallar sadece Malatyalı Fahri'ye değil, bütün sanatçılara uygulanmaktadır. Melih Duygulu'nun da vurguladığı gibi, "TRT müzik camiasında başta Nida Tüfekçi olmak üzere Emin Aldemir, Adnan Şeker, Yaşar Aydaş gibi halk müziğinin tanınmış simaları, hocaları Muzaffer Sarısözen gibi düşünüyorlardı. Malatyalı Fahri'nin bozuk bir üslupla ve yöresel kimliği olmayan bir çalgıyla türkü söylemesini **yozlaşma** olarak görüyorlardı." (Sarı Kurdela, s.22) Adnan Ataman,Fahri'nin sanat değerini ve gırtlak nağmelerindeki eşsizliği ilk fark eden hocalar arasındadır. Bu hocalar, bugünkü müzik dünyasını görseler Fahri gibi öncü sanatçılara yüz kere razı olurlardı.

Fahri, Malatya'da geçen yetişme döneminin ardından İstanbul'a geldikten sonra Sarı Gelin türküsünü, "Erzurum Şarkısı" alt başlığıyla ve Erzurum Çarşı Pazar adıyla 1950'den önce plağa okumuştur. Mahpushane, Şu Dağları Delmeli, Küstürdüm Barışmam, Ezo Gelin, Ela Gözlüm, Karadır Kaşların Ferman Yazdırır, Fahri'nin Türkiye'ye tanıttığı türkülerdir.

Sarı Kurdela; Ayrılık Ateşten Bir Ok; Şu Dağlan Delmeli; Keklik Dağlarda Çağlar, Fahri'nin çok sevilen şarkılarından. Türk Sanat Müziği formunda yaptığı bestelerde de halk kültürü etkileri ve halkın kulak zevkine hitap eden ezgiler ve tınılar bulunmaktadır. Eserlerinin bu kadar çok sevilmesinin ve tutulmasının sebeplerinden biri de bu olabilir. O dönemin özelliği gereği Münir Nurettin Selçuk, Sadeddin Kaynak nasıl bir yol izlemişse dönemin diğer sanatçıları da onların izinden gitmişler, onlardan etkilenmişlerdir. Ülkemizin nüfusunun yirmi milyonu dahi bulmadığı yıllarda Fahri'nin bir plağının iki yüz bin adet satılması ve çoğunlukla da satışta mevcut olmayışı önemli bir göstergedir. Yani ülkemizde kolayına star olunmuyor. Kısacası,Fahri,Türk halk müziğini plaklara okuyarak halka sevdiren öncü sanatçılardan biridir.

Malatyalı Fahri,1940'tan günümüze kadar yaptığı bestelerle, derleyip okuduğu anonim türkülerle ve rol aldığı filmlerle müziğimize hizmet etmiştir. Böylece geniş bir üne ulaşmış ve plakları, filmleri halk tarafından büyük bir ilgi görmüştür. Eserleri, ritm ve tavır olarak halk müziği özelliği taşıdığı halde karakter olarak sanat müziğinin icra yapısına yabancı kalmamaktadır. Her iki alanda da başarılı eserlere imza atan Fahri, bir bakıma bu iki tarzı birleştirme denemeleri yapmıştır. Böylece ülkemizde 1950'den önce temelleri atılan erken dönem arabesk müzik ve fantezi müzik alanında ilk örnekleri vermiştir. Geçen zaman içinde Fahri'nin açtığı çığır-dan birçok izleyicisi ve hayranı yetişmiş, eserleri, farklı Türk halk ve sanat müziği sanatçıları tarafından defalarca okunmuş, “Baki kalan bu kubbede hoş bir sada” bırakmıştır. Ruhu şad mekanı cennet olsun.

## **KAYNAKLAR**

Alkan, Talat, Özel Plak Arşivi.

Altürk, Erdoğan, **Malatyalı Fahri**, Kayısı Kenti,Mişmiş dergisi.

Atılğan, Halil, **Malatya Musikî Folkloru**, Malatya Belediyesi, Yay., Malatya 1999;2.bas.Malatya 2000.

Atılğan, Halil,**Türkülerin İsyanı**,Akçağ Yay.,Ank. 2006.

Birdoğan,Nejat, **Notalarıyla Türkülerimiz**, Özgür Yay.,İstanbul 1988.

Borak, Sadi, “ **Sarı Kurdela**” ın **Şöhret Kazandırdığı San'atkar, Fahri Kayahan**, Renk Dergisi, 1959, s.3,12, (Duygulu, a.g.e. s.24-28.).

Canbey, Ferhat, **Bir Sanat Efsanesi; Malatyalı Fahri Kayahan**, Malatya Bölge, S.9, 2006.

Coşkun, Zeki, **Sarı Kurdela'nın Esrarı**, Radikal, 19.09.2000.

Demirsoy, Suade, Özel Arşivi.

Duygulu, Melih, **Malatyalı Fahri Kayahan, Sarı Kurdela**, Kalan Müzik Arşiv Serisi, Kitapçık, s.1-23, İst.2000.

Deniz, Kemal, **Polat Türküleri**, Malatya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü tarafından 11-13.11.2011 tarihinde Kongre Kültür Merkezinde düzenlenen Uluslararası Malatya Türk Halk Müziği Sempozyumu'nda sunulan yayımlanmamış bildiri.

Dinç, Ahmet, **Malatyalı Fahri, Keşfedilmeyi Bekleyen Büyük Müzisyen**, MİAD, S.2, Nisan 2002.

Dökmetaş, Kubilay, **Malatyalı Fahri**, TRT Erzurum Radyosu, Belgesel program.

Erdoğan, Vedat, **Fahri Kayahan ve TRT**, MEV, Mayıs 1989, s.14.

Günay, Hasan, **Malatyalı Fahri Kayahan'ı Ne Zaman ve Nasıl Tanıdım?**, MEV, Mayıs 1989, s.14-15, (Duygulu, a.g.e., s.32-35).

Güngör, Necati, **Annem Babam Malatya**, Heyamola Yay., İstanbul 2005, s.105-106.

Güven, Merdan, **Türküler Dile Geldi**, Ötüken Yay., İstanbul 2009

Güzel, Serkan, **Sarı Kurdele, Fahri Kayahan'ın Ölümünün 32.Yılı Anısına**, Yorum, 24.04.2001 tarihinden başlayan yazı dizisi.

Güzel, Serkan, **Fahri Kayahan Katil miydi?**, Maksud Kültür ve Sanat Dergisi, S.4, Aralık 2007, s.9-10.

Fırat, Yakup, **Yaşar Kayahan ile Malatyalı Fahri Belgeseli**, 2010 Malatya.

Işık, Adnan, “ **Sarı Kurdelem**” in **Peşinde**, MEV, Malatya Eğitim Vakfı Yayın Organı, Mayıs 1989, s. 9-12.

Kaftan, Ekrem, **Klasik Notalar**, Türkiye gazetesi, 24.10.2000, (Kalan Müzik Arşiv serisi üzerine haber).

Kayahan, Fahri, **Muhterem Hemşerim**, Mustafa Kuşçuoğlu'na hitabıyla İstanbul'dan gönderdiği 26.12.1965 tarihli mektup.

Kaleli, Lütfi, **Bir Efsane Adam: Malatyalı Fahri**, MEV, Mayıs 1989, s.13, (Duygulu, a.g.e., s.36-37.)

Kamiloğlu, Ramazan, **Polat Türkülerinin Özellikleri**, I.Ulusal Polat Türküleri Paneli, Nisan 2011'de Ankara'da düzenlenen panelde yapılan sunum.

Kayahan, Yaşar, **TRT Vefa Borcunu Ödemeli**, MEV, Mayıs 1989, s.12

Kayahan, Yaşar, **Fahri Kayahan'ın İsmi Yaşatanlara Ne Mutlu**, Yeni Malatya,

Kısacık, Raşit, Özel Arşivi.

Kısacık, Raşit, **Malatyalı Fahri (Fahri Kayahan)**, muhtelif yazılar.

Kurtbilek, Avni, **Canım Kadar Sevdiğim Malatyalı Fahri'nin Ardından Ağıt**, Malatya'nın Sesi, S.30/1992; (M. Duygulu, a.g.e., s.30.

Kuşçuoğlu, Mustafa, Özel Arşivi.

Mustafa Kuşçuoğlu, **Şiirlerde Malatya**, Minnetoğlu Yay., İstanbul 1972.

Merdan,

Kuşçuoğlu, Mustafa, (Kuşçuoğlu, H. Yaşar imzasıyla), **Malatyalı Fahri**, **Ufuk**, 09.02.1965.

Önel, Hikmet Şinasi, **Malatyalı Fahri:”Bütün içkilere harp ilan ettim”**, Yeşilay Dergisi, Haziran 1947, s.11, (Duygulu, a.g.e., s.29).

Özbay, Bayram, Özel Arşivi.

Özbek, Mehmet, **Folklor ve Türkülerimiz**, Ötüken Yay., İst. 1975.

Özbek, Mehmet, **Türk Halk Müziği El Kitabı I Terimler Sözlüğü**, AKM Yay., Ank. 1998.

Özdenören, Rasim, **Malatyalı Fahri**, Yeni Şafak gazetesi, 2000.

Şahin, Hüseyin-Özerol, Süleyman, **Arguvan Türküleri, Halkbilimsel Bir Araştırma Denemesi**, Akev Yay, İst. 2004.

Özelli, Cahit, **Evlerinin Önü, Halk Türküleri**, Hürriyet Yay., İst 1974.

Şentürk, Ahmet, **Fahri Kayahan'ın İstanbul'a Gidişi**, Görüş, 03.10.1995.

Şentürk, Ahmet, **Malatyalı Fahri Kayahan**, Yeni Malatya Gazetesi, 27.11.1989.

Şentürk, Ahmet, **Malatya'nın Seferberlik Türküleri**, Yeni Malatya, 9.3.1989.

Şentürk, Ahmet, **Malatya'da Seferberlik Türküleri, Ağıtlar ve Destanlar**, Görüş 1989.

Şentürk, Ahmet, **Malatya Türküleri ve Hakkı Coşkun**, Yeni Malatya, 7.8.1989.

Şentürk, Ahmet, **Malatya Türküleri ve Necati Coşkun**, Malatya'nın Sesi, S.15, 1989 (Ahmet Gündüzlü imzasıyla).

Şentürk, Ahmet, **Malatya Türküleri**, Görüş, 8-12, Haziran 1989.

Şentürk, Ahmet, **Yöremizin Ünlü Türküsü Mehrali Bey**, Görüş, 11.10.1995.

Şentürk, Ahmet, **Udi Nevres İstanbul'a Nasıl Götürüldü?**, Malatya'nın Sesi, 1994.

Şentürk, Ahmet, **Udi Nevres'in İstanbul'a Gidişi**, Görüş, 03.07.1995.

TRT, Ankara Televizyonu, **Malatyalı Fahri Kayahan Belgeseli**, 2 DVD'den oluşan TV Belgeseli, 2010.

Hazırlayan: Birol Demirel.

TRT, İzmir Televizyonu, **Malatyalı Fahri Kayahan Belgeseli**, 2 DVD'den oluşan TV Belgeseli, 2009. Hazırlayan: Gülhan Yetik Eryüksel.

Tunalı, Murat, **Fantezi'nin Babası**, Aktüel, S.479, Eylül 2000.

Yalsızuçanlar, Sadık, **Şu Dağları Delmeli**, Zaman, 14.10.2000.

Yalvaç, Celal, Özel Arşivi.

Yılmaz, A.Kadir, **Malatya'da Bir Portre**, Malatya Kültür Sanat Dergisi,

Yiğitcan, Vahdettin, **Malatyalı Fahri ve "Hasret Haysiyeti"**, Akit, 04.10.2000

Yiğitcan, Vahdettin, **Malatyalı Fahri Efsanesi**, Akit, 04.10. 2000.

Yücel, Selami, **Tüm Türküler**, En Geniş Türkü Sözlere Arşivi, Alter Yay., Ankara 2009.

Yücel, Selami, **Malatya Türküleri**, yayımlanmamış araştırma.

Yücel, Selami, **Malatya Türküleri**, Malatya I. Ulusal Kültür-Sanat Sempozyumu, Malatya Belediyesi tarafından 28.10.2011 tarihinde Anemon Otel’de düzenlenen sempozyumda sunulan yayımlanmamış bildiri metni.

Yücel, Selami, **Fahri Kayahan’ın Edebi Yönü**,Malatya Haber com.;Arguvan Yolu,S.7,Nisan-Mayıs 2010.

Yücel, Selami, **Sarı Gelin ve Malatyalı Fahri**, Malatya Haber com.

Yücel, Selami, **İlk Derlenen Malatya Türküleri**,Malatya Haber com.

Yücel, Selami, **İlk Derlenen Malatya Türküleri ve Oyun Havaları**, Malatya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü tarafından 11-13.11.2011 tarihinde Kongre Kültür Merkezinde düzenlenen Uluslar arası Malatya Türk Halk Müziği Sempozyumu’nda sunulan yayımlanmamış bildiri.

Yücel, Selami, **Malatyalı Fahri’ye Ait Derlenen ve Notalanan Eserlerin Listesi**, yayımlanmamış araştırma.

Yücel, Selami, Özel Arşivi.

Yücel, Selami, **Malatya Halk Müziğine Genel Bir Bakış**, yayımlanmamış araştırma.

Yücel, Selami,**Malatyalı Fahri Kayahan**, Malatya Haber com.

Yücel, Selami,**Malatya Türküleri’nin Kaynak Kişileri**, yayımlanmamış araştırma.

Yücel, Selami,**Azmi Amca ve “Aniko”**, Malatya Haber com.

Yakıcı,Alı,**Halk Şiirinde Türkü,Tanım-Tasnif-İnceleme-Metin**,Akçağ Yay.,Ankara 2007,472 s.

## **EKLER:**

**1.Yaşar Kayahan ile yapılan mülakat (1990):** Fahri Kayahan’ın amcazadelelerinden biri olan ve üstadın eserlerini cümbüşüyle ölümsüzleştiren Yaşar Kayahan plaklarıyla da tanınan bir sanatçıdır.

- Yaşar Bey, Malatyalı Fahri’yi bize anlatır mısınız?

- Fahri Kayahan, Malatyalı Gaffarzade sülalesinden Hacı Mustafa’nın oğludur. 1912 veya 1913 doğumludur. Nüfus kütüğünde 1917 yazmasına rağmen, asıl doğumu bu değildir. Evleri bugünkü PTT binasının bulunduğu yerdeki sokağın başında idi. Önceleri saz çalan Fahri, sonra Kara köylü Reşat Dayı’dan tambur dersleri almıştır. Babası uzun bir süre Amerika’da çalıştı. Daha sonra Malatya’ya döndükten sonra manifatura dükkanı açtı. Fahri de babasının yanında çalışıyordu. Cumhuriyet’in 10. yıl şenlikleri kutlandığı gün, Cumhuriyet törenini izlemeye çıkan Hamikoğlu Hacı Ağa’nın büyük kızı Fahriye’yi görür. İki genç birbirlerini görürler. Fahri yanındaki Asım adlı arkadaşıyla genç kızı takip ederek, kızın evini öğre-

nir. Bilahare, Fahri annesini gönderip kızı istemiştir. Fahriye Hanım'la Fahri evlenirler. 1934 yılında kızları Süeda doğmuştur.

-Yaşar Bey, kamuoyunda Fahri Bey'in hanımı Fahriye'yi öldürdüğü söyleniyor. Doğru mudur?

- Hayır. Fahri Bey, Malatya'da sevilen bir sanatçıdır. O gençliğinde de Malatya'da sevilen bir delikanlıdır. Fahriye Hanım bu durumu kıskanmaktadır. Her kadın gibi eşini kıskanmaktadır. Bir yılbaşı gecesi, bir arkadaşının evinde toplanıyorlar. Eğlenirken, bir ara herkes milli piyango çıkarsa ne yapacağını söyler. Fahri Bey'e sorulduğunda, o da şaka olsun diye, "İstanbul'dan üç hanım getiririm" demiş. Arkadaşları bu eski hanımları ne yapacağız, diye sorunca, O da; "Onlar da ayakta-bılarımızı temizlerler" demiş. Bunun üzerine Fahriye Hanım eve gider ve tabanca ile kendini vurur. Ağır yaralı olarak hastaneye kaldırılır. Artık, iş isten geçmiştir. Fahriye Hanım vefat eder. Fahriye Hanım silahı, evlerinde bulunan ve kendilerinin ara sıra talim yaptıkları silahtan temin etmiştir. Kayın pederinin şikayetçi olmaması ve Fahriye Hanım'ın intihar ettiği anlaşılınca 40 gün kaldığı Malatya Cezaevi'nden serbest bırakılır. Zaten Sarı Kurdela, mahpushanede bestelenmiştir. Bu olaydan sonra Fahri, Malatya'da durmayıp İstanbul'a gelir.

Fahri İstanbul'a geldikten sonra "Sarı Kurdela" parçasını okur. Eser çok tutulur. Fahri, o zamanın meşhur sanatçılarından Münir Nurettin Selçuk ve Safiye Ayla'nın eserlerini de okur. "Sarı Kordela" çok büyük siparişler alır. Bu ilgi karşısında Fahri Kayahan, Selahattin Pınar'dan nota dersleri alır. 1937 yılında Malatya'dan ayrılıp İstanbul'a gelen Fahri'nin birkaç bestesi vardır. Bunların başında "Sarı Kordela" yer almaktadır. Bu parça ile meşhur olur.

Bu arada Dolmabahçe Sarayında Safiye Ayla, Atatürk'ün huzurunda bu parçayı okur. Bu eser, Atatürk'ün ilgisini çeker, bu parçayı iki defa okutur. Bunun üzerine Selahattin Pınar, Atatürk'e "Paşam, arzu ederseniz bu eseri bestecisinden dinleyin, teklifinde bulunur. Böylece Malatyalı Fahri, Mustafa Kemal'in huzuruna çıkar. Paşanın arzusu üzerine Fahri Kayahan, bu türküyü yedi defa okur. Duygularan Atatürk; "Delikanlı çok güzel çalıp okuyorsun. Seni tebrik ederim. Bundan sonra her İstanbul'a gelişimde Dolmabahçe Sarayında sen de bulunacaksın" tenbihinde bulunur. Yine bir gün Dolmabahçe'de Fahri, "Bahçelerde Meleme" türküsünü okuyunca Atatürk kalkıp oynamaya başlıyor. İstanbul'a gittikten sonra bu defa Malatya'ya gelmesi kısmet oldu. Malatya'da konser verdi. Malatya'ya filmleri geldiğinde sinemalar dolup dolup boşalırdı. Plakları Malatya'da "yok" satardı. Türkiye'de televizyonda ilk görünenn sanatçılardan idi. Televizyon ve radyonun tanıtımda etkin rol oynadı. 1969 yılında kaybettiğimiz Fahri Kayahan'a vefa borcunu unutan TRT'nin sanatçının ölüm yıl dönümündeki manasız suskunluğuna akıl ermiyor. TRT, bir belgesel film hazırlayabilirdi.

**2.Cemil Begeç ile yapılan mülakat (1990):** Fahri Kayahan'ı yakından tanıyan ve ondan 4-5 yaş büyük olan Cemil Begeç ustada yakından tanıyan simalardan idi.:

-Cemil Begeç, bize Fahri Kayahan hakkında bildiklerinizi ve özellikle hanımı ile ilgili olayı anlatır mısınız?

-Fahri, Gaffar Ağa sülalesinden Hacı Mustafa'nın oğlu, seferberlikten 1 ya da 2 yıl önce doğmuş. Babası uzun yıllar Amerika'da kaldı. Daha sonra gelip dükkan açtı, Fahri de orada çalışıyordu. Evleri bugünkü postanenin yerindeydi. Karısının adı Fahriye'dir. Bir Cumhuriyet Bayramı kutlamasında birbirlerini görüp, beğenmişler. Sonra evlendiler. Bir kızları oldu. Bir yılbaşı gecesi karısının bacısıgile gitmişler. Diğer bacıları da gelmiş. Bilet almışlar. Birbirlerine bilete para çıkarsa ne yapacaklarını soruyorlar. Fahri de, "bir kız koluma takar, gezerim" diyor. Bu söz üzerine karısı içerliyor ve oradan çıktıktan sonra eve gelene kadar tartışırlar. Eve gelince karısı, Fahri'yi içeri almıyor. Fahri de alt katta oturan babasıgile iniyor. Daha olayı anlatıp, bitirince birden bir "boom" sesi geliyor. Yukarı çıkıyorlar, kapıyı açıp içeriye giriyorlar ki, bakıyorlar karısı yerde debeleniyor, artık can veriyor. Bu olay üzerine Fahri cezaevine giriyor, kısa bir süre orada yattıktan sonra çıkıyor ve İstanbul'a gidiyor. İstanbul'a gittikten sonra türkü söylemeye başlıyor. Önceden saz çalmasını bilirdi, ama türkü söylemezdi, bu olay üzerine söylemeye başladı. Bir gün de ölüm haberi geldi. Fahri'yi tüm Türkiye tanırđı.

-İstanbul'a gittikten sonra hiç buraya geldi mi?

-He, bir kere geldi. Geldiğinde çok büyük ilgi gördü. Zaten film ve kasetleri çok iyi tutuluyordu. Kendisi, ne de olsa hemşerimizdir. Karısının ölümü Fahri'yi çok üzdü, çok... Sanki deli-divane oldu. Sazı eline aldı. O memleket senin, bu memleket benim deyip, dolaştı, durdu. Zaten karısı öldükten sonra hiç evlenmedi. Fahri Kayahan, gerçekten şu unvana layık birisi: **Merhum Üstat Malatyalı Fahri Kayahan.**

Kendisi, hanımının ölümüne bir hayli üzölmüş, devamlı bu olayı düşünmüş. Bes-telerini, türkülerini, senaryolarını filmlerini hep bu olay üzerine yapmış. Kendisini ne kadar övsek az kalır.

(Görüşme metinleri, Malatyanın Sesi dergisinden alınmıştır.)

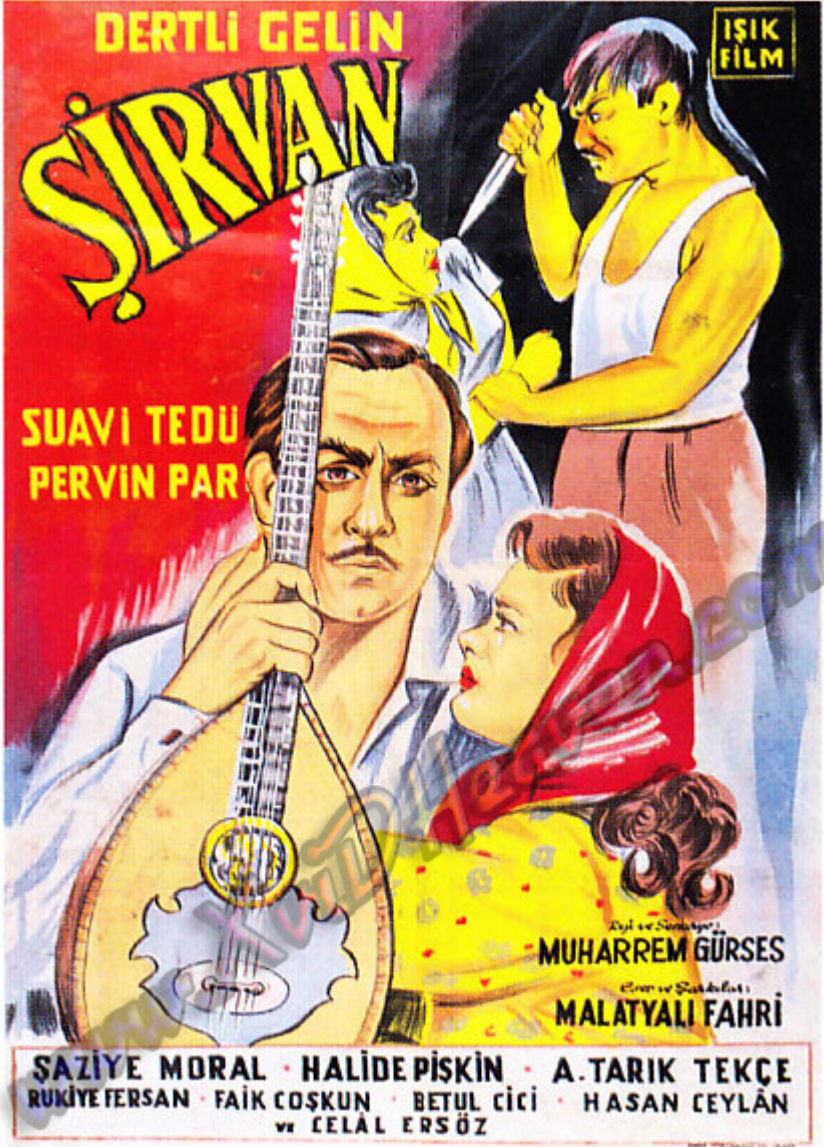
**3.Fahri Kayahan'a Ait 1937'de Malatya'dan Alınmış Nüfus Hüviyet Cüz-danı:**

**4.Avni Kurtbilek'in Fahri ile İlgili Şiiri:** Nazım Uzunhekimoğlu'nun kardeşi emekli askeri hakim Avni Kurtbilek, Fahri'nin yakın dostlarından biridir. Fahri, ölü-münden önce Avni Bey'in evinde misafirlikten dönünce evinin soyulduğunu gö-rek hastaneye kaldırılmış ve tedavi edilemeyerek yaşamını kaybetmiştir. Avni Kurtbilek'in Fahri'nin ölümünün ardından yazdığı bu şiiri, daha önce Malatya'nın Sesi dergisinde yayımlanmış (S.30,1992),ardından Melih Duygulu'nun Kalan Müzik Arşiv Serisi için hazırladığı, Malatyalı Fahri Kayahan, Sarı Kurdele (İstanbul 2000, s.30) adlı kitapçıkta yer almıştır. Aşağıda Mustafa Kuşçuoğlu arşivinden aldığımız metni sunuyoruz. Aynı ağıt, Celal Yalvaç Arşivi'nde de yer almaktadır.Aralarında çok küçük farklar bulunmaktadır.

**5.Kayahan, Fahri, Muhterem Hemşerim Hitabıyla Mustafa Kuşçuoğlu'na**

**İstanbul'dan gönderdiği 26.12.1965 tarihli mektup:**Mustafa Kuşçuoğlu, **Şiirlerde Malatya** (Minnetoğlu Yay.,İstanbul 1972) adlı eserini hazırladığı dö-nemde Sanatçı sağ iken Fahri'ye de bir mektup yazarak elinde varsa Malatya'yi

anlatan şiir ve türküleri göndermesini ister. Fahri, “Muhterem Hemşerim” hitabıyla bu mektuba cevap vermektedir.



*Dertli Gelin Şirvan-1957*



*Fahri Kayahan Aşık Garip Rolünde*



*Fahri Kayahan sol başta ayakta duran-çocukluk çağlarında*



*Tamburuyla beraber*



*Fahri Kaya-İsmet İnönü Ankara'da Toplantıda*

## **ESERLERİNDEN ÖRNEKLER**

### **1. MAPUSHANE TÜRKÜSÜ**

Ne zalimdir mapushane havası  
Çocuklar ağlıyor ister babasın  
Hakkında verdiler idam cezası  
Mapushane seni yapan kör olsun,  
Kör olsun da iki elleri kırılsın

Akşam olur firengiler vurulur.  
Gardiyanlar üstümüze kurulur.  
Anam beni ziyaretten yorulur.  
Mapushane seni yapan kör olsun,  
Kör olsun da iki elleri kırılsın

### **2. BAKIP HAYALİNE KARARDI GÖZÜM**

Bakıp hayaline karardı gözüm  
Düşüm hasretine sarardı yüzüm  
Bulsaydım o yarı tutardı sözüm  
Gözüm uyku bilmez gitti gideli

Tarardı kumral ipek saçını  
Bakarlarsa çatar hilal kaşını  
Doldurmuştu huni dolu yaşını  
Gözüm uyku bilmez gitti gideli.

### **3. KÜSTÜRDÜM BARIŞAMAM**

Küstürdüm barışamam  
Ayrıldım kavuşamam  
Göz açtım seni gördüm  
Ellerle konuşamam

Rüzgarın esmesine  
(Bu dağın ensesine)  
Uyandım yar sesine  
Yarım keklük ben avcı  
Düşmüşüm ensesine

Ben garip eşim garip  
Eşim yoldaşım garip  
Öldüğüme gam yemem  
Mezarda taşım garip

Dert bende kara bende  
Eğlenmez yara bende  
Yuvasız kuşlar gibi  
Kalmışam perakende  
(Kaldım ben gurbet elde)

#### **4. ŞU DAĞLARI DELMELİ**

Şu dağları delmeli  
Külünü elemeli  
İçerim kan ağlıyor  
Yarimi görmeyeli

Uyu demeye geldim  
Yari görmeye geldim  
Yavrum yaran nerende  
Merhem olmaya geldim

Dağlar dağladı beni  
Gören ağladı beni  
Ayrıdı zalim felek  
Derde bağladı beni

Uyu demeye geldim  
Yâri görmeye geldim  
Yavrum yaran nerende  
Merhem olmaya geldim

Dağların arkasından  
Yandım yar sevdasından  
El etse çağırırsaydı  
Giderdim arkasından

Uyu demeye geldim  
Yari görmeye geldim  
Yavrum yaran nerende  
Merhem olmaya geldim

**5. NAZLI YARE FİSKE İLE TAŞ ATTIM**

Nazlı yare fiske ile taş attım  
Geri döndü bana delisin dedi.  
Bir buse istedim al yanağından  
Çevirdi dirseği alırsın dedi

Bi bedel endamı boyudur yüce  
Zalım genç ömrümü çürüttün hiç  
Dedim ey kız konak eyle bir gece  
Ecelin gelmeden ölürsün dedi.

**6. AYRILIK ATEŞTEN BİR OK**

Ayrılık ateşten bir ok  
Nazlı yarden hiç haber yok  
Benim derdim herkesten çok  
Ben nasıl yanmayam dağlar.

İçine düştüm bir selin  
Kimse sormaz nedir halin  
Nazlı goncam olmuş gelin  
Ben nasıl yanmayam dağlar.

**TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE HOCALI  
SOYKIRIMI SONRASI YAPILAN DEĞERLENDİRMELER**

**EVALUATION WORKS CARRIED OUT AFTER  
THE GENOCIDE WITH HODJA IN THE TURKISH GRAND  
NATIONAL ASSEMBLY**

**ИТОГИ, ПРОВЕДЕННЫЕ В ВЕЛИКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ  
СОБРАНИИ ТУРЦИИ ПОСЛЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ РЕЗНИ В  
ХОДЖАЛИ**

**Doç. Dr Selçuk DUMAN\***

**Özet**

26 Şubat 1992 tarihinde Ermeniler tarafından Hocalı'nın işgal edilmesi sonrası uygulanan soykırım ve Hocalı sonrası devam eden işgallerle birlikte ortaya çıkan yeni katliamlar, yaralılar, esir edilenler, kaçgın durumuna getirilenler; Türkiye Büyük Millet Meclisi tutanakları esas alınarak değerlendirilip, bizzat milletvekillerinin ifadeleriyle bu süreç hakkında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ve Türk Milleti'nin duygu, düşünce, tavır ve davranışları incelenmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** TBMM, Hocalı, Soykırım, Katliam, Kaçgın

**Abstract**

26 February 1992 The genocide committed by Armenians after Hocalı was occupied on 26 February 1992 and running occupations after Hocalı which result new massacres, the injured, taken as captives and the people forced migration are analysed by predicating on records of Turkish Grand National Assembly and the thoughts, feelings, attitudes and behaviours of the Turkish Republic Government and the Turk about this process are studied with the speeches of the members of parliament.

**Key Words:** TGNA, Hocalı, Genocide, Massacres, Migration

---

\* Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Tokat/TÜRKİYE

## **Giriş**

Ermenistan tarafından Karabağ'ın işgal edilmesi sürecinde yapılan “Hocalı Katliamı'nı”; bir taraftan 1948 tarihli Birleşmiş Milletler kararı gereğince “Türk Soykırımı” olarak tespit etmek doğru iken, bu soykırımın 30 Ocak 1992 tarihinde Prag'da yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Bakanlar toplantısında Türkiye'nin girişimiyle bir komitenin gönderilmesi kararının alınması, 3 Şubat 1992 tarihinde Ermenistan Dışişleri Vekili ile Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın bir araya getirilmesi ve bu toplantıya Rus Dışişleri Bakanının da katılması ile orada alınan karar gereğince sorunun barışçıl yollarla çözülmesine karar verilmesi, 20 Şubat 1992 tarihli ateşkes mutabakatından (*TBMM Tutanak Dergisi, 1992, 7: 397-398*) sonra bu soykırımın yapılması ayrı bir değerlendirme gerektirmektedir. Çünkü Ermenistan bununla uluslar arası hukuka uymadığını ortaya koymuş ve uluslar arası toplumun gözleri önünde bu soykırımı gerçekleştirmiştir. Diğer taraftan “Hocalı Soykırımı” bir başlangıç teşkil etmiş, bu tarihten sonra Karabağ'a koridorlar açmak amacıyla Ermenistan, işgallerine devam etmiş, AGİK sürecinde Minsk Grubunun çalışmalar yaptığı esnada Laçın bölgesini işgal etmiş, 7 Aralık 1992 Minsk Grubunun çalışmalarını takiben 3 gün sonra da Kubatlı ve Zengilan bölgeleri işgal edilmiş, bunu takiben de Kelbecer ve Fuzuli'yi (*TBMM, 1993, 34: 78-79*) işgal eden Ermenistan, büyük bir etnik temizlik ve göç ettirme şeklindeki uygulamalarına devam etmiştir.

Böylece Azerbaycan ile Karabağ'ın ve Özerk Nahcivan'ın bağlantısı kesilmiş, Nahcivan, büyük bir tehdit altında kalırken, açlığa da mahkûm edilmiştir. Dönemin Nahcivan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de bunu “iki günlük buğdayımız kaldı” diyerek değerlendirmiştir. (*TBMM, 1993, 34.81*) Bu durumun bir başka sonucu ise, genelde Türk dünyası ile Türkiye'nin, özelde ise Türkiye ile Azerbaycan'ın bağlantısının kesilmesine neden olmuştur ki, bu şekliyle sorunun sadece Azerbaycan'ın sorunu olmadığı, Türkiye'nin de sorunu olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. (*TBMM, 1992, 5.369*) Öbür yandan bu işgaller ile birlikte ortaya çıkan bir milyon (*TBMM, 2005, 76:12-14*) civarındaki göçgünler soğuk, salgın hastalık, açlık ve susuzluk ile karşı karşıya kalmışlar, bu durum ise hala devam etmektedir. Ermenistan'ın bu olayları pervasız bir şekilde yaptığını söylemek bize göre mümkün olmayıp, büyük bir güvence ile yaptığını söylemek daha doğru olacaktır. Çünkü Ermenistan oldukça küçük bir ülke olmasının yanında ekonomik, askeri, coğrafi ve stratejik açıdan da yardıma muhtaç bir ülkedir. Bu sebeple Türkiye'nin bölgesel güç olmasını istemeyen büyük devletler Türkiye-Türk Dünyası bağlantısını kesmek için bu olaylara göz yumdukları ortaya çıkmaktadır. (*TBMM, 1992, 5:369*)

İşte bu çerçevede değerlendirebileceğimiz sürecin gerek Azerbaycan gerekse Türkiye'de süreli ve yayınlanmış eserler doğrultusunda ele alındığını görmek mümkündür. Biz burada tekrara düşmemek için Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içerisinde yaşayan Türk Milleti'nin temsilcilerinin ortaya koyduğu görüş ve değerlendirmeleri aktaracağız. TBMM'de milletvekilleri gerek soru önergesi, gerek genel görüşmeler ve gerekse gündem dışı söz almalarla konuyu gündeme getirmişler ve son derece etkin bir şekilde durumu değerlendirmişlerdir.

### **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde "Hocalı Soykırımı"**

Türkiye Büyük Millet Meclisinde Ermenistan işgalinin başladığı ilk günden itibaren konu gündeme gelmiş, Türk hükümetinin aktif görev alması TBMM tarafından istenmiştir. Bu çerçevede ortaya çıkan ilk konuşma 19 Mart 1992 tarihinde dönemin Dışişleri Bakanı ve Gaziantep Milletvekili Hikmet Çetin tarafından yapılmıştır. Hikmet Çetin konuşmasında; Karabağ'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesinde, büyük-küçük, kadın-erkek denmeden, kardeşlerimiz katledilmiştir diyerek konunun parlamentodaki her milletvekili tarafından aynı duygular içinde nefretle kınandığını ifade etmiştir. (TBMM,1992 7:397) Devamla Türkiye'nin 30 Ocak 1992 tarihinde Prag'da yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Bakanlar toplantısında henüz işin başında oraya bir komite gönderilmesi kararı alındığını, Başbakanın ABD gezisinde Ermenistan'a destek verilmemesi konusunda uyarıları olduğunu, 3 Şubat 1992 tarihinde Ermenistan Dışişleri Vekili ile Azerbaycan Dışişleri Bakanı'nın bir araya getirildiğini ve bu toplantıya daha sonra Rus Dışişleri Bakanı'nın da katıldığını ve orada konunun barışçı yollardan çözülmesine karar verildiğini, (TBMM,1992 7:397) 20 Şubat 1992 tarihinde Türkiye'nin katkısıyla ortaya çıkan Ateşkes mutabakatına göre de;

1- Ateşkes derhal sağlanacaktır.

2- Karabağ Azerbaycan'ın toprağıdır.

3- İç ve dış sınırlar değişmez kararlarının alındığını belirtmiştir. (TBMM, 1992, 7:398)

Refah Partisi Grubu adına 12 Mart 1992 tarihinde konuşan Malatya Milletvekili Oğuzhan Asiltürk, Karabağ sorununun sadece Azerbaycan'ın sorunu olmadığını, konunun bu şekilde algılanmasının yanlış olacağını ifade ederek, Türkiye'nin yapması gerekenin; Ermeniler tarafından işgal edilmeye çalışılan Azeri topraklarının Azerilerde kalması için mücadele etmek olduğunu, sorunun sadece Azeri Hükümetinin sorunu olmadığını Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin sorunu olduğunu, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti müdahale etmez ise orada uluslar arası bir alan yaratılacağını ifade etmiş (TBMM, 1992, 5:368) ve Pentagon raporuna atıfla, Amerika'nın süper güç olarak potansiyel güçleri ortadan kaldırmak istediğini, Türkiye'nin Sovyetler sonrası ortaya çıkan Müslüman Türk Devletleri ile bir araya gelmesinin engellenmek istendiğini, bunun için Amerika, İngiltere ve Fransa'nın uğraştığını Türkiye'nin ise yetersiz kaldığını söylemiştir. Yine Türkiye üzerinden Ermenistan'a yardım yapıldığını bunun mutlaka engellenmesi gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur. (TBMM, 1992, 5:369)

SHP Grubu adına konuşan Ankara Milletvekili Ali Dinçer 19 Mart 1992 tarihinde yapmış olduğu konuşmada; Karabağ'daki Ermeni çetelerinin uyguladığı menfur soykırımla hayatlarını kaybeden kardeşlerimize Tanrıdan rahmet dilerim demiş (TBMM,1992,7:372) ve geniş değerlendirmeler yaptıktan sonra Karabağ'da Ermeni çetelerinin caniyane katliamının; Kafkasya'nın riskli bir bölge olduğunu ortaya koyduğunu, Türkiye'nin de coğrafi, tarihsel ve kültürel bağlar dolayısıyla bundan etkileneceğini, Türkiye'nin bağımsız olan Türk Cumhuriyetleri ile karşılık-

lı çıkar ve dayanışma anlayışına dayalı ilişkilerin kurulması gerektiğini ifade etmiş (TBMM,1992,7:374) ve kardeş Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumadaki içine düştüğü güçlükler ve Azeri soydaşlarımızın Yukarı Karabağ'da Ermeni çeteler tarafından soykırıma uğratılması bizleri derinden yaraladı dedikten sonra (TBMM,1992,7:377), Azerbaycan'ın tarihi sürecini değerlendiren Ali Dinçer Karabağ'ın hep Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu; oysa Ermenilerin 1978'de Karabağ'a gelişlerinin 150. Yılı'nı kutlamalarına rağmen bugün Karabağ'ın 1000'lerce yıllık Ermeni toprağı olduğu iddia ettiklerini, oysa Karabağ'ın adının Türkçe olduğunu belirtmiştir. (TBMM,1992,7:378) Devamında Karabağ sorununun 1988 yılında Ermenilerin Sovyetlerin zayıf döneminden faydalanılarak ortaya çıkardıklarını (TBMM,1992,7:378), Azerbaycan hükümetinin bunun üzerine 1989 yılında Karabağ'ın özerk statüsünü kaldırması ile Ermeni hareketlerinin arttığını, Azerbaycan'ın bunu önleyemediğini, bunun nedeninin ise o dönemde Azerbaycan'da yaşanan siyasi ayrılık olduğunu belirterek, amacının önce bağımsız Karabağ sonra Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması olduğu üzerinde durarak, Ermenistan ve Azerbaycan'ın 21 Aralık 1991 tarihli Alma – Ata Antlaşması ve 14 Şubat 1992 tarihli Minsk Bildirisinde sorunu barışçı yollardan çözmeyi istediklerini (TBMM,1992,7:379) ve Ankara'nın tarihi ve kültürel açıdan bu konuya destek vermesi gerektiği (TBMM,1992,7:380) ve Türkiye'nin Karabağ'daki Ermeni rüyasına geçit vermeyeceğini, vermesinin mümkün olmadığını ve bu işin sonunda yine en çok Ermenilere zarar vereceğini; bütün dünyadaki Ermenilere açıklanması gerektiği, Azeri kanıyla elleri kanlı, gözlerini Türk düşmanlığı bürümüş Ermenilere ve destekçilerine Türkiye'nin gerekli cevabı vermek zorunda olduğunu belirtmiş ve "Türkiye'nin ne hava sahası ne karayolu ne limanlarını Ermenilerin kullanmayacağını" ilan etmiştir. (TBMM,1992,7:381)

Kayseri Milletvekili Aykut Edibali 19 Mart 1992 tarihinde yaptığı konuşmada; Ermeni Devleti'nin Türkiye'nin Asya ile bağlantısını kesmek için 1,5 asır evvel uydurulmuş ve icat edilmiş bir devlet olduğunu ifade ederek sorunun bir Ermenistan sorunu olmadığını, uluslar arası bir zeminin bulunduğunu ifade etmiştir. (TBMM,1992,7:388)

13 Nisan 1993 tarihinde CHP Grubu adına söz alan İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu; AGİK'in 28 Şubat 1992 tarihinde Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu açıkladığını, buna rağmen 2 Eylül 1991 tarihinden sonra Ermenistan'ın etnik temizliğe başladığını, Mayıs 1992 tarihinden itibaren işgali genişlettiğini (TBMM,1993,34:79), Azerbaycan'ın zor kullanarak Ermenistan tarafından işgal edildiğini, Elçibey'in yardım talebine cevap verilemediğini, Ermenistan'a yapılan buğday yardımının yanlış olduğunu, Nahcivan Cumhurbaşkanı Aliyev'in açız, iki günlük buğdayımız kaldı dediğini böylece vahim bir durumun ortaya çıktığını ifade etmiştir. (TBMM,1993,34:81) Azerbaycan'ın talep edeceği; askeri, tıbbi, maddi her türlü yardım derhal her yöntemi kullanarak Azerbaycan'a ulaştırmanın koşullarının yaratılması gerektiği, Ermenistan'a ulaşacak her türlü yardımın engellenmesini, tüm uluslar arası platformlarda Azerbaycan'ın işgali konusunun en etkin bir şekilde gündeme getirilmesini ve Güvenlik Konseyi'nin

toplanması sağlanarak burada yapılan girişimlerle işgallerin engellenmesi için bir kararın çıkartılmasını istemiştir. (TBMM,1993,34:83)

Refah Partisi adına 13 Nisan 1993 tarihinde konuşan Sivas Milletvekili Abdüllatif Şener, Ermenilerin ABD, Fransa ve batının güdümündeki dış politikarlardan cesaret aldığını, Hocalı katliamının devamının da geldiğini Karabağ, Laçın, Kelbecer ve Fuzuli bölgelerinde de Azeri kardeşlerimizin her gün yeni katliamlara uğradığını soğuk ve açlık dolayısı ile kitle ölümlerinin olabileceğini aktarmıştır. (TBMM,1993,34:74)

13 Nisan 1993 tarihinde SHP adına konuşma yapan İzmir Milletvekili Atilla Mutman; 20 Şubat 1992 tarihli Ermeni – Azeri Dışişleri Bakanlarının ateşkes protokolünün imzalanmasının akabinde 21 Şubat'ta Hocalı'da Azerilere saldırıldığını, yine 16 – 18 Mayıs 1992 Helsinki'de AGİK sürecinde Minsk Grubu'nun çalışmalar yaptığı esnada, Laçın bölgesinin Ermeniler tarafından işgal edildiğini, 7 Aralık 1992 Minsk Grubunun çalışmalarını takiben 3 gün sonra Kubatlı ve Zengilan bölgelerinin yine işgale uğradığını (TBMM,1993,34:78), son dönemde ise Kelbecer'in işgal edildiğini ve Fuzuli'ye hunhar saldırılarının yapıldığını ifade ederek bu şekilde Ermeniler, “binlerce Azeri'nin ölümüne açlık ve çaresizliğe sürüklenmesine neden olmuştur” (TBMM,1993,34:79) demiştir.

Kütahya Milletvekili Mustafa Kalemli ve Bayburt Milletvekili Ülkü Güney'in önerisinde; Azerbaycan'da meydana gelen üzücü olayların millet olarak herkesi endişeye sevk ettiğini Ermenistan'ın Azerbaycan'a dünyanın gözü önünde hunharca saldırdığı (TBMM,1993, 34:62) yer almıştır.

Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı İzmir Milletvekili Erdal İnönü ise 13 Nisan 1993 tarihinde Mecliste yaptığı konuşmada; Karabağ'da Ermeni silahlı güçlerinin saldırıları sonrası Laçın koridoru açıldığını, daha sonra Kelbecer'de yeni bir işgalin gerçekleştiğini ayrıca Fuzuli bölgesine de Ermeni silahlı güçlerinin saldırdığını (TBMM,1993,34:63) ifade ederek Ermenistan'ın bunu kendi başına yapamayacağı üzerinde durmuş ve devamla “tarihi Ermenistan Büyük Ermenistan olgusunun hayal” olduğunu, Ermenistan'ın saldırganlığını kınadığını ifade etmiştir. Yine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Başkanlığı'nın bir açıklama yaparak sınırların ihlal edilemeyeceği toprak bütünlüklerinin korunacağı açıkladığını, İslam Ülkeleri Konferansı Genel Sekreteri Hamit El Gabid' yaptığı açıklamada Ermenistan'ı kınadığını aktarmıştır. (TBMM,1993,34:64) Erdal İnönü; “Azerbaycan kardeşimizdir, dostumuzdur; biz Azerbaycan'ın yanındayız. Bunun aksinin düşünülmesi mümkün değildir” demiştir. (TBMM,1993,34:65) İnönü diğer yandan Ermenistan'ı uyararak Ermenistan'ın işgalden vazgeçmediği sürece bölgede barışın mümkün olmayacağını ifade etmiştir. (TBMM,1993,34:66)

Refah Partisi Grubu adına Grup Başkanvekili ve Kocaeli Milletvekili Şevket Kazan genel görüşme önergesi verdiği 13 Nisan 1993 tarihinde Türk hükümetinin Ermenistan'a buğday ve elektrik yardımı yaptığını, gelen yardımların yine Türkiye üzerinden ulaştırıldığını oysa Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal ettiğini belirtmiştir. Bu işgal sırasında ise yüzlerce Müslüman Azeri'yi katlettiğini on bin-

lercesinin de göçe zorlandığını ifade ederek Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin bu duruma uygun davranması gerektiği üzerinde durmuştur. (TBMM,1993, 34:13)

Doğru Yol Partisi Grup Başkanvekili ve Zonguldak Milletvekili Güneş Müftüoğlu da; AGİK'in ilke kararlarına rağmen Ermenistan'ın dost ve kardeş Azerbaycan topraklarına saldırdığını yinelemiştir. (TBMM,1993,34:14)

13 Nisan 1993 tarihinde Kayseri Milletvekili Abdullah Gül ve 23 arkadaşının Meclise sunduğu gensoru talebinde ise asırlardır Azeri toprağı olan Karabağ hakkında Ermenistan'ın hak iddia ettiğini ve yayılmacı bir politika izlediğini, tüm dünyanın gözü önünde Azerilerin katledildiğini, Laçin, Şuşa gibi Azeri topraklarının Ermeniler tarafından ele geçirilerek Karabağ'a bir koridor oluşturulduğunu, binlerce Azeri Türkünün katledildiğini, 1 Nisan 1993 saldırısı ile de Kelbecer'in işgal edildiğini ve büyük katliamların gerçekleştirildiğini son olarak ise Fuzuli bölgesine saldırıya geçtiğini belirtmiştir. (TBMM,1993, 34:16)

Atilla Mutman Ermenistan uluslar arası hukuku ihlal etmiştir ve Birleşmiş Milletler Şartını, Helsinki Senedini ve Paris Şartını hiçe saymaktadır diyerek Türkiye'nin konu ile ilgili ciddi bir çaba içerisinde olduğunu ancak bir sonuç alamadığını sadece olayın kınandığını belirtmiştir.(TBMM, 1993,34:79)

ANAP Grubu adına konuşan Bitlis Milletvekili Kamuran İnan da 18 Mart tarihinden sonra Ermenistan'ın başlattığı saldırılar neticesinde Azerbaycan topraklarının %10'unun işgal edildiğini (TBMM,1993 34:67), bu çerçevede işgal edilmeyen bölgelerin de tehdit altında kaldığını hatırlatmıştır.(TBMM,1993 34:68)

Devlet Bakanı ve İstanbul Milletvekili Ahmet Andican ise 26 Şubat 1998 tarihli konuşmasında; Karabağ sorununun 1988'den itibaren Kafkasya'nın gündemine geldiğini, Ermenilerin bununla da kalmayıp Azerbaycan'ın %20 toprağını işgal ettiğini, bu bağlamda 8 bölgenin (Reyonunun) halen Ermeni işgali altında olduğunu belirterek, devamında bu sorunun çözümünde oluşturulan Minsk grubu görev aldığı bu grupta ABD, Fransa, Rusya temsilcilerinin yürüttüğü bir başkanlık sisteminin oluşturulduğunu, Türkiye'den bir büyükelçinin de bu grubun içinde bulunduğunu belirterek Türkiye'nin konu ile ilgili yaptığı girişimler sonucunda Lizbon'da 1997 yılında Minsk grubunun Ermenistan dışında imzaladığı öneride 6+2 formülünün kabul edildiğini belirtmiş ve buna göre önce 6 reyon boşaltılacak sonrada Şuşa ve Laçin boşaltılacak, Karabağ'a da üst düzey bir otonom verilecek demiştir. Diğer yandan Ermeni Cumhurbaşkanı Tar Petrosyan'ın; "barışı kabul etmek zorundayız" dediğini ancak istifa etmek zorunda kaldığını belirtmiştir.(TBMM,1998,46:181)

Manisa Milletvekili Aysel Göksoy 26 Şubat 1998 tarihinde yapmış olduğu konuşmada; "İnsan hakları kavramının uluslararası alanının temel taşı haline gelmişken, 26 Şubat 1992 tarihinde Azerbaycan'ın 10 bin'i aşkın nüfusa sahip Hocalı kenti Ermeniler tarafından bir gecede talan edilerek, yıkılıp yakılmış, pek çok insan öldürülmüş, yaralanmış ve kaybolmuştur. Şehir halkı savunma yaparken zırhlı araçlar altında ezilmiş, ihtiyarlar, kadınlar, çocuklar kurşuna dizilmiştir. Esirlerin ise kafa derileri yüzülmüş tırnakları sökülüştür. Bunların tek suçu Azerbaycanlı olmalarıdır. Bu olayda 1000'den fazla insan hayatını kaybetmiş, 500 kişi yok ol-

muş ve 576 çocuk anasız-babasız ortada kalmıştır” diyerek bunun dünyanın bir ayıbı olarak yaşadığını çünkü bu olayın dünyanın gözleri önünde gerçekleştiğini ifade etmiştir. Göksoy konuşmasının devamında; “bu asır içinde 500 binden fazla kişi Ermeniler tarafından Azerbaycan’da öldürülmüş, 1.000.000 insan Azeri topraklarından sökülüp atılmıştır” ve bu insanlar otları çamurla sıvayarak yaptıkları kovuklarda, çadırlarda ve demir vagonlarda yaşıyorlar, yazın çok sıcak, kışın çok soğuk şartlara maruz kalıyorlar (TBMM,1998, 46:180-181) diyerek Atatürk’ün sözünü hatırlatmıştır. Ulu Önder Atatürk “Azerbaycan’ın derdi bizim derdimiz. Azerbaycan’ın sevinci bizim sevincimizdir” ifadesini kullanmıştır.

Ağrı Milletvekili Nidai Seven ise 28 Şubat 2001 tarihinde yaptığı konuşmada; Ermenilere karşı Türkiye’nin hep savunmada kaldığını oysa Ermenilerin 1914-1918 yıllarında Doğu Anadolu’da büyük katliamlar yaptığını, bağımsızlık bildirgelerinde Doğu Anadolu bölgesini Batı Ermenistan olarak gösterdiklerini, 1995 yılında düzenledikleri anayasalarında Ağrı Dağı’nı Ararat olarak tanımladıklarını, bayraklarının üzerinde Küçük Ağrı ve Büyük Ağrı’yı resimlediklerini belirtmiştir.(TBMM,2001, 56:301)

Iğdır Milletvekili Abbas Bozyel de 28 Şubat 2001 tarihinde yaptığı konuşmada; “Ermenilerin 366. Rus Motorize Zırhlı Birliğinin desteği ile 25 Şubat’ı 26 Şubat’a bağlayan gece Karabağ’ın Hocalı kentine yapılan saldırıda çoluk-çocuk, yaşlı-geçmiş binlerce insan katledilmiştir” dedikten sonra bölgede inceleme yapan Fransız Gazeteci Yunet’in şu sözlerini hatırlatmıştır; “Biz Hocalı trajedisine tanık olduk. Sivil halktan öldürülmüş, binlerce kadın, çocuk ve ihtiyarın yığınlar halinde cesetlerine şahit olduk. 3-5-6 yaşlarındaki çocukları dahi vahşice katleden Ermeni ve Rus katliamcılar insanlığın unutamayacağı bir vahşeti sergilemişlerdir. Bunlara insan denilemez. Savaş dışı usullerle işlenen bu cinayetlere ancak soykırım denilir” dediğini ifade etmiştir. (TBMM,2001, 56:299-300)

Hatay Milletvekili Mehmet Şandır 27 Şubat 2002 tarihinde yaptığı konuşmada; Hocalı’da Ermenilerin uyguladığı soykırımın bulunduğunu, bir gecede en az 1500 insanın çoluk, çocuk, kadın demeden acımasızca katledildiğini, maksatlarının Türkleri anavatanından kovmak olduğunu, bu işi planlı bir şekilde yaptıklarını, bunun yayılmacılığının bir sonucu olduğunu bunun geçmişte Kahramanmaraş’ta, Elazığ’da, Adana’da, Erzurum’da, Bitlis’te, Van’da, Kars’ta, Iğdır’da velhasıl tüm Anadolu’da yapıldığını, bu durumun 1947, 1953, 1988 evreleri bulunduğunu. 1992 yılında Karabağ’ın işgal edildiğini. Bu işgalin Laçın, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Kubatlı, Zengilan ile devam ettiğini halkın katledildiğini 1.000.000 Azeri’nin göçmen olduğunu bu yüzden TBMM 26 Şubat gününü “Soykırım Günü” olarak kabul etmesi gerektiğini belirtmiştir. (TBMM,2002, 87:540-541)

Iğdır Milletvekili Dursun Akdemir de 24 Şubat 2005 tarihinde yaptığı konuşmada; 26 Şubat’ın Türk dünyası ve Azerbaycan’ın acılı günü olmasının yanında insanlık tarihinin kara bir günü olduğunu, bu durumun demokrasinin savunucu devletleri düşündürmesi ve utandırması gerektiğini belirterek, Ermenistan’ın etnik temizliğine örnek olabilecek şu cümleleri dile getirmiştir; “1988 Kasım ayı sonuna kadar Ermenistan’da tek bir Türk kalmadığını oysa buna karşılık Azerbaycan’da

Ermenilerin yaşamaya devam ettiğini” ifade etmiştir. (TBMM,2005, 76:8) Devamla yapılan işgaller sırasında ölümlere dahi işkence yapıldığını, bunu göz oymak, kafa derisi soymak, değişik organları kesmek, hamile kadınların karınlarını yırtmak şeklinde gerçekleştiğini, bunun bütün dünyaya Fransız Gazeteci Jan lu Yunet’in duyurduğunu, yine Rus İzvasta Gazetesi Muhabiri Vlademir Belih ve aynı zamanda Azerbaycan Adli Tıp Kurumunda Profesör olan Yusufov’un bunları dünyaya duyurduğunu, diğer yandan işgallere devam edilerek 9 Mayıs’ta 30.000 nüfuslu Şuşa, 19 Mayıs’ta 60.000 nüfuslu Laçın’ın Ermeniler tarafından işgal edildiğini belirtmiştir. (TBMM,2005, 76:9)

Ankara Milletvekili Haluk İpek 24 Şubat 2005 tarihinde Azerbaycan ve Türkiye’nin iki devlet tek millet olarak anıldığını, 1991 yılında Azerbaycan ve Ermeniler’in bağımsız olduktan sonra 1992 yılında Rus kuvvetlerinin Karabağ’dan çekilmesi üzerine Laçın, Kelbecer, Akdam, Fuzuli, Kubatlı, Zengilan bölgelerinin işgal edildiğini, burada yaşayan Türklerin çıkarıldığını, 26 Şubat 1992 tarihinde gözü dönmüş Ermeni cellatlarının Hocalı halkına vahşet uyguladığını ve süngüleme, kurşuna dizme, esir edilme gerçekleştiğini ve bu harekatta 366’ncı Rus Alayı’nda katıldığını bu yüzden bunu bin kere lanetlediğini söyleyerek resimleri göstermiştir. Konuşmasının devamında 28 Şubat 1992’de AGİK’in bunun işgal olarak tanıdığını, 29 Temmuz 1993 tarihinde BM’nin bu olayı kınadığını, AGİK’in Minsk Grubunun 1996’da Ermenistan’ı kınadığını, yine BM’in Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğunu teyit ettiğini, Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Siyasi İşler Komisyonu Üyesi Devid Atkin’in raporunda “Askeri eylem ve yaygın etnik düşmanlıklar farklı etniklerin kovulmasına ve sonuçta Mono-etnik bölgeler oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum etnik temizlik kavramına benzemektedir” dediğini ve bu raporun kurulda kabul edildi üzerinde durmuştur. (TBMM,2005, 76:12-14) Diğer yandan TBMM tarafından AB ve BM’e bu konunun taşınması gerektiği de ifade etmiştir. (TBMM,2005, 76:10)

Ankara Milletvekili Haluk İpek’in 28 Şubat 2007 tarihinde yaptığı konuşmasında ise 26 Şubat 1992 tarihinde Ermenilerin Azerbaycan’ın Hocalı kentinde katliam yaptığı TBMM kürsüsünden bunun dünyaya duyurulmaya çalışıldığını Ermenilerin dünyanın gözü önünde bu katliamı yaptığını belirterek (TBMM,2007,148:211), bu konuda Ermenilerin tarihi tecrübelerini kronolojik olarak ortaya koymuştur. 31 Mart 1918 Bakü, Ağustos 1919 Nahçıvan ve Şerur, Mayıs 1920 sonlarında Erivan’da Uluhanlı yakınındaki Karabağlı adlı iskân köyü, 23-24 Mayıs 1920 Uluhanlı’nın 5 kilometre kuzeyinde Cabaçalı köyü, 27 Haziran 1920 gecesi Erivan’da Hacıbayram ve Haberbegli köyleri, 6 Nisan 1920’de Zengazor, Ordubad, Vadi bölgelerindeki İslam köylerine saldırdıklarını ve binlerce Azeri Türkünü katlettiklerini belirtmiştir. (TBMM,2007,148:212) Karabağ’ın tarihi kökeninden de bahseden Haluk İpek; Karabağ’ın binlerce yıllık Türk yurdu olduğunu 4400 km<sup>2</sup>’lik bu bölgenin 1828 Türkmençay Antlaşması ile Kuzey Azerbaycan’a bırakıldığını, bu tarihte 200 bin olan nüfusunun % 95’inin Türk olduğunu, Rusya’nın Stalin önderliğinde bu bölgeye Ermenileri yerleştirdiğini ve özerk hale getirdiğini belirtmiştir. (TBMM,2007, 148:212)

Tokat milletvekili Reşat Doğru da 26 Şubat 2008 tarihinde yaptığı konuşmada “Ermeniler tarafından katliama uğratılan Azerbaycan’ın Hocalı kentindeki Azerbaycan Türk’ü kardeşlerimizin acısını paylaşıyorum ve katliamı telin ediyorum” diyerek tepkisini ortaya koymuştur. (TBMM,2008, 15:235)

Aynı gün konuşma yapan Ardahan Milletvekili Ensar Ögüt de; resmi rakamlarla 613, tahmini rakamlarla 1000 kişinin Hocalı’da Ermeniler tarafından katledildiğini, bunun bir “soykırım” olduğunu belirtmiştir. (TBMM,2008, 15:216) Konya Milletvekili Mustafa Kabakçı ise konu ile ilgili aynı gün yaptığı değerlendirmede Ermeni asıllı gazeteci David Kheyriyan’ın “Haçın Hatırı İçin” adlı kitabından bir pasaj okuyarak; “Hocalı’nın 1 kilometre batısında bir yere 2 Mart günü Gaflan denilen ve ölümlerin yakılması ile görevli Ermeni grup tarafından 100 Azeri ölüsünün getirilip yığıldığını ve son kamyonda 10 yaşında bir kız çocuğu gördüğünü, başından ve elinden yaralı bulunduğunu, yüzünün morardığını, soğuğa, açlığa ve yaralarına rağmen hala yaşadığını ancak Tigranyan adlı askerin onu ölümlerin üzerine fırlattığını sonra tüm cesetlerin yakıldığını ve Kheyriyan’ın “bir çılglık işittim gibi geldi dediğini hatırlatmıştır. (TBMM,2008, 15:218)

Aydın Milletvekili Ertuğrul Kumcuoğlu da 26 Şubat 2008 tarihinde yaptığı konuşmada; insanlık tarihinin en kara, Azeri ve Türk yakın tarihinin en acı olayı olan Hocalı katliamının gerçekleştiğini söyleyerek Hocalı’da yapılan katliamın nedeni üzerinde durmuş ve Hocalı kentinin Karabağ’ın, Ağdam, Şuşa ve Eşkeran – Hankenti yollarının kesişme noktasında yer aldığını, Karabağ’daki tek havaalanının da merkezi olduğunu ifade etmiştir. Ermenistan’ın bu işgalleri gerçekleştirmeden önceki sürecinden de bahseden Kumcuoğlu; Ermenistan’ın 1990’lardan itibaren çeşitli kanun dışı terör ve baskı yöntemleri ile bölgedeki 100 binlerce Azeri Türkünü topraklarını terk etmeye zorladığını, Ekim 1991 tarihinden itibaren Hocalı kentinin tam bir ablukaya alındığını, 30 Ekim 1991’den itibaren karayolunun kesildiğini, 28 Ocak 1992’den itibaren de havayolunun engellendiğini, 2 Ocaktan itibaren kentin elektiriğinin kesildiğini belirterek, 26 Şubat 1992 tarihinde yapılan soykırımın bilançosunu ortaya koymuştur. Buna göre; 106’sı kadın, 83’ü çocuk, 613 kişi katledilmiş, 487 ağır yaralı, 26 yetim, 130 öksüz çocuk kalmış, 1275 kişi rehin alınmıştır. Memorial Human Rights Center, Human Rights Watch ve diğer bazı uluslar arası kuruluşlar bunu tesbit etmiş, buna Rusya’nın 366. motorize alayının da katıldığı görülmüştür. Bir milyon kişi de “göçgün” veya “kaçgın” olarak nitelendirilmiştir. (TBMM,2008,15:219)

İstanbul Milletvekili Alaattin Büyükkaya da 29 Temmuz 2008 tarihli konuşmasında Hocalı’nın Dağlık Karabağ bölgesinde yaklaşık 11 bin nüfuslu bir ilçe olduğunu, Ermenilerin 25 Şubat 1992 tarihinde bölgeye Rus 366. Motorize Alayı ile geldiğini ve 613 Türk’ün katledildiğini, bu yüzden bugünün “Hocalı Soykırımını Anma Günü” olması gerektiğini ifade etmiştir. (TBMM,2008,26:171) Yine Tokat Milletvekili Reşat Doğru 29 Temmuz 2008 tarihinde meclise verdiği önergede; 26 Şubat 1992 tarihinde Ermeniler tarafından Azerbaycan’ın Hocalı kentinde gerçekleştirilen katliamın “soykırım” olarak tanınmasına ve 26 Şubat’ın “Hocalı Soykırım Anma Günü” olarak kabul edilmesine ilişkin kanun teklifi vermiştir. (TBMM,2008,

26:168) Teklifinde yaptığı konuşmada; 26 Şubat 1992 tarihinin Türk dünyası ve Azerbaycan için çok acı bir gün olduğunu, kadın, çoluk-çocuk yaşlı insanların öldürüldüğünü, işkenceler yapıldığını, Azerbaycan'ın topraklarının işgal edildiğini, Karabağ, Şuşa ve Hankendi'nin Türklerden arındırılarak bir milyon Azeri'nin kaçgın durumuna getirildiğini ve sonuç olarak bunlara yardım için her şeyin yapılması gerektiğini belirten Doğru, insan haklarına değer verenlere seslenerek, konu Türk milleti olunca bunun ne durumda olduğunu sorgulamıştır. (TBMM,2008, 26:169-170) Tokat Milletvekili Reşat Doğru 25 Şubat 2009 tarihli konuşmasında 2008 yılında TBMM'ye sunduğu Hocalı Soykırımı Anma Günü kanun teklifinin kabul edilmesini istemiş (TBMM,2009, 40:129), Malatya Milletvekili Mevlüt Aslanoğlu da 25 Şubat 2009 tarihinde Hocalı katliamını kürsüden kınamıştır. (TBMM,2009, 40:129)

İzmir milletvekili Şenol Bal ise 25 Şubat 2009 tarihinde yaptığı konuşmada; resmi rakamlara göre 25 Şubat 1992 tarihinde Hocalı'da 613, yabancı ajanslara göre 1300 Azerbaycan Türkünün çoluk çocuk, kadın demeden işkenceyle katledildiğini, kafa derileri soyulduğunu, vücutlarında çeşitli organları kesildiğini, bütün bunların dünya kamuoyu tarafından bilinmesine rağmen bir şey yapılmamasının acıları bir kat daha arttırdığını ifade etmiştir. Diğer yandan Bal, Azerbaycan Türklerine uygulanan soykırımın iki yüz yıldır sürdüğünü. 1915-1918-1920'li yıllarda 100 binlerce Azeri Türk'ünün katledildiğini belirtmiştir. Ermenistan'ın en az 250 bin Azeri Türkünü bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde çıkarıldığını da hatırlatarak, 1993 Aralık ayı itibarı ile Karabağ ve çevresindeki 7 Reyonun işgal edildiğini (TBMM,2009, 40:127), Azerbaycan'da bir milyon göçgünün ve %20 toprak işgali ortaya çıktığına deyinerek, Türkiye'nin Ermenistan'a kapı açma şartlarını şu şekilde sıralamıştır:

- 1- Sözde Soykırım yalanından vazgeçilmeli
- 2- Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tanınmalı
- 3- İşgal edilen Azerbaycan topraklarından çekilmeli (TBMM,2009, 40:128)

Konya Milletvekili Mustafa Kabakçı 25 Şubat 2009 tarihinde yaptığı konuşmada öncelikle 13 Şubat 2009 tarihinde vefat eden Bahtiyar Vahapzade'ye Allah'tan rahmet ve Azerbaycan'a da başsağlığı dilemiştir. Hocalı katliamının tarihi geçmişini tekrar hatırlatan Kabakçı; 25-26 Şubat 1992 tarihinde Ermeni güçlerinin Rus 366. Motorize Alayı ile beraber geldikleri Hocalı'da 106'sı kadın, 63'ü çocuk toplam 613 kişinin katledildiğini, 487 ağır yaralı olduğunu, 1275 kişinin esir alındığını, 150 kişinin kaybolduğu, bu olay tarihe Hocalı Katliamı olarak geçmiştir. Ermeniler şehit kardeşlerimizin gözlerini oymuş, kafa derilerini yüzmüş, topluca yakmıştır. Bu olay insanlığın yüz karasıdır, nefretle kınıyorum demiştir. (TBMM,2009, 40:126-127)

Konuyu 2009 yılında Meclis'e taşıyan İzmir Milletvekili Canan Arıtman da 26 Şubat 2009 tarihinde yaptığı konuşmada; 26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı'da yaşanan vahşetin Azerbaycan'ın, tüm Türk dünyasının, insanlığın en acı, en kara günlerinden biri olduğunu, Ermenilerin büyük Ermenistan iddiası ile yayılcılığı sonucunda Karabağ'ın Türklerden temizlenmesine yönelik katliamları ile Ermeni birlik-

lerinin tamamı sivil ve silahsız olan binlerce Türk'ü kadın-erkek, çoluk-çocuk, yaşlı-genç demeden barbarca ve vahşice katlettiğini, işkenceden geçirdiğini belirterek, bu insanların tek suçunun ise Türk olmaktan ibaret olduğunu vurguladı. "Böylesine insanlık dışı vahşi bir katliamı gerçekleştiren Ermenilerin, nasıl olur da onurlu bir tarihe sahip olan biz Türkleri soykırım yapmakla suçluyor" sözleriyle de Türkiye'ye isnat edilen suçlamalara cevap vermiştir. (TBMM,2009, 41:25) Konuşmasının devamında Arıtman; Ermenilerin işgal ettiği Azeri topraklarında 1 Türk'ün dahi kalmadığını, buna karşılık Azerbaycan'da Ermenilerin huzur içinde yaşadığını, bu katliamın ne ilk ne de son olacağını, hala Ermenistan bayrağında ve devlet logosunda Ağrı Dağı'nın bulunduğunu, Anayasalarında Doğu Anadolu'nun Ermenistan'a ait olduğunun belirtildiğini ortaya koyarak, Zori Balayan tarafından 1996 yılında yayınlanan "Ruhumuzun Canlanması" adlı kitaptan alıntıyla sözlerine devam etmiştir. Bu kitapta Balayan'ın; "Biz çete üyesi Haçatur'la zaptedilmiş evlerden birisine girdiğimizde bizim askerlerin on üç yaşındaki bir Türk çocuğunu pencereye çivilediklerini gördük. Haçatur çocuğun bağırması için anasının kesilmiş göğsünü onun ağzına soktu. Sonra beş Türk çocuğunun karnının, göğsünün, başının derisini yüzdüm. Saatime baktım çocuk 7 dakikada kan kaybından öldü. Sonra Haçatur çocuğun cesedini doğradı ve Türk kökünden olan köpeklere dağıttı. Akşam aynı şeyi 3 Türk çocuğuna daha yaptık" dediğini aktarmıştır. (TBMM, 2009, 41:26)

İstanbul Milletvekili Atilla Kaya 25 Şubat 2010 tarihinde yaptığı konuşmada; Hocalı katliamının çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türk milletinin Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan mensuplarına yapıldığını, bu katliama Rus birliklerinin de katkı sağladığını, Uluslararası İnsan Hakları İzleme Komitesinin Hocalı Katliamını şu şekilde tanımladığını belirtmiştir; "Hocalı katliamı Dağlık Karabağ'ın işgalinden bu yana gerçekleşen en kapsamlı sivil katliam olarak nitelendirilmiş ve tesbit edilmiş, 11 Bin nüfuslu Hocalı kentinin terk edildiğini, 83'ü çocuk, 106'sı kadın 70'i yaşlı toplam 613 kişinin katledildiğini, 1200'e yakın insanın rehin alındığını, 475 ağır yaralı olduğu" belirtilmiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın İngiliz Gazetesine verdiği demeçte "Hocalı'da önce Azerbaycanlılar şaka yaptığımızı sandılar. Ermenilerin sivil topluma karşı el kaldırma-yacaklarını sanıyorlardı..." diyerek katliamın Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın bilgisi dâhilinde olduğunu ifade etmiştir. (TBMM,2010, 62:160-161)

Konya Milletvekili Mustafa Kabakçı'nın 25 Şubat 2010 tarihinde yaptığı konuşmada ise 26 Şubat 1992 tarihinde Ermenilerin Azerbaycan Hocalı'da yaptıkları ve tarihe "Hocalı Katliamı" olarak geçen olayda Ermenilerin toprak genişletmek arzusuna tarihten gelen Türk düşmanlığı ve nefretini de ekleyerek yapmış oldukları bu mezalimle Hocalı'da büyük bir katliam ve bir vahşet yaşanmış Ermeni gazetecileri dahi bunu yazmıştır. Örneğin; Davud Kehriyan diyor ki, "Bazen ölü vücutlar üzerinden yürümemiz gerekirdi. Hatta Başbulak denilen bölgenin yakınlarındaki bir bataklığı geçmek için ölü bedenlerden kendimize yol yaptık. Üzerinden yürümek istememe rağmen Albay Oganyan'ın ısrarı üzerine yürüdük. Makinam ve üstüm kan içinde kaldı" demiştir. (TBMM, 2010, 62:159)

## **Sonuç**

25/26 Şubat 1992 tarihinde gerçekleşen Hocalı Katliamının bir soykırım olduğu konusunda hiçbir tereddüt yoktur. Ancak burada soykırımın yanında Hocalı'nın stratejik önemi de gündeme getirilmelidir. Yine Hocalı sonrası gerçekleşen işgallerle Laçın, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Kubatlı ve Zengilan bölgeleri de Ermenilerin kontrolü altına girmiştir. Bu çerçeveden bakıldığı zaman olayın sadece bir Azeri-Ermeni konusu olmadığı ortadadır. İşgalin temel nedeni Türkiye'nin Türk dünyası ile bağlantısının kesilmesidir. Bu yüzden konu bir Azeri-Ermeni konusu değil aynı zamanda Türkiye-Ermenistan konusudur. Diğer yandan yapılan işgallerin Ermenistan'ın kendi gücü ile yapılmadığı da bir gerçektir. Uluslararası kuruluşlar ve insan hakları savunucusu olduğunu söyleyen devletler her ne kadar konu ile alakalı kınama mesajları yayınlasalar da durumu düzeltmek için fiili olarak harekete geçmemişlerdir. Bundan sonraki süreçte Karabağ, Laçın, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Kubatlı ve Zengilan bölgeleri gerek BM kararlarına göre, gerekse uluslar arası kuruluşların aldığı kararlara göre Azerbaycan'ın bir parçası olduğu hatırlanmalı, Ermenistan'ın bütün bu işgallerden çekilmesinin şart koşulmasının yanında 19 yıldır sıkıntı çeken kaçkınların tazminatını ödemesi ve konunun bir soykırım olarak uluslar arası platformda savunulması gerekmektedir.

## **BİBLİYOGRAFYA**

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (1992)Tutanak Dergisi 19. Dönem, Cilt 5, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (1992) Tutanak Dergisi, Dönem:19, Cilt:7, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (1993)Tutanak Dergisi, Dönem:19, Cilt:34, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (1998)Tutanak Dergisi 20. Dönem, Cilt 46, Ankara.

TBMM(Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2001)Tutanak Dergisi, Dönem 21, Cilt 56, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2002)Tutanak Dergisi, Dönem 21, Cilt 87, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2005)Tutanak Dergisi, Dönem 22, Cilt 76, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2007)Tutanak Dergisi, Dönem 22, Cilt 148, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2008)Tutanak Dergisi, Dönem 23, Cilt 15, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2008)Tutanak Dergisi, Dönem 23, Cilt 26, Ankara.

**KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ**

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2008)Tutanak Dergisi, Dönem 23, Cilt 28, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2009)Tutanak Dergisi, Dönem 23, Cilt 40, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2009)Tutanak Dergisi, Dönem 23, Cilt 41, Ankara.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi), (2010)Tutanak Dergisi, Dönem 23, Cilt:62, Ankara.

**ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА  
ӘДІСТЕРІ**

**ESKİ TÜRKLERE AİT YAZILI ESERLERİN ARAŞTIRILASININ YENİ  
METODLARI**

**NEW METHODS OF TURK WRITTEN RECORDS**

**Prof. Dr. Berikbay SAGİNDİKULİ\***  
(**Б.САҒЫНДЫҚҰЛЫ**)

**Резюме**

В статье предлагаются новые методы и приемы комплексного исследования древне-и-старотюркских письменных памятников.

**Ключевые Слова:** Памятники древнетюркской письменности, новые методы, тюркология, статистический анализ, лексическое значение, текст.

**Özet**

Makalede antika ve eski Türk yazılı eserlerinin komple incelenmesinin yeni metotları ve yöntemleri önerilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** eski Türk yazılı eserleri, yeni metotlar, Türkoloji, istatistik analiz, sözlüksel anlam, metin

**Resume**

The article contains of new methods and techniques of old turk written records' complex research.

**Key Words:** the old turk written records, new methods, turkology, the statistical analysis, lexical meaning, the text.

---

\* El-Farabi Adındaki Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN  
филология ғылымдарының докторы, профессор

Түркі халықтарының ата-тегі тарихтан ізсіз-түссіз кеткен жоқ. Артына мол рухани мұра қалдырып кетті. Бұл мұраның қомақты бір бөлегі - сан алуан алфавит негізінде /рун немесе орхон-енисей, гот, армян, манихей, соғды, араб т.б./ біздің заманымызға келіп жеткен жазбалар. Мұндай жазбалар ғылыми әдебиеттерде бір сөзбен ескерткіштер деп аталады. Өткен ғасырда ғұламалар бәйіттердің басына қойылған құлпытастардағы көне жазбаларды ескерткіштер деп атады да, бұл атаудың мағынасы келе-келе кеңейіп, көркем әдебиет туындылары да, ғылыми еңбектер де, тағы басқалар да **ескерткіш** деп атала бастады. Ү ғасырдан ХҮ ғасырға дейінгі, яғни қазіргі заманғы ұлттар қалыптаса бастаған кезеңге дейінгі жазба ескерткіштер белгілі зерттеушілердің ұйғарымы бойынша, бүкіл түркі халықтарына ортақ болып есептелінеді. Бұл пікір экстралингвистикалық тұрғыдан да, лингвистикалық тұрғыдан да дәлелденілген.

Ал енді біздің заманымызға келіп жеткен осы жазба жәдігерлердің зерттелу жайы қалай? Бұл сұраққа мынандай қысқа жауап қайтаруға болады: Тәуелсіздікке дейін Совет Одағында және шет елдерде ХІ ғасыр еншісіне тиетін Махмуд Қашғаридің "Диуану лугат ит-турк", ХІҮ ғасырда туған Қутбтың "Хусрау уа Ширин", Сейф Сарайидің «Гулистан бит-турки», әл-Хорезмидің "Мухаббат-намесі" сияқты көптеген ескерткіштердің факсимилесі яки фотокошірмесі, транскрипцияланған тексті жарияланды, бірқатар ескерткіштердің салыстырмалы сөздіктері, глоссарийлері басылып шықты; кейбір ескерткіштердің тілі туралы кандидаттық, докторлық диссертациялар жазылды, сондай-ақ ескерткіштердің негізінде зерттеулер, сан алуан ғылыми мақалалар жарық көрді (Кононов А.Н.: 1972; Құрышжанұлы Ә.:1972 ). Тәуелсіздік алғаннан кейін де бұл игі жұмыстар одан әрі жалғасуда.

Дегенмен ескерткіштерді халық игілігіне, ғылым қажетіне жарату үшін әлі де істелетін жұмыстар, күтіп тұрған өзекті мәселелер жеткілікті. Мысалы, ескерткіштердің диалектілік негізін қандай жолдармен анықтауға болады? Белгілі бір ескерткіш, атап айтқанда, қай тайпа тілінің негізінде жазылған және оның қандай ғылыми дәлелі бар? Белгілі бір ескерткіштің өз тұсындағы, бұрынғы, кейінгі ескерткіштермен тілдік қатысы қандай? Ү-ХV ғасырлардағы ауызекі сөйлеу тілі мен жазба тілдің ара қатынасын дәлелдеу мүмкін бе? Қазіргі мұрагер түркі тілдерінің ескерткіштер тіліне алыс жақындығын, ұқсастығы мен айырмашылығын қандай ғылыми-методикалық негіздермен түсіндіруге болады?

Міне, осы сияқты толып жатқан күрделі мәселелердің басы әлі өз мәнінде ашылған жоқ. Мұндай сұрақтарға нақты жауап қайтару - түркологияның болашақтағы абыройлы міндеті. Тілі дәл анықталғанда ескерткіштердің жалғыз лингвистикаға ғана емес, тарихқа да, әдебиетке де, этнографияға да, тағы басқа ғылым салаларына да тигізетін пайдасы орасан зор.

Ескерткіштер тілінің әсіресе, Қазақстанда тиісті дәрежеде зерттелмей келе жатқандығы, біріншіден, оларды игерудің, меңгерудің қиындығынан болса, екіншіден, көне мұраны зерттеудің ғылыми жұртшылық таныған методикасының жоқтығынан. Осы шағын мақаланың авторы ескерткіштерді оқып-үйренуге, зерттеуге көп уақытын арнады. Соның нәтижесінде бірқатар тәжірибе де жинақтады. Біз төменде ескерткіштерді тереңірек зерттеуге көмегін тигізетіндей бірер тиімді тәсілдерді әңгімелегелі отырмыз.

Біздіңше, ең алдымен қолда бар ескерткіштердің диалектілік негізі барынша дәл айқындалуы қажет. Көзделген мақсатқа жету үшін бірінші кезекте ең оңай әдісті пайдаланған дұрыс: белгілі бір нақты ескерткіш қазіргі белгілі бір нақты тілмен салыстырылуы керек. Мұндай міндетті орындауға филологиялық білімі бар кез келген ізденушінің шамасы келеді. Бұл орайда қазіргі тілдер ескерткіштердің тілімен салыстырылып жүрген жоқ па деген орынды сұрақ туады. Салыстырылып жүр, бірақ әр зерттеуші өз мақсатына сәйкестендіріп үзік-үзік салыстырады. Біз бірде-бір сөзді, бірде-бір грамматикалық форманы, бірде-бір фонетикалық элементті назардан тыс қалдырмай, біртұтас салыстыруды қолдаймыз. Мұндай салыстыру қандай нәтиже береді? Осы әңгіме етіп отырған лингвистикалық әдіспен салыстырылғанда қазіргі тілдің ескерткіш тілінен ұқсастығы мен айырмашылығы толық ашылады. Өттеген-ай дейтін жайт сол - қазіргі кезге дейін ешқандай ескерткіштің қазіргі тілдердің ешқайсысымен толық, әрі жүйелі салыстырылмағандығы. Әр ескерткіштің қазіргі әр түркі тілімен жеке-жеке алғанда ұқсастығы мен айырмашылығы толық анықталмай тұрып, оның диалектілік негізі туралы әңгіме қозғаудың өзі артық емес пе?

Сөзіміз дәлелді болу үшін Ахмед Йүгінәкидің XII ғасырларда жазылған «Ғибат-ул хақайық» /"Ақиқат сыйы"/ атты дидактикалық дастанның бір ғана бәйітін қазіргі қазақ тілімен салыстырып көрелік.

*Биликлик керәклик сөзин сөзләйүр*

*Керәксіз сөзини көмүп кизлайүр (Йүгінеки Ахмед: 1985. 27).*

Сөзбе сөз аудармасы:

Білімді керекті сөзін сөйлейді,

Керексіз сөзін көміп жасырады.

"Биликлик" - қазақ тілінде – "білімді". "Білік" - көне сөз, қазіргі "ғылым" деген сөздің мағынасында қолданылатын ұғымы кең лексикалық единица. Керісінше, "білім" деген сөздің ертеректегі мағынасы тар, мысалы, "жеке бір кісінің білгені" деген мағынада түсінілетін ұғым. Қазақ тілінде "білім" сөзінің мағынасы келе-келе кеңейуінің нәтижесінде, «білік» сөзін ығыстырған.

Қазақ тіліндегі **-лі** жұрнағы – ескерткіштегі **-лік** жұрнағының қысқарған түрі. Тілімізде ықшамдалған **-лі** жұрнағының сингармонизм заңына сәйкес бірнеше грамматикалық формасы пайда болған (**-лы\ -лі, -ты\ -ті, -ды\ -ді**). "Керәклик" сөзі де қазақ тілінде осындай жолмен өзгеріске ұшыраған. Бұдан кейінгі "сөзин" тұлғасының түбірі де, қосымшасы да қазіргі қазақ тілімен бірдей. Келесі сөз – «сөзләйүр». Мұны тілімізге «сөйлейді» деп аударуға болады. Бірақ ескерткіштегі «сөзләйүр» формасында модальдық мағына бар, ол мағына «сөйлейді» формасында жоқ, оны қазір интонация арқылы ғана жеткізуге болады. «Сөзләйүрдің» нәзік мағынасын жеткізу үшін «сөз етер» тіркесін пайдалануға болады. Сонда формалық жағынан да бір табан жақындайды. Алайда лексикалық мағынасын толық жеткізе алмайды.

1. Аталған сөздің **лә+й+үр** қосымшасын бөлек талдалық. Қазақ тіліндегі есімдерден етістік тудыратын (**-ла,-ле, -да,-де, -та,-те**) жұрнағы мен көмекші етістік **ет** – төркіндес. Флективті құрылым дәуірінің сарқыншағы. Сөз соңындағы **-үр** (варианттары **-ур, -үр**) жұрнағы да бұрын көмекші сөз болған. Көмекші сөздерден пайда болған жұрнақтар қабаттасып күрделі грамматикалық мағына беріп тұр. Ортасындағы **й** – эпентеза (*Сағындықұлы Б.:* 2005. 87). «Кизләйүр» сөзінің түбірі «киз» қазіргі түркі тілдерінде кездеспейтін көнерген элемент. Бұл сөздің жасалуы «сөзләйүрмен» ыңғайлас. «Керәксіз», «көмүп» сөздерінің қазіргі қазақ тілінен фонетикалық жағынан ғана аздап айырмашылығы бар. Ең соңында әңгіме «сөзини» формасы төңірегінде болғалы тұр. Қазақ тілінде бұл форма «сөз+и+н» түрінде қолданылады. Айырмашылық – ескерткіште «сөз+и+н» формасы да, «сөз+ин+и» формасы да жарыса қолданылса, қазақ тілінде бір ғана «сөз+і+н» формасы қалыптасқан. Мұның себебі мынада. Ежелгі дәуірлерде тәуелдік жалғауының формасы **-ын\ -ін** болса, табыс септігінің формасы **-ығ\ -іг** болған. Тәуелдік жалғауының үстіне **-ығ\ -іг** қосылғанда **сөз+ін+іг** сипатында тұлғаланады. **г** дыбысы үнемделгенде **сөз+ін+і**, одан кейінгі **і** дауыстысы үнемделгенде **сөз+ін** болып шығады. Бұл жерде үнемдеу басты роль атқарған. Демек, грамматикалық формалар да (қосымшалар да), грамматикалық мағына да лексикадағыдай метонимия заңдылығына бағынады.

Міне, осы ретпен ескерткішті бастан-аяқ салыстырып шығуға болады. Сонда көзге еленбеген сан алуан ерекшеліктерді байқар едік. Біз жоғарыда бір бәйітті семантикалық және морфологиялық тұрғыдан ғана салыстырдық. Оның фонетикалық, синтаксистік ерекшеліктері өз алдына бір төбе. Жалғыз қазақ тілімен ғана емес, өзбек, ұйғыр, азербайжан, түрікмен, ноғай, тағы басқа тілдермен осылайша егжей-тегжейлі салыстырылса, нұр үстіне нұр емес пе?

Дәлірек айтқанда, бұл – салыстырудың қарапайым түрі. Бүкіл ескерткішпен салыстырудың әдістері бұдан әлдеқайда күрделі және жүйелі екендігі айтпаса да түсінікті. Бұл жерде тарихи ескерткіштердің бір-бірімен өзара егжей-тегжейлі салыстырылмағанын да ескерте кетеміз. Үзік-үзік,

категориялар бойынша салыстыру үнемі күткендегідей нәтиже бере бермейді. Бір тұтас, толық, түбейгелі салыстыру ғана түркі тілдерінің бұрын ашылмаған жаңа заңдарын, даму, қалыптасу ерекшеліктерін білуге көмектеседі.

Тарихи ескерткіштерді өзара және қазіргі тілдермен фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан салыстыруларды шартты түрде **сапалы салыстыру** деп атасақ, ескерткіштердегі тілдік элементтерді есепке алуды **сандық салыстырулар** деп атауға болады. Сандық салыстырулар – ескерткіштердің диалектілік негізін бұлтартпай дәлелдеудің бірден-бір тиімді әдісі. Бұл үшін белгілі бір нақты ескерткіштегі барлық тілдік элементтерді статистикалық талдауға түсіру керек. XIV-XV ғасырлардағы көптеген ескерткіштер қыпшақ-оғыз аралас тілінде жазылған деп есептеледі. Бұл ескерткіштердің тілінің араластығында ешқандай шек жоқ. Мәселе қайсы ескерткіштің оғыз диалектілік негізінде, яки қыпшақ диалектілік негізінде жазылғанын дәл анықтауда.

Ескерткіштердің бірқатарында *ай* мен *айт* формалары жарыса қолданылады: *ай* – оғыз тілдерінің элементі болып есептелсе, *айт* - қыпшақ тілдерінің элементі болып саналады. Қай ескерткішті алсақ та осындай оғыздық немесе қыпшақтық белгілер толып жатыр. Соларды есепке алып санай бастасақ қайсысының қолданылу жиілігі басым екендігі анықталады, екінші сөзбен айтқанда, диалектілік негізі де айқындалады. Статистикалық талдаудың маңызы мынада: ескерткіштер тілінің бұрын танылмаған қыры мен сыры толық ашылады. Өкінішке орай, бірде-бір ескерткіш статистикалық тұрғыдан талданған емес. Осының салдарынан «қыпшақ тілінде жазылған, алайда бұл ескерткішке оғыз тілдерінің мына дәрежеде ықпалы болған» деп немесе «оғыз тілінде жазылған, алайда бұл ескерткішке қыпшақ тілдерінің мына дәрежеде ықпалы болған» деп кесіп айта алмаймыз. «Оғыз-қыпшақ аралас тілінде жазылған» деген сияқты ғылыми жағынан нақтылығы жоқ жалпылама атаулар терең зерттеулердің жетімсіздігінен пайда болған.

Белгілі түрколог Ә. Ибатов «Хусрау уа Ширин» поэмасында аралас қолданылған III жақ тәуелдік жалғауының табыс септік формасын (**-ы+н, -сы+н және -ы+ны, -сы+ны**) өзара салыстыра келіп мынадай қорытынды жасайды: «Оғуз, қарлұқ тілдеріне тән **-ы+ны, -і+ні** формасы 211 рет қолданылса, қыпшақ тіліне тән **-ы+н, -і+н** формасы 538 рет қолданылған, яғни 327 рет артық айтылған. Осы сияқты оғыз, қарлұқ тіліне тән **-сы+ны, -сі+ні** формасы 9 рет қолданылса, қыпшақ тіліне тән **-сы+н, -сі+н** формасы 38 рет, яғни 29 рет артық айтылған. Бұл салыстырудың нәтижесі «Хусрау уа Ширин» поэмасының тілінде қыпшақ тіліне тән қосымшаның, қыпшақ элементінің басым екендігін құптайды». (Ибатов А.: 1974. 18.). Барлық ескерткіштер, барлық тілдік бірліктер осылайша «тайға таңба басқандай» зерттелуге тиіс.

Енді көңіл аударатын тағы бір мәселе мынау. Автордың өз қолымен жазылып, біздің заманымызға жеткен бірден-бір ескерткіш жоқ десек, асыра

айтқандық болмайды. Қайсы ескерткішті алсақ та көшірмешілердің қолынан өткен. Әр көшірмеші ескерткішке өзіндік қолтаңбасын қалдырып отырған: түсінбейтін сөзін өз тайпасының сөзімен ауыстырған немесе өзінше өңдеп «жақсартқан». Сондықтан автор жазған вариант пен көшірмеші варианттарының арасында кереғар айырмашылықтар пайда болған. Осы себепті автор жазған әдепкі вариантты қалпына келтірудің ғылым үшін пайдасы зор. Бұған мүмкіндік бар. Кейбір ескерткіштер біздің заманымызға екі-үш, тіпті бес-алты вариантта келіп жеткен. Осы варианттарды текстологиялық жағынан жан-жақты салыстыру қажет. Мұндай зерттеу барысында көшірмешілердің қосқан өзгерістері « мен мұңдалап» тұратынын аңғару қиын емес.

Жоғарыда сөз етілген «Ғибат-ул хақайық» \«Ақиқат сыйы»\ ескерткіші біздің заманымызға алты вариантта келіп жетті, бірақ оның екеуі әр түрлі себептермен жоғалып кеткен, біреуі небары бір-ақ парақ қағаз. Қолда бар ұйғыр жазуымен жазылған вариантты **А** деп, ұйғыр жазуымен жазылып, жолма-жол араб жазуымен транскрипцияланған вариантты **Ә** деп, араб жазуымен жазылған вариантты **Б** деп белгілесек, бір бәйіттегі өзгешелік мынадай болып шығар еді:

**А. Терип** көңли тоймас көзи суқ бахил,

Құл ол **малқа** малы **аңға** ерклик ол.

**Ә. Йығып** көңли тоймас көзи суқ бахил,

Құл ол **малқа** малы **аңғар** ерклик ол.

**Б. Йығып** көңли тоймас көзи суқ бахил,

Құл ол **малға** малы **аңар** ерклик ол.

Сөзбе-сөз аудармасы:

Жиып, көңілі тоймас көзі суқ сараң,

Құл ол малға, малы оны билейді.

Көшірмешілер, көріп отырғаныңыздай, бір бәйіттегі үш сөзге «өзгеріс» енгізген. Қайсысы дұрыс, қайсысы көне? «Ғибат-ул хақайықта» бастан-аяқ дерлік «жиып» деген мағына беретін «терип» сөзі қолданылады. Ал «йығып» өте сирек. Осының негізінде «терип» автор қолданған сөз деп есептейміз. Қыпшақ, оғыз тілдерінде сингармонизм заңы қатал сақталса, қарлұқ-ұйғыр тілдерінде пәлендей сақталмаған. Аталған ескерткіш қарлұқ-ұйғыр тілінде жазылған деп есептелінеді. Олай болса, біздіңше, «малқа» варианты автордікі. Ал «аңға», «аңғар», «аңар» варианттарының ішінде ең ескісі – «аңғар». Ақынның ең көне вариантты қолдануы әбден ықтимал. Оның үстіне **р** дыбысы (элизияға ұшырамаған вариант) екі ескерткіште қайталанады. Міне, осы сияқты нақты әдістер арқылы және бүкіл түркология ғылымының

жетістіктеріне сүйене отырып, ескерткіштің әдепкі нұсқасын біршама қалпына келтіруге болады.

Ескерткіштердегі бірқатар сөздердің әртүрлі оқылуы да зерттеу жұмыстарына қиындық келтіріп жүр. Оларды бір ізге салудың да тиімді әдістері бар. Ең алдымен бұл мақсатқа әр түрлі жазба үлгілері \графика\ көмектесе алады. Мысалы, ұйғыр жазуында т мен д әріптері бір-ақ таңбамен белгіленсе, араб жазуында екі таңбамен белгіленген. Осылайша бір графикалық таңба екінші бір графикалық таңбаның «кемшілігін» түзете алады. Бұл үшін көне мұраның бүкіл алфавиттерін оқып-үйренудің маңызы зор. Әр түрлі жазылатын сөздерді бір ізге түсіруде өлең ұйқастарының атқаратын ролі де бұдан кейін емес. Мысалға енисей-орхон, ескі ұйғыр және орта ғасыр ескерткіштерінде кездесетін **сөкүш** \ қарғыс, сөгіс, айыптау\ деген сөзді барлық ғалымдар **сөкүш** деп транскрипциялайды, ал **өкүш** \көп\ деген сөзді керісінше **өгүш**, **өкүш**, **үгүш**, **үкүш** деп әртүрлі жазады. Өлең ұйқасымына жүгінелік:

Бахил йығды зэр сим харамдин **өкүш**

Вабал көтрү барды үзила **сөкүш**. (Ибатов А.: 1974.32.).

Сөзбе-сөз аудармасы:

Сараң арамнан көп алтын, күміс жинады,

Обал арқалап өлді, оның үстіне қарғыс алды.

Осы бәйіттегі «сөкүш» сөзін дұрыс транскрипцияланған деп есептесек, онда «өкүш» сөзін жоғарыдағыдай сан құбылтып жазуға болмайды. Бұдан шығатын қорытынды: өлең ұйқасымына ерекше назар аудару қажет. Өйткені, бұл – сөздерді күмәнсыз дұрыс транскрипциялаудың, бір ізге түсірудің сенімді жолы.

Сөзіміздің соңында ескерткіштердің тілін ғылыми тұрғыдан дәл анықтаудың көне әдебиетті қазіргі тірі тілдерге аудару жұмысына да орасан зор пайдасын тигізетіндігін айтпақшымыз. Ескі түркі тілі сөздігінде \«Древнетюркский словарь\»:

Тишиси қалып бір адын ер билә

Ол анда **йатыбан** берүр саныны,- (Ибатов А.: 1974.34.).

деген бәйіт былайша аударылған «а жена его, оставшись с другим женщиной, Ложится тогда и отдает свое тело \букв. бедра\» (ДТС: 1969. 483). Шындығында бұл бәйіт былай аударылуға тиіс: Әйелі өзге бір еркекпен қалып, Ол анда \көрде\ жатып алып \құдайға малының\ санын береді.

Бұл бәйітте омонимдес **сан** \бедро\, \число\ сөздері шатастырылған. Шатастыруға негіз болып тұрған «анда йатыбан» тіркесі. Ескерткіштерде **анда** сөзі өзінің тура мағынасында ғана емес, ауыспалы «көрде, о дүниеде» мағынасында да қолдана береді. Мұны аудармашы ескермеген яки білмеген. Бұл сияқты қате аудармалар әр жерде-ақ ұшырасып қалады.

2. Тағы бір мысал. Көрнекті түрколог С.Е.Маловтың 1951 жылы жарияланған «Памятники древнетюркской письменности» деп аталатын еңбегінде Күлтегіннің құрметіне орнатылған ескерткіштің бірінші сөйлемі былай басталады: «Тәңри тэг тәңрида болмыш түрк билгә қаған бу өдка олуртым. Сабымын түкәти әсидгил». Бұл сөйлемді ғалым төмендегідей аударды: «Небоподобный, неборожденный» (собств. «на небе» или «из неба возникший») тюркский каган, я нынче сел (на царство). Речь мою полностью выслушайте!» (Малов С.Е.: 1951.33.). С.Е. Маловтан кейінгі барлық зерттеушілер осы сөйлемді айнытпай қайталайды немесе өз тіліне осы рухта аударды.

Аудармада ә дегеннен логикалық қателік көзге ұрады. Өлген адам қалайша «таққа отырдым» деп айта алады? Мәтін бір бөлек, кіріспе сөз бір бөлек. С.Е.Малов келтірілген сөйлемдегі **өд** деген сөзді дұрыс түсінбегендіктен жаңылысқан. **Өд**, біріншіден, «уақыт, заман, дәуір» деген ұғымда түсінілетін, екіншіден, «ойылған, қашалған тас» деген ұғым беретін көне сөз. Яғни, омоним. Синонимі – **бәңгү таш** (мәңгі тас). Бұдан кейін ол **сабымын** сөзформасын ажырата алмаған. **Саб**-ты (сөзді) – түбір, **-ым**-ды тәуелдік жалғауының бірінші жағы, **-ын**-ды табыс септігінің жалғауы деп түсінген. Шындығында, **саб** түбір болғанымен, одан **-ым** жұрнағы арқылы туынды түбір (негіз) **сабым** тұлғасы жасалып тұр. Қазақ тіліндегі **білім** сияқты. «Ой саптамасы, түйінді сөз, тарих» сияқты ұғымдарды аңғартады. Келесі бөлшек **-ын** дұрыс талдауға түскенде былайша жіктеледі: **-ы** тәуелдік жалғауының үшінші жағы, **-н** – табыс септігінің жалғауы. **-ын** формасын тұтастай табыс септігінің жалғауы деп есептеуге болмайды. Тіл тарихында табыс септігінің мұндай формасы жоқ.

Сонымен Күлтегіннің құрметіне орнатылған ескерткіштің алғашқы сөйлемінің түзетілген вариантын оқып көрелік: «Тәңірі сияқты тәңіріден жаратылған Түрік Білге қағанның бұл мәңгі (*сөзбе-сөз*: ойық) тасқа қашалып жазылған (*сөзбе-сөз*: отырғызылған) түйінді сөзін түгелдей есітіңіздер!» Дәл осылай аударылғанда мәтінде ешқандай қарама-қайшылық пайда болмайды. Мағынасы үйлесім табады. Ғылым бұрмалауды қаламайды. Осы мысалдардың өзінен-ақ алда істелетін текстологиялық жұмыстардың өте көп екендігі байқалады.

Біздің заманымызға келіп жеткен тарихи ескерткіштер қазіргі түркі тілдерінің қай-қайсысының да даму, қалыптасу тарихын айқындауда өте үлкен роль атқарады. Түркологияда бұл салада атқарылған бүкіл жұмысты мысалы бір ағын өзенге баласақ, алда шешуін күтіп тұрған күрделі мәселелер ұшы-қиырсыз теңізге ұқсайды. Жұмыла көтерген жүк жеңіл. Біз әңгіме еткен

өзекті мәселелерді үлкен ұжым ғана іске асыра алады. Қазақстанның белгілі ғалымдары да, жас талап ізденушілері де тіл тарихына елеулі үлес қосу үшін ескерткіштерді өз дәрежесінде зерттеуге көңіл бөледі деген сенімдеміз. Біз жоғарыда баяндаған зерттеу тәсілдері осы игі мақсатқа азғантай да болса ықпалын тигізсе, біздің үмітіміздің ақталғаны.

### **ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР**

1. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
2. *Ибатов А.* «Кутбтың «Хусрау уа Ширин» поэмасының сөздігі. Алматы, 1974.
2. *Йүгінеки Ахмед.* Ақиқат сыйы. Алматы, 1985
3. *Кононов А.Н.* История изучения тюркских языков в России. М., 1972; *Құрышжанұлы Ә., 5.*  
*Көмеков Б.Е., Дүйсен С.Ж.* Ескі қыпшақ тілі. Алматы, 2007.
4. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркский письменности. Ленинград, 1951.
5. *Сағындықұлы Б.* Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы, 2005.

**AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA  
KANTATA, ORATORİYA VƏ ODA JANRLARINA  
MÜRACİƏT**

**MÜZİK TÜRÜ PARÇALARIN (KANTATA), ORATORYA VE  
ODA MUSİKİ TÜRLERİNİ AZERBAIJAN  
BESTEKÂRLARININ ESERLERİNDE KULLANMALARI**

**THE APPEAL OF THE AZERBAIJAN COMPOSERS TO THE  
GENRES OF CANTATA, ORATORIO AND ODE**

**ОБРАЩЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ К  
ЖАНРУ КАНТАТЫ, ОРАТОРИИ И ОДЫ**

**Aytən BABAYEVA\***

**Xülasə**

Təqdim olunan məqalədə XX əsrin əvvəllərində milli xor musiqisinin inkişafı kontekstində kantata, oratoriya və oda janrlarının yaranması və formalaşması prosesi araşdırılmışdır. Həmçinin Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında bu janrların inkişafı məsələlərinə nəzər yetirilmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan bəstəkarlarının kantata, oratoriya və oda janrlarında yazdığı əsərlərə məzmun və musiqi dili baxımından yeniləşmə səviyyəsində də yanaşılmışdır.

**Açar sözlər:** Azərbaycan bəstəkarları, xor musiqisi, kantata, oratoriya və oda janrları

**Özet**

Makalede, XX. Yüzyıl öncelerinde milli toplu (koro) musikisinin gelişmesi bağlamında, müzik türü parçalar (kantata), oratorya ve oda musiki türlerinin ortaya çıkışı ve biçimlenmesi süreçleri araştırılmaktadır. Tüm Azerbaycan bestekârlarının eserlerinde bu türlerin gelişmesi sorunlarına dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan bestekârlarının kantata, oratorya ve oda musiki türlerinde yazdıkları eserlere kavram ve musiki dili bakımından yenileşme düzeyinde de yaklaşmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Azerbaycan bestekârları, koro musikisi, kantata, oratorya, oda musiki türleri

---

\* Senetşunashiq Namizedi. Bakı/AZERBAIJAN

### **Summary**

In this paper the process of origin and formation of the genres of cantata, oratorio and ode in a context of development of national choral music at the beginning of XX century is considered. In addition, the problems of development of these genres in creativity of Azerbaijan composers are touched. At the same time a novelty in compositions of Azerbaijan composers written in genres of cantata, oratorio and ode is taken into account.

**Key Words:** Azerbaijan composers, choral music, genres of cantata, oratorio and ode

### **Резюме**

В данной статье рассматривается процесс зарождения и формирования жанров кантаты, оратории и оды в контексте развития национальной хоровой музыки в начале XX века. Помимо этого затрагиваются вопросы развития этих жанров в творчестве азербайджанских композиторов. А также подводились к произведениям азербайджанских композиторов в жанрах кантаты, оратории и оды в уровне новшества по содержанию и музыкального языка.

**Ключевые Слова:** азербайджанские композиторы, хоровая музыка, жанры кантаты, оратории и оды

XX əsrdə Azərbaycan xalqının qazandığı nailiyyətlərin böyük bir hissəsi musiqi sənətilə, bəstəkar yaradıcılığı ilə bağlıdır. Əsrin əvvəlində Ü.Hacıbəyli tərəfindən təməli qoyulmuş, sonradan təşəkkül taparaq, bir neçə istedadlı musiqiçi nəslinin yaradıcı qüvvəsilə inkişaf etmiş və böyük bir təkamül keçmiş bəstəkarlıq məktəbimizin milli simasını və professionallıq səviyyəsini parlaq surətdə nümayiş etdirən sahələrdən biri də xor musiqisidir. Bu sahədəki nailiyyətlərimiz Ü.Hacıbəyli, C.Cahangirov, R.Mustafayev, V.Adıgözəlov və onların yolunu davam etdirən bəstəkarlarımızın yaradıcılığı ilə bağlıdır.

Bu gün cəsarətlə deyə bilərik ki, xor musiqisinin, o cümlədən kantata, oratoriya və oda janrlarının indiyədək yaranmış müxtəlif növləri XX əsr Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında təmsil olunmuş və Azərbaycan musiqisində bunların bənzərsiz, orijinal milli nümunələri yaranmışdır. Bu janrların içərisində kantata, oratoriya və oda janrları özünəməxsus yer tutur.

Azərbaycan musiqisində kantata, oratoriya və oda janrlarının, ümumiyyətlə xor musiqisinin formalaşması tarixi XX əsrin əvvəllərindən etibarən, daha dəqiq desək, 1920-ci illərdən sonra birbaşa Sovet dövründən başlayır. Qərbi Avropa və rus professional musiqisində olduğu kimi, Azərbaycan professional musiqisinə daxil

olmuş kantata, oratoriya və odalar digər janrlardan fərqlənməmiş, əksinə onların inkişafına çox böyük təkan vermişdir. Məlumdur ki, kantata, oratoriya və oda janrlarının yaranması tarixi şəraitdən də asılı olmuşdur. Lakin bu fikri sırf Azərbaycan professional musiqisinə aid etsək, məhz kantata janrının ön plana keçdiyinin şahidi olarıq. Elə bu baxımdandır ki, ilk dəfə bu janrlara müraciət edərək, Ü.Hacıbəyli 1933-cü ildə “Firdovsi” kantatasını, 1949-cu ildə isə C.Hacıyev “Dünyanın keşiyində” oratoriyasını yazmışdır.

Nəinki milli musiqimizdə, eləcə də incəsənətin digər sahələrində mühüm mərhələ təşkil edən 1930-cu illər sənətkarların yaradıcılıq yollarının, istiqamətlərinin, müəyyən sahələrə olan meyllərinin yarandığı bir dövrdür. Bu onilliyə nəzər saldıqda bir sıra cəhətlər diqqəti cəlb etməyə bilməz. Belə ki, heç bir dövrdə heç bir bəstəkar yaradıcılığını, geniş mənada götürsək, musiqi mədəniyyətini cəmiyyətdən, formalaşdığı mühitdən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu dövr bəstəkarları yaradıcılıqlarının erkən çağlarını yaşayır və musiqi mədəniyyətində öz üslublarını, istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Onlar bu və ya digər janrlara maraq göstərərək, öz yaradıcılıq meyllərini onlara daha yaxın janrlar dairəsində formalaşdırmaq istəyirdilər. Bu mənada milli musiqiyə bir-birinin ardınca daxil olan Avropa janrları bəstəkarlarımızın yaradıcılığında özünə yer taparaq, yeniləşirdilər. Təbii ki, bəstəkarlarımız bu janrlarda öz musiqi istedadlarını ifadə etməyə çalışır və buna nail olurdular. Qərbi Avropa və rus professional musiqisində olduğu kimi, Azərbaycan musiqisindəki kantata, oratoriya və oda janrları digər janrlardan fərqlənməmiş, əksinə onların inkişafına çox böyük təkan vermişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında xor oxumaları geniş istifadə olunmamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan bəstəkarlarının xor musiqisinə marağının formalaşdığı XX əsrin əvvəlləri xor üçün ilk əsərlərin, xalq mahnılarının xor üçün işləmələrinin yaranması diqqətəlayasdır. 1926-cı ildə Ü.Hacıbəyli böyük əziyyətlə konservatoriyanın tələbələrindən ibarət ilk xor kollektivini yaratmağa cəhd etdi ki, bu da müəyyən səbəblərdən uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmədi. "Burjua millətçilərinin düşərgəsindən olan ziyanvericilər, – Hacıbəyli qeyd edirdi, – elə başlanğıcdan bizim inisiativ söylərimizi ləğv etməyə çalışırdılar... Nəticədə böyük əziyyət hesabına yaradılan xor dağıldı" [4].

Bu dövrdə milli incəsənətin, xüsusilə xor sahəsinin inkişaf etdirilməsi ilə müzakirələr aparılırdı ki, bu da təsadüfi deyildi. Çünki milli incəsənətin gələcəyi, hər şeydən əvvəl, bu problemlərin düzgün həllindən asılı idi. Diskussiyalarda, əsasən, aşağıdakı mühüm məsələlər müzakirə oilunurdu: çoxsəsliliyin tətbiqi, musiqi təhsili, ifaçılıq, musiqi yaradıcılığı, çalğı alətlərindən istifadə edilməsi və onların temperasiyası problemləri. Azərbaycan professional xor musiqi yaradıcılığının inkişafı ilə bağlı olan mühüm problemlərdən biri də musiqidə çoxsəsliliyin tətbiqi idi. Birsəslilikdən çoxsəsliliyə keçid Azərbaycanda çətinliklərlə, mürəkkəb, bir-birinə zidd hadisələrlə zəngin, dolu bir şəraitdə həyata keçmişdir. Mütərəqqi incəsənət xadimləri çoxsəsliliyi düşünmə tərzinin tətbiqi vəzifəsini böyük ifaci kollektivlərinin yaradılması vəzifəsi ilə əlaqələndirirdilər. Belə kollektivlərdən biri notlu xalq çalğı alətləri orkestridir. Musiqi kollektivlərinin

– notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin və 1926-cı ildə az müddət də olsa fəaliyyət göstərən ilk çoxsəsli xorun, daha sonra mahnı və rəqs ansamblının təşkili musiqidə çoxsəsliliyin geniş şəkildə tətbiq olunmasının sübutu idi. Eyni zamanda bu, Azərbaycanın qabaqcıl ictimaiyyətinin belə bir inamını təsdiq etdi ki, Azərbaycan musiqisi müasir dünya musiqi mədəniyyəti istiqamətində inkişaf edə bilər və etməlidir. Bunu qabaqcıl musiqi xadimləri də gözəl başa düşürdülər və Ü.Hacıbəyli yazırdı ki, Azərbaycan musiqisi həmişəlik birsəsli qala bilməz [2].

1920-ci illərdə rus operasının artistləri tez-tez Azərbaycan tamaşalarında iştirak edir, o zaman hələ kifayət qədər ixtisaslı xoru, orkestri olmayan Azərbaycan kollektivinə kömək edirdilər.

Ümumiyyətlə, 1930-cu illərdə gənc Azərbaycan musiqi mədəniyyəti çətin, ağır və ziddiyyətli ideya mübarizəsi şəraitində yaranıb inkişaf edərək zənginləşirdi. Bu dövrdə tədricən də olsa klassik formaların və müasir mövzuların mənimsənilməsində ilk addımlar atılır, müasir həyatın məzmunundan irəli gələn keyfiyyətə yeni obrazlar, intonasiyalar yaradılırdı. Yeni müasir mövzular, yeni obrazlı-intonasion quruluş, sosialist dövrünün yaratdığı yeni səpkili ideyalar Azərbaycan musiqisinin 1930-cu illərdə məzmununu müəyyənləşdirirdi. Bu dövrdə dünya musiqi mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə zəngin xalq mahnı ənənələrinin sintezi əsasında yeni formalar bir-birinin ardınca musiqi mədəniyyətimizə daxil olurdu və bu illərdə milli professional musiqi mədəniyyətinin inkişafında bəstəkar yaradıcılığı mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Dahi bəstəkar və musiqi-ictimai xadim, xor kollektivlərinin yaradıcısı və rəhbəri olan Ü. Hacıbəylinin xor mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rolunu qeyd etmək kifayətdir ki, bu sahənin təkamülünün əsaslandığı prinsipləri nəzərdən keçirək. Ü.Hacıbəylinin xor yaradıcılığı Azərbaycan incəsənətinin başlanğıc mərhələsinin bütün əsas problemlərinin həllini özündə birləşdirmişdir. Bəstəkarın xor üçün əsərləri yaşadığı mühitin təsirlə formalaşan və sosial sifariş xarakterli tam mükəmməl nümunələrdir. Bu əsərlərdə dövrün ifaçılarının yaradıcı imkanları və musiqili ictimai cəmiyyətin maraqları nəzərə alınmış, milli xor üslubunun bədii məsələləri həllini tapmışdır.

Dahi bəstəkar xor əsərlərinin musiqili quruluşunda həm ifaçıların, həm də dinləyicilərin milli təfəkkürünün xüsusiyyətlərini ifadə etməyə cəhd etmiş və bununla da milli musiqimizdə daha bir Avropa janrlarının əsasını qoymuşdur. Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığı nəinki qeyd olunan janrların təkamülünün əsasını qoydu, həmçinin milli musiqimizin bu sahəsinin gələcək inkişafının əsas xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmiş oldu. Ü.Hacıbəylinin xor musiqisini xalq mahnılarının xor üçün işləmələri, himnlər, kantatalar və operaların xor səhnələri təşkil edir. “Hacıbəyli hesab edir ki, – Z.Səfərova yazır, – çoxsəsli xor mədəniyyətinin inkişafını milli zəmində qurmaq lazımdır, yəni çoxsəsli formanın elementlərini Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarında tapmaq lazımdır” [8]. Bu məsələyə münasibətdə monoqrafiyanın müəllifi Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığını əvəzsiz nümunə gətirərək belə qeyd edir: “Hər mahnının ritmik melodik və digər xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi və şərq harmonizminin tətbiqi xor ifaçılığında Azərbaycan melosunun bütün koloritinin özünəməxsusluğunun dinləyiciyə çatdırılmasına şərait yaratmışdır. Ü.Hacıbəyli xor mədəniyyətinin rolunu başa dü-

şürdü. Baxmayaraq ki, onlar təksəsli idi, o, həmişə inqilabaqədərki operalarına xor daxil edirdi. Bu zaman o, kollektiv oxunuş üçün başqa imkan formasını görmürdü.” [8, səh. 14]. Xor sənətinin konkret rolunu başa düşən Ü.Hacıbəyli böyük əmək sərf edərək “Firdovsi” (1933), “Ölməz rəssam” (1938), “Şota Rustaveli” (1939), “Nizami” (1941-ci illər), “Vətən və cəbhə” (1943), “Samur-Dəvəçi kanalının tikilişinə həsr olunmuş” (1940-cı illər) kantatalarını və bu kimi əsərlər yaratmışdır. Bütün bunlardan əlavə olaraq, Ü.Hacıbəyli “Qələbə himni”, “Ey Vətən” (1945-ci illər) xor əsərlərini yazmışdır ki, bu əsərlərə də birsəsli kantata kimi baxmaq olar.

Ü. Hacıbəylinin və digər Azərbaycan bəstəkarlarının xor işləmələrinin öyrənilməsi ilə bağlı Azərbaycanda xor mədəniyyətinin yaranmasını araşdıran Y.Həbibov haqlı olaraq göstərir ki, “sovet incəsənətinin” yeni ideya məzmununu ifadə edən xor mahnıları, klassik kantata və oratoriya formalarına gedən yol Ü.Hacıbəyli və onun ardıcılları üçün xalq mahnısının xor üçün işlənmələri janrının mənimsənilməsindən keçirdi. Məhz burada ilk dəfə olaraq, çoxsəsli üslubun qanunauyğunluqları və onun milli musiqi dilinin lad-melodik xüsusiyyətləri ilə bağlılığı işıqlandırılmış və milli xor üslubunun əsasları qabardılmışdır [3].

Lakin ilk xor nömrələrinə Ü.Hacıbəylinin 1908-ci ildə “Leyli və Məcnun” operasında rast gəlirik. Onu da unutmamalıyıq ki, 1936-cı illər ərəfəsində Ü.Hacıbəylinin xor üçün “Aman nənə”, “Komsomolçu qız”, “Komsomol” və s. xor üçün işləmələri də əsas yer tuturdu. Ü. Hacıbəylinin kantatalarının yaranması və inkişafı sonrakı dövrlərlə daha sıx bağlı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, kantata və oratoriya janrlarının meydana gəlməsi üçün Azərbaycanda bir növ şərait mövcud idi. Bu mövcudluq bir növ xalq musiqisi ilə də sıx bağlı olmuşdur. Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında musiqi əsərləri, xüsusən də kantata və oratoriya janrları bu dövrün tarixi şəraitindən asılı olmuşdur. Azərbaycanda kantata və oratoriya janrları isə öz başlanğıcını operadaxili himndən götürmüşdür. Ümumiyyətlə, xor musiqisinin o cümlədən, kantata və oratoriya janrlarının inkişafının ilkin başlanğıc mərhələsindən danışarkən xor marşı və ya himnini qeyd etməmək mümkün deyildir. Opera xorları ilə yanaşı xüsusilə himn janrı kantata janrının formalaşmasında əsas rol oynamışdır.

Q. İsmayılova M.Maqomayevin “Nərgiz” (1935) operasında olan “yoxsullar xoru” haqqında belə qeyd edir: “İntonasiyaların qəhrəmani xarakter aydınlığı, plakatlılıq, nəzəri cəlb edən harmonik düzülüş, dəqiq marş obrazlı ritm, orkestr səslənmələrinin yığcamlığı, qüvvətli inkişaf, bütün bunlar xora təntənəli və əzəmətli kütləvilik verir. Çox güman ki, M.Maqomayevin bu xorunu Azərbaycan musiqisində “himn” janrının ilk nümunələrindən biri kimi müəyyən etmək olar”[6]. Azərbaycanda himn janrının formalaşmasına ictimai-siyasi mühitin böyük təsiri və demək olar ki, əsas təkanverici əhəmiyyəti olmuşdur. Eyni zamanda Ü.Hacıbəylinin də 1910-1920-ci illərdə nəinki bəstəkar, eləcə də demokratik hərəkatın fəal üzvü kimi fəaliyyəti, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasında iştiraki bilavasitə himn janrının yaranmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, ADR-nın ilk iki himni məhz Ü.Hacıbəylinin qələminə məxsusdur. Bunlardan biri, demokratik şair Əhməd Cavadın sözlərinə yazılmış və respublikanın yeni bayrağının vəsfinə həsr olunmuşdur ki, bu da 70 ildən sonra bərpa edilmiş, 1990-cı ilin

28 may tarixindən etibarən ifa olunmağa başlamışdır. Himnin musiqili-poetik mətni musiqi logikasının dəqiqliyi, zəngin melodizmi, nəzərə çarpan marşvari ritmi ilə nəzəri cəlb edir. Yüksək tessitura əsas ifadə vasitəsi kimi çıxış edərək, xorun əsas canlandırıcı, himnə məxsus xüsusiyyətlərini qabardır.

Beləliklə, tədricən Azərbaycan bəstəkarlarının opera və musiqi komediyalarında xalq mahnılarının xor üçün işləmələri istifadə olunmağa başlayır. Lakin, Azərbaycan xor incəsənətinin təkamül prosesi, sözsüz ki, opera xorlarının iştirakı ilə keçmişdir. Əlbəttə ki, B.Zeydman haqlı olaraq yazırdı: "Azərbaycan opera xorlarının təhlili bəstəkarların formaların, xüsusilə də ideya baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən xor səhnələrinin tamamlanmasına olan cəhdlərini nümayiş etdirir" [5]. Məqalənin müəllifi Azərbaycan bəstəkarlarının 1930-40-cı illərdə opera xorlarının təfsirinin xüsusiyyətlərinin xarakterini açaraq belə yazmışdır: "Azərbaycan operalarında xor nömrələrinin fakturası əsasən səs imkanlarının istifadəsinə, düzgün xor Azərbaycan bəstəkarları operalarında təbii, parlaq səslənməyə çalışaraq, homofonik səpkidə müvəffəqiyyətə nail olaraq, xor musiqisinin polifonik növünə az diqqət etmişlər"

Poeziyanın musiqi ilə bağlılığı bir çox Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında öz əksini tapmış, xüsusən də kantata və oratoriya janrlarının əmələ gəlməsi və inkişafına geniş təkan vermişdir. Məhz bu və ya digər səbəblərdən kantata və oratoriya janrları təşəkkül taparaq milli bəstəkarlıq məktəbimizin nümayəndələrinin yaradıcılığında layiqincə təmsil olundu. Maraqlıdır ki, kantata, oratoriya, oda janrlarının əksər hissəsinin poetik məzmununu XX əsrdə yaşamış şair və yazıçıların əsərlərinin mətni təşkil etmişdir. Bu da qeyd olunan janrların məzmununun müasirliyində özünü büruzə vermiş və məzmun baxımından təsnifat yaratmaq zərurətini formalaşdırmışdır. Azərbaycan milli musiqisinə daxil olduğu vaxtdan etibarən, kantata, oratoriya və oda janrlarının məzmununda ictimai-siyasi, xalqlar dostluğunu ifadə edən mövzular xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu da təbiidir, çünki, bu janrların milli musiqimizə daxil olduğu dövrdə mövcud olan ictimai-siyasi quruluş, daha dəqiq desək, sovet quruluşu təbliğat xarakterli musiqi əsərlərinin yaranmasını tələb edirdi və kantata, oratoriya, oda janrlarının məzmununda belə mövzuların ifadəsi əlverişli idi. Bütün bunlarla yanaşı, ədəbi-lirik, tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş, sülh mövzusunda, xalqımızın tarixi keçmişini ilə bağlı olan, doğma vətənin və onun igid övladlarının tərənnümü, həmçinin son illərdə dini mövzuda yazılmış kantatalara da rast gəlinir. Xor himn və xor marş xarakterli kantatalar bütün dövrlər üçün aktual olan mövzuların ifadə olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında geniş şəkildə təmsil olunan kantata, oratoriya və oda janrlarının əksəriyyəti əsasən daha rəngarəng və çoxsahəli formada meydana gəlmişdir. Azərbaycan professional musiqisi tarixində dərin iz qoymuş bəstəkarların yaradıcılığı müxtəlif musiqi janrlarının, o cümlədən, kantata və oratoriya janrlarının yaranması və inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, tarixi şəraitdən asılı olaraq milli musiqimizdə yaranan bu janrlar müxtəlif və rəngarəng məzmunu ilə seçilmişdir. Belə ki, məzmandan irəli gələrək mövcud cəmiyyətdə ictimai-siyasi fikrin ifadə olunmasında bu janrların müstəsna rolu olmuşdur. Əlavə etmək lazımdır ki, kantata və oratoriya janrları

nın meydana gəlməsi üçün Azərbaycanda bir növ şərait mövcud idi. Qeyd edək ki, janrların çiçəklənməsi, bir janr kimi özünü təsdiq etməsi məhz XX əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir ki, bu da Azərbaycanda siyasi mühitin yetişməsi ilə bağlı idi. Milli musiqi ilə bağlı olan bu mövcudluq müasir həyatın ictimai-siyasi durumunun, real həyatın hadisələrinin qabarıq əks olunmasında bir növ əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məlumdur ki, musiqi cəmiyyətdən təcrid olunmuş vəziyyətdə inkişaf edə bilməzdi, yəni incəsənətin bütün növləri kimi, musiqi də daim real həyatın mövcudluqlarını, baş verən hadisələri əks etdirməyə meyl etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Təbiidir ki, insanlarda əsasən ruhlandırıcı xarakter yaradan bu əsərlərin rolu və əhəmiyyəti çox mühüm olmuşdur. Geniş xalq kütlələrini özünə cəlb edən bu janrlar təbliğati və təşviqati baxımından Azərbaycan xalqının həyat və məişətinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir. Qərbi Avropada bu janrlar üçün ifadə edilən dolğun fikirlərə əsaslanaraq belə hesab etmək olar ki, kantata və oratoriyalara bir növ dini mövzuların süjetləri, həyat və məişət hadisələri impuls verən qüvvə olmuşdur. Lakin Azərbaycan musiqisində bu janrlar məzmun və musiqi dili səviyyəsində böyük təkamül keçərək, yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş və daha bir musiqi sisteminin xüsusiyyətləri ilə zənginləşmişlər. Bu gün Azərbaycan musiqi mədəniyyəti yeni istiqamətlər yolunda axtarışlar edərək, milli ənənələrə sadıq qalaraq müasir dövrdə bədii ideya məzmununun – istər ictimai-siyasi, istərsə də lirik ədəbi mövzuların qabarıq ifadə edilməsi baxımından inkişaf edir. Bu mənada Azərbaycan professional musiqisində kantata, oratoriya və oda janrlarının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə diqqətəlayiqdir.

## **ƏDƏBİYYAT**

1. Qəniyev T. Qərbi Avropa, rus və azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında kantata və oratoriya janrlarına bir nəzər. / “Musiqi dünyası” jurnalı 3-4(25 2005), səh.256-258.
2. Hacıbəyov Ü. Əsərləri: 10 cildə, II c. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1965, səh. 278.
3. Габибов Ю.А. Обработки народных песен для хора азербайджанских композиторов: Автореф. дис. ...канд. искусствоведения. Ташкент, 1985, 22 с.
4. Гаджибеков У. Первый азербайджанский народный хор / Азербайджанская государственная филармония им. М.Магомаева. Баку, 1938, с. 12-13.
5. Зейдман Б.И. От обряда к эпосу / Жанрово-стилистические тенденции классической и современной музыки. Л., 1980, с. 153-174.
6. Исмаилова Г. Муслим Магомаев. 2-ое изд., Баку, Азернешр, 1986, с. 116
7. Мирзоева Н. Пути становления кантатно-ораториального жанра Азербайджана. Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Баку, 1994.
8. Сафарова З.Ю. Узеир Гаджибеков. Баку: Язычы, 1985, 64 с

## CLIMATE AND ITS IMPACT ON TRANSPORTATION SYSTEM

### İKLİMİN NAKLİYE SİSTEMİ ÜZERİNDE OLAN ETKİSİ

### КЛИМАТ И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СИСТЕМУ ТРАНСПОРТИРОВКИ

**Dr. Mir Mahmood HOSSEİNİ\* -Elham HOBBI\*\* -Dr.Gita EİNOLLAHİ\*\*\***

#### Özet

Yol insanoğlunun ihtiyaçlarını karşılamakta gerçek ve ilk bileşenlerden biri sayılır. Yolların ömrü insan hayatına dönüşüyor. İnsanlar hayatlarını devam etmek için zaman içerisinde yolun şeklini bir irtibat ve yol bağı şekline döndürmüşlerdir. Böylece yol; toplu taşımaya uygun bir şekil kazandı. Karayolu nakliye sistemi ; havayolu , denizyolu ve demiryolu gibi nakliye sistemleri karşısında en basit ve en akıcı nakliye yolu olarak bilinir. Yeni karayolları, karayollarının tasarım ve planlamasında en dikkat çekici konular, karayolu nakliyesi üzerinde yerli ölçekte iklim fenomenlerinin etkisi incelenmektedir. Amaç, kullanıcıların devamlı sağlıklarını ve güvende olmalarını sağlamaktır. Ayrıca karayollarının ekonomik değerlerinin korunmasıdır. Ülke ölçeğinde karayolu kazaları ve kayıpları istatistiği daha çok bu konuyu endişelendiriyor. Bu yüzden bu makalede , nakliye sistemi üzerinde iklim etkisini incelemekte gayret gösterildi. Böylece en son gerekli neticeye varmak amaçlandı.

**Anahtar Kelimeler:** iklim parametreleri, taşınma, yol, nakliye sistemi

---

\* Department of Geography, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, Parsabad Moghan, IRAN

\*\* Department of Geography, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, Parsabad Moghan, IRAN

\*\*\* Department of Geography, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, Parsabad Moghan, IRAN

## **Abstract**

Road is one of the primary and main components for satisfying human needs which is as old as human life. In order to continue their life, humans have changed road into a road network over time and it was turned into public transportation arteries. Road transportation is considered as the most common and easiest system to the other transportation systems through the air, sea and railroad. Among the significant issues in the planning and designing of the new roads and ways is to evaluate the effects of local-scale climatic phenomena on road transportation. The purpose is to provide permanent health and safety of users and to maintain the economic value of the roads. Road accidents and casualties statistics in the national scale makes this concern more serious. Therefore, this paper is an attempt to study the effects of climate on the transportation system and finally the necessary conclusion be reached.

**Key Words:** climatic parameter, transportation, road, transportation system

## **Introduction:**

The knowledge of transportation systems, which are among the humans and their goods displacement and transfer, is necessary in the developing and progressing world. The transportation system consists of a set of network that, despite the obstacles in its way, helps flourishing the country economy. Weather is a determining factor in transportation that can influence the ease or difficulty of transportation. Communicative roads, as well, are severely subjected to the impact of weather conditions in some areas, especially in cold and frozen-weather seasons.

Generally, topography, ridges and mountains are also considered as important barriers in the development of transportation. Unfortunately, the statistics for road accidents in the cold and freezing mountainous regions is remarkable. So, having enough information about the study of climatic condition and its impact on the road management and transport system is essential. This way, the damages to human and environment will be reduced. (Hobbi, 138)

## **Climatic data and its effects**

### **- Temperature**

High temperatures severely evaporates the gasoline and the water present in the automobiles and directly affects vehicles, and causes fatigue in drivers as well. In a vehicle that is placed under the sun, the temperature inside the car space is sometimes increased up to 60 ° C, that (this temperature) is intolerable and makes the driver to open the car window in spite of the road noise, wind also distract the driver. However, this problem is removed in the cars with cooler. Clear skies and dry roads ensure the drivers that there is no danger for the unfavorable atmospheric

conditions, so, they increase the vehicle's speed with confidence and this increase the risk of accidents. (Khaledi, 2001)

**- Freezing**

With decreasing the temperature, the phenomenon of frost and cold starts, and this phenomenon makes transportation problematic in the cold and mountainous roads.

In addition, the freezing phenomenon encompasses the following consequences:

- destruction of road infrastructure
- bringing about traffic due to the presence of ice or snow layer
- slipperiness of the roads
- accumulation of snow on the slope of the valley and the formation of snowslide.
- Obstruction of road

Although accidents statistics is low in snow and freezing weather in this road compared to the other atmospheric conditions due to the drivers' caution, but the damages of frost on roads and transportation is higher compared with the other atmospheric conditions and impose enormous costs for the government and drivers.

In the path under the study between Qazvin and Kouhin pass, due to the high altitude and being mountainous, the freezing phenomenon is very evident. Manjil wind can be also considered to be the cause of area's frost between Manjil to Rasht. (Habibi Nokhandan 2004)

**- relative humidity (RH)**

the significance of the RH in the present study is that whenever the severe falling of temperature is accompanied with RH, the possibility of the appearance of ice thin layers will be more in the road. Likewise, the increased RH causes the reduced evaporation, so in case of low rainfall due to high humidity, the evaporation decreases and an amount of water remains on the asphalt surface, which will be a potential risk for the slippery of the road surface. (Habibi Nokhandan 1999)

**- Rainfall**

Generally, during a drought period, the road surface is covered with dust and after the first rain, the road becomes slippery and causes many accidents. Heavy showers, alone or with storm, brings about important events. Consequences and effects of rainfall may be disastrous since it is more involved in making floods, mud flows, fall and ground slipperiness.

Rain reduces driver visibility. Moreover, secretion of water and mud smudges the car window and endangers the road transportation. Rainfall reduces the visibility for drivers and causes fog and traffic problems including traffic, accidents, etc. The frequency of days with snow falling in the path between Qazvin

to Kouhin, and the considerable amount of rainfall in Rasht portion cause the reduced amount of vision scope.(Khaledi 2001),

**- Wind**

Wind speed, as windstorm and storm or as hurricane, brings about huge damages and its direction in the vehicle traffic can be effective. (Khaledi 2001). Severe winds carry dust and leaves into the road and hinder the drivers' vision. The wind helps greatly to freezing phenomenon at the road surface, so that if the wind is so severe, due to the turbulence it makes in the atmosphere, it postpones the freezing, however, the calm wind increases the risk of frost phenomena.

**Conclusion**

Weather phenomena have often indirect impacts on the vehicle traffic, however, their indirect effects are problematic when removing the processes that have more dangerous effects.

So far, such issues as the prediction of frost on the roads, blowing of strong winds on bridges, heavy rainfall, reduces vision due to fog or rainfall have been studies, and this has made the quick growth of road meteorological systems. According to the studies conducted, a considerable scientific application of meteorological parameters measurement at the present time is related indirectly to the maintenance of roads in the cold seasons, such as the prediction and the warning of frost occurrence, flood, etc. at the road surfaces (Karami, 2003)

**RESOURCES**

1 - Eskoro, Jizel, translated by Khaledi, Shahriar, "transportation, weather disasters and pollution," Shahid Beheshti University, 2001.

2 – Dolati, Mehr. Ali, 2006, studying the effect of climatic phenomena on road accidents, road case study, Ardabil - Meshginshahr, Ardebil Azad University master's thesis.

3 – Hobbi, Elham, 2004. Investigating the climatic conditions (temperature, rainfall, freezing) of Qazvin-Rasht road and its impact on its transportation system, master thesis, Graduate School, Central Tehran Branch.

4- Habibi Nokhandan, Majid, 1999, studying the climatic phenomena affecting the traffic and mountainous roads accidents and providing administrative strategies appropriate for the case study of Haraz road." master thesis, Graduate School, Central Tehran Branch.

5 - Habibi Nokhandan, Majid, 2004, "weather and Safety of Iran mountainous roads - a case study of the Haraz and Firouzkouh roads". PHD thesis. Tehran University.

6 - Karami Sh., 2003, The Evaluation of Road Safety with Climatic Approach Statistical Data and GIS, Master thesis of Tarbiat Modarres University

**ДАЛА ҒҰЛАМАЛАРЫНЫҢ ТӘРБИЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ  
ТУРАЛЫ ОЙЛАРЫ**

**TÜRK HALKLARI İLİM ADAMLARININ İYİ TERBİYE GÖRME  
KONUSUNDAKİ DÜŞÜNCELERİ**

**TURKISH SPEAKING SCIENTISTS' OPINIONS ABOUT  
UPBRINGINGS**

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ФИЛОСОФОВ  
ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ**

**Doç. Dr. İkranova Anar ŞANŞARHANOVA\***  
**Sıpırındıyeva Güلزade KUDİŞEVNA\*\***  
(п.ғ.к.А.Ш.Икрамова -Г.К. Сыпырындиева)

**Резюме**

В этой статье рассматривается педагогические взгляды философов XI века тюркоязычных народов. В данной статье рассмотрены мысли о воспитаний, о знании из трудов Ж. Баласагуна «Кудатгу билик» и М.Кашкари «Диуани лугат ат турк».

**Ключевые слова:** обучение, воспитание, человечность, знание, семья.

**Özet**

Bu makalede, Türk dilli halkların pedagojik düşünceleri yazılmıştır. Makalede XI. yüzyıl ilim insanlarından С. Balasagun'un "Kudatgu bilig", М. Kaşgari'nin "Divani Lugat-it Türk" eserlerindeki terbiye hakkındaki düşünceler yazılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** öğretmek, terbiye, insanlık, eğitim, aile.

---

\* Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi/ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика Университеті/Казахский государственный женский педагогический университет, к.п.н./Kazakh State Pedagogical University's Person With Higher Degree, Candidate Of Pedagogical Science/KAZAKİSTAN

\*\* Kazak Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi. Öğretmen/Қазақ мемлекеттік қыздар педагогика университетінің аға оқытушысы /Казахский государственный женский педагогический университет ст.преподаватель/ Kazakh State Pedagogical University's Head Teacher /KAZAKİSTAN

### **Summary**

In this article is considering about pedagogical opinions of philosopher in XI-century, on Turkish languages of people. In this article is about idea of education, about knowledge of J. Balasagun's writings "Kudatgu bilik", "Diuanıy lugat at turk" of M. Kashkar.

**Key Words:** teaching, upbringing, humaneness, education, family.

Қазақ халқы ұлт ретінде тәрбие бағытындағы өз мақсат – мұраты, ұлттық ерекшелігі, психологиялық болмысының сипаты, педагогикалық тәлімдік ойлары ғасырлар бойы қалыптасқан халық. Ұлттық психиканың қалыптасуына әсер ететін негізгі қозғаушы күш – ата – бабадан санаға берілген тәлім – тәрбие, ортамен қарым – қатынас, қанға сіңген тектілік. Ұлттық бейнені сомдайтын субъект болмысының негізі тектілікте. Сондықтанда әлем ғалымдары тәрбие процесін құрсақ тәрбиесінен бастап қарастырады. Халқымыздың ақыл – парасаттылығы, имандылығы, адамгершілігі, тіл үйренуге бейімділігі, қырағылығы, аса жоғары музыкалылығының негізі ұлттық тектіліктен басталады.

Педагогикалық теория мен практика барысындағы жағдайда ең күрделі түйін – тұлғанаң даму мәселесі. Тәрбие процесінің түрлі аспектілері болғандықтан әр түрлі ғылымдар тарапынан қарастырылады. Педагогикалық – психологиялық тұрғыдан объектің генетикалық кодында берілген болмысын қалыптастыруға орта мен тәрбие түрткі болады.

Заманауи қоғамда бәсекеге қабілетті, белсенділігі мен шығармашылығы жоғары деңгейде қалыптасқан, өркениетті елдің тұғырына нық сеніммен тұрар жастарды тәрбиелеуде осы ғылымның тар жолда тайғақ кешкен соқпақ жолын салған ағартушылардың тәлімдік ойлары бағыт береді. Себебі, әр халықтың ғасырлар бойғы қалыптасқан ұлттық тәлім - тәрбиесін жас буындардың санасына сіңіру проблемасы қандай кезеңде болмасын әсіресе мына қым – қуат, жан – жақты ақпарат құралдары дамыған кезде жастарымыздың бойында классикалық шығармалар арқылы болашағымыздың толыққанды рухани байлығын сақтап қалу тәрбиенің өзектілігіне айналып отыр. Осы тұрғыда тұлғаның мәдениетін, әдебін, адамзаттың жан дүниесінің сұлулығын, рухани байлығын тілге тиек еткен ғалымдарға келетін болсақ, қазақ халқы отбасындағы тәрбие мәселелеріне, ата – ананың, туыстың бала тәрбиесіндегі ролінің маңыздылығына аса мән аударған. Бұл тақырыпты талдағанда Ұлы даладағы тәрбие көшінде өз үлестерін қосқан ғұламалардың ой- пікірлеріне тоқталмай кетуге болмайды деп есептей келе айтқымыз келген ойды қарастырсақ:

Жүсіп Баласағұнның тәрбие туралы ойларында отбасының беріктігі - мемлекеттің беріктігі; әке мен ананың ұрпақ тірбиесі; ұл мен қызды

тәрбиелеу ерекшеліктері; тәрбиенің әдіс-тәсілдері; тәрбие ісіне бүкіл адамзаттық құндылықтарды пайдалану мәселесін көруге болады.

Ж. Баласағұни отбасының қоғамда алар саяси-әлеуметтік орнын өте жоғары бағалаған.

Ж. Баласағұни мемлекеттің қуатты, дәулетті болуын тек ел билеуші қайраткерлерге, әділ заңға, қарулы әскерге ғана тәуелді емес, әр отбасының беріктігіне, ондағы тәрбиенің дұрыс жолға қойылуына да байланысты. Сондықтан да қоғамдағы тәрбие ісіне- бір жағынан ел билеуші бектер жауапты болса, екінші жағынан өскен орта мен ата-ана, туған-туысқандар жауаптылығын баса айтады.

XI ғасырда түркі тілдес халықтардың картасын жасап, тілін, әдет - ғұрпын зерттеген М. Қашқариді айтпай кетуге болмайды. Махмұт Қашқаридың

Ұлым, менің өсиетіммен жанды аузыңа қаратқын,

Ғалым болып, білімінді ел ішіне таратқын.

Ел басшысы болсаң егер, жағымды істі кәсіп ет,

Бек қасында адамдарға жақсылықты тасып өт.

Жаны кедей адамның құлқыны бір тоймайды,

Оны ешқашан күшпенен толтыруға болмайды,- деген ұлатты сөздерін неге жас санаға құймасақ.

Тәрбиенің күшіне сенген қазақ халқы «Даналықтың анасы –тәрбие, атасы-еңбек» деп, тәрбие мен еңбекті егіз көрген.Отбасындағы қалыптасқан моральдік-психологиалық ахуал, әке-шешенің, отбасы мүшелерінің өзара қарым-қатынасы, бәрі баланың кішкентай жүрегі арқылы өтіп жатады.Сондықтан, ата-ананың ең негізгі міндеті-отбасында бала тәрбиесі үшін қолайлы жағдай жасауды қажет етеді.

Ғұламалар өз еңбектерінде ғылымға, білімге, өнерге, тілге әр уақытта сақ болуға, иманды мінез – құлыққа, сабырлыққа жастарды шақырады.

Біз айтылған ойларды түркі тілдес халықтардың тілін, әдет - ғұрпын зерттеген М. Қашқаридің еңбегіндегі түркі халқының бәйіттерінен қарастырайық:

Асығыс еткен іс шала,

Асығыс жаққан от шала.

Ақылды адамға артық жалынбайды,

Үлгілі өсиетті қабылдайды - дей отырып ,асығыстықпен еткен іс – әрекеттен шығатын нәтиженің аз болатынын салмақтап айтады.

Қобалжыған көңілдің ақылы да жоқ аса,

Мылжыңы көп адамның аспаны да аласа.

Білімдінің қасына бар күнде балам ерінбей,

Төмен тұрып үйрен толық тәкәппар боп көрінбей.

Ұлық болса еліне ізгі болар ер кісі

Кішілік пен кісілік - ұлылықтың белгісі.

Білімдіден сөз тыңдасан күш тасыр,

Үйренгенді желге ұшырмай іске асыр - деген жыр жолдарынан ойға алған істі бастарда жан – жақты ойлануын, жұмыс барысындағы ортада өзін әдепті ұстай алуын, істің жақсы нәтижесіне дандайсымауын, үлгі тұтатын адамды дұрыс таңдауын ескертеді.

Малың сенің көбейсе айналаңа жан толар,

Дастарханың болмаса - маңайыңа кім жолар.

Қонақты қарсы алғын асыңды күттірме

Қуана жар салғын, бір затын зыттырма.

Күліп келген адамның бетіне күл шашпағын,

Жақсылық ет қашанда қалыбыңнан аспағын.

Үш адамды жақсылыққа бастағанды ғалым біл,

Оның ісін жұртқа жайып, қолдан келсе тәлім қыл – деп көпшіл болуды, болып жатқан барлық жағдайды сабырмен дұрыс қабылдауды, жақсының жақсылығын көре білуді насихаттайды.

Ойымызды қортындылай отырып халқымыздың бай дәстүрлерімен жас ұрпақты тәрбиелеу тәжірибесі бар халық педагогикасын әлеуметтік ортадағы тәрбие бағыттарында қолдану қазіргі қоғамда тәрбиеленетін тұлғаның бойындағы ұлттық көзқарастың қалыптасуына тигізетін септігі мол. Осы тұрғыдан шығыс ғылымының жауһарлары, түркі тілдес халықтарды әлемге әйгілі еткен ұлы дала ғұламаларының тәрбиелік ойлары мына қым – қуат, жан – жақты ақпарат құралдары дамыған кезде жастарымыздың бойында ұлттық классикалық шығармалар арқылы болашағымыздың толыққанды рухани байлығын сақтап қалуға үлесін қосатынын баса айтқымыз келеді.

## **ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР**

1. М.Қашқари Түркі сөздігі. А. « Хант », 1997.

2. Қазақтың тәлім - тәрбиелік ойлары Алматы «Санат» 2005

## Ü.HACİBEYLİ VE M.MAĞOMAYEVİN OPERA ÇALIŞMALARININ KARŞILAŞTIRMALI ÖZELLİKLERİ

### COMPARATIVELY CHARACTERISTICS OF OPERA CREATIVENESS OF UZEYİR HAJİBEYLİ AND MUSLİM MAGOMAYEV

### СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОПЕРНОГО ТВОРЧЕСТВА УЗЕЙРА ГАДЖИБЕЙЛИ И МУСЛИМА МАГОМАЕВА

Doç.Dr. İnara Eldarkızı MEHERREMOVA\*

#### Özet

Makale; Azerbaycan Bestecileri Akademisinde dahi sanatçı M. Mağomayev'in ve Ü. Hacıbeyli'nin ortaya koyduğu opera çalışmalarını anlatmaktadır. Bu her iki bestecinin operalarının melodikası, kompozisyon özellikleri, bu operalarda mugamın kullanılma yolları karşılaştırmalı olarak analiz edilmektedir. Onların üslupları arasındaki benzer ve farklı yönler ortaya konmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** opera, üslup, melodika, muğam, tür

#### Abstract

The article, which İnara Maharramova had represented is about opera creativeness of Uzeyir Hajibeyli and Muslim Magomayev, the great Azerbaijan composers.

The article comparatively analyses the melodic, composition characteristics of both composer opera, the usage ways of mugam in these operas. The similar and different features between their styles are defined.

**Key Words:** opera, style, melodic, mugam, genre

---

\* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Musikişünaslık ve Metotlar Bölümü/AZERBAYCAN

## **Резюме**

Статья Магеррамовой И.Э. об оперном творчестве гениальных азербайджанских композиторов У.Гаджибейли и М. Магомаева. В статье дается сравнительный анализ мелодики, композиционных особенностей опер, использование мугамов в операх этих двух авторов. Одновременно отмечаются сходные и различные стилистические качества композиторов.

**Ключевые слова:** опера, стиль, мелодика, мугам, жанр.

Üzeyir Hacıbeyli'nin 12/25 Ocak 1908 yılında Bakü'de ilk tamaşası olan “Leyla ve Mecnun” operası Azerbaycan'ın kültürel hayatında yeni bir sayfa açarak Doğu'da ilk operanın temelini koydu. İlk operanın ardından, sonraki beş yıl içinde Üzeyir Hacıbeyli'nin diğer operaları oluştu. Yakında “Leyli ve Mecnun” operasından sonra, 1916 yılında Zülfikar Hacıbeyov “Aşık Garip” operasını yazdı, 1919 yılında ise Müslüm Maqomayevin “Şah İsmail” operası sahneye konuldu.

Ü.Hacıbeyli operalarının büyük başarısı anoloji model esasında bestelenmiş eserlerin oluşmasına katkıda bulundu. Şunlar – M.D.Yusifzade'nin “Ferhad ve Şirin”, Q.Şerifov ve D.Slavinskinin “Mehr ve Mah”, M.C.Emirovun “Seyf el Mülk”, Q. Şerifov ve D.Slavinskinin “Aslı ve Kerem”, Q.Şerifov ve D.Slavinskinin “Tahir ve Zehra” operalarıdır .

Genellikle, Ü.Hacıbeyli'nin “muğam” operaları o dönemde bütün bestecilerin yaratıcılığı için temel oriyentire dönüştü.

M.Maqomayev'in, 1919 yılında sahneye konan ve XX yüzyılın öncelerinde opera tarzının oluşumu ve gelişiminde önemli rol oynayan “Şah İsmail” operası özellikle dikkat çekmektedir.

Ü.Hacıbeyli yaratıcılığında örnek alan M. Maqomayev opera yazmaya başlarken geniş referans ilkelerine (şah İsmail'in ve Erebzeninin partilerine), muğam improvizasyonlarına dayanmıştır. Fakat belirtmek gerekir ki, o dönemde her iki bestecinin önündeki temel görevi-kendilerinin müellif müziğini yaratmakla, imkan dahilinde muğam improvizasyonlarını azaltmayı yaddan çıkarmayan Maqomayev, o zaman arzuladığı amaca daha yaratıcı şekilde ele alma, yani ümumavropa tipi opera yaratmaya gayret ediyordu.

M.Maqomayev karşısına koyduğu maksadı yerine getirmeye başlayan zaman onun için artık hazır örnek - Hacıbeylinin Doğu'da yeni bir janrın temelini koyduğu operaları vardı. Ama önceki müelliflerden farklı olarak M.Maqomayev, biraz başka konuya başvurmuştu. “Şah İsmail” operasında besteci tarihi konuyu biraz duygusal planda sunmuştur. Yeni konu, elbette, Azerbaycan dinleyicisi için henüz çok yeni olan janrın tematik karakter diapazonunu genişlendirdi. Aynı zamanda “Şah İsmail” operasının konusu, XV yüzyılda taht uğruna giden mücadele ve yeni savaşçı-kadın karakteri - Arapzenğiyle ilgili olduğuna göre ifade araçlarının kullanımı için daha geniş meydan açtı.

Gerçi, M.Maqomayev kahramanların bölümlerde, onların özelliklerin açılması açısından muğamın gerektiğini önemli rapor etti, bununla birlikte besteci muğama

başka bütün müziği, folklor örneklerinden alıntı getirmeden, kendisi bestelemeyi karşısına amaç koymuştu. M.Maqomayev kendisinin telif müziğini artırmaya, muğam improvizasyonlarını ise imkan dahilinde, azaltmaya gayret ediyordu.

Böylece, M.Maqomayev “muğam” operasını ümumavropa opera tipine yaklaştırarak, onu önemli öğelerle zenginleştirir. Tesadüf değildir, çok zaman eleştirmenler “Şah İsmail” operasının ilk “muğam” operalarından klasik opera tipine götüren “köprü” olduğunu yazmaktaydılar.

Her iki dahi bestecinin yaratıcılık-fikir amacında ilkesel genellike rağmen, onların yaratıcılık tarzı farklıdır. Bu fark o dönemde bir o kadar da dikkate çekilmekteydi, sonraları, operalar farklar daha çok hissediliyordu.

Ama opera kurucularının yaratıcılığının ilk aşamasında onların melodik dilindeki farklılıkları gözlemlemek mümkündür.

Hem Ü.Hacıbeylinin, hem de M.Maqomayevin melodik düşüncesinin, onların sadece olgunluk dönemine ait olan eserlerinin örneğinde görmek olur. Fakat Maqomayev yaratıcılığının artık ilk aşamasında onun üslubunun subjektif olduğunu söyleyebiliriz. Bu, hatta “Şah İsmail”in müziğinde de hiss olunmaktadır.

Ü.Hacıbeyli gibi M.Maqomayev de klasik opera tarzının benimsenmesi yoluyla hareket ediyor ve Hacıbeyli gibi o da ulusal-halk müziğinin klassika ile birleştirilmesine, ayrıca ilk olarak muğama istinat etmektedir. Fakat Ü.Hacıbeylinin ardından giderek Maqomayev, biraz kendi oriyentir diapazonunu genişletiyor. Üzeyirbey opera üslubunu oluşturmak için gereken tüm yeni prensipleri, tüm kanunauygunlukları doğma halk müziğinin kendisinden yansıtıyor ve bunun temelinde de öncekilerden farklı, kalitece yeni bir tarz yaratıyor. Doğrudur, opera tarzı ve ya üslubu hakkında, kelimenin gerçek anlamında biz, sadece “Koroğlu” oluşturduktan sonra konuşabiliriz. Ama Hacıbeyli'nin ilk operalarında, gelecek besteci tarzının herhangi özelliği ya da bestecinin tüm ömrü boyunca sadık kaldığı halk yaratıcılığına yaklaşımın belli prensipleri, az da olsa, gözlenilmektedir.

M.Maqomayevin de üslubu, ayrıca henüz tamamen formalaşmamıştı. Geniş planda onun hakkında sadece “Nergis” operasından sonra konuşabiliriz. “Şah İsmail” ve bütün olarak, Maqomayevin üslubunu bir opera janrından diğerine (ümumavropa) geçiş olarak değerlendirmek mümkündür. “Muğam” opera modelini temel gibi ele alarak M.Maqomayev, çok zarif, detaylı olarak, sanki ona Avrupa operasının, opera biçiminin, janrın klasik ilkelerinin özelliklerini «aşılıyor». Bu özellikler “Şah İsmayı”ı geleneksel opera formalarna yaklaştırıyor.

“Şah İsmail” operası Ü.Hacıbeylinin operaların türündedir; öyle ki, bu operanın bölümlerinde muğam önemli bir faktördür, fakat operanın müziğinde, şüphesiz, farklar da vardır. Her şeyden önce, bu, ariya, arioso, duet ve leytkarakteristikaların olması ile ilgilidir. Aslan şahın tüm bölümleri muğam bölümleri değil, yeterince gelişlidir. Karakter dinamiktir. Ayrıca, Maqomayev ayrı ayrı numaraları daha büyük kompozisyonlar ve daha büyük sürele birleştiriyor. Bu, I ve V perdelerde özellikle göze çarpıyor. Sahneleri orkestra seslenmeleri ilişkilendiriyor.

“Şah İsmail” operasında tembr yönünden birbirinden farklı sesler daha serbest ve geniş şekilde seslenir. Aslan şahın bölümü kesin olarak olumsuz sunacağı değildir, aksine, onun ifasında temiz intonasiyalı, melodik, samimi bir insanın ruhsal sarsıntılarını ifade eden müzik duyulur. Ayrıca gülzarına bölümü yeni tarzda seslenmektedir. Onun partisi yüksek kadın sesi - Soprano sunulur ve bu bölümde muğam improvizasyonları yoktur.

Aynı zamanda belirtmek gerekir ki, Maqomayev büyük, geniş muğam fragmentlerini çalmaya can atmıyor. Rastlantı değildir, o yıllarda operanın, opera tarzının karşısında duran meseleleri başa düşmeyen dinleyiciler Maqomayevi muğamı bilmemekte suçlamaktaydılar. Onlar diyorlardı ki, Maqomayev muğam epizodlarını kadensiya sonluğun yol açmıyor, hiçbir muğam komple şekilde seslenir.

M.Mağomayevin melodikası Ü.Hacıbeylinin melodikasından karakter ve türüne göre bir miktar farklıdır. Bu, her şeyden önce, romantik-heyecanlı, tutkulu-gergin tonla ilişkin tablolar çizmekten bağlıdır. Ayrıca, Ü.Hacıbeyli yeni formalar, yeni melodik üslup yaratmaya gayret göstererek bunu, Avrupa müziğinden farklı halk malzemeleri bileşenlerinin sentezinden, derinliğinden “açıyor”. Mağomayev Azerbaycan müziğine dayanarak homofon müziğin ilkelerini yaratıcı biçimde çözmeye ve onları Azerbaycan müziğine uygulamaya çalışıyordu.

Eğer Ü.Hacıbeyli melodik çizginin akıcı, sürekli olmasınca başvuruyordu, M.Mağomayev aksine, melodik intonasiya yönünden istikrarın daha az olmasına çalışıyor, milli-halk musikisinden farklı olarak, Avrupa müziği için daha özgü olan sıçrayışlardan yan geçmiyordu. Mağomayevin melodikasında sinkopalar, lengimeler, eksildilmiş ve arttırılmış aralıklarla hareket sık sık gözlenir.

O, Avrupa müziği için seciyyevi olan ne istikrarsız aralıklarla ekspressiv sıçrayışlar, ne de ani melodik zirveden vazgeçmiyor. Ama esas mesele odur ki, bütün bunların hepsi milli düşünce için seciyyevi olan modele uygulanır.

En önemlisi ise odur ki, melodiler subjektif çalarlarla sunulur (sesleniyor). Mağomayev melosunun daha bir özelliği dikkat çekmektedir: birçok lirik ve marş-sarkı epizodlarda besteci melodiyanın ritmik şeklini (hatta muğamda bile) kolaylaştırır, melodiden küçük bölünmeler, süsler üretiliyor, buraya vurguluk dahil edilir, seslenen her ses çok önemlidir. Genel olarak, Mağomayev melosu için simmetriklik seciyyevidir (olabilir ki, bu, marşlılığa, net ritme meyille bağlıdır).

Mağomayev period (dönem) biçimini farklı kullanmaya can atmaktadır. O sık sık kare biçimli melodik ifadelerden kullanıyor, onları sintaksik kadanslarla, çeşitli tekrarlarla bitirir. Mağomayev bend prensipinden ve reprizalı-refrenli üçhisseli formdan kullanıyor. Bir zamanlar operanın gelişimi sürecinde besteciler çelişkili-içerik biçime başvurdukları gibi, Mağomayev şubeleri lad gelişmesinin tek planda birleştirerek, aynı zamanda çelişkili-içerik biçime başvuruyor. Örneğin, “Şah İsmail” operasının mukaddimesi çelişkili-içerik şekilde belirtilmiştir.

Opera'da Rast muğamından (şüphesiz, fragment), Hüseyin'i renginden alıntı getiriliyor: I perdede Aslan şahın, Rammalın recitativinde; Ebuhemze ve ibn

Tahirle olan fraqmentde; IV perdede Vezir ve adamlarına sahnesinde “Şelale” dansından kullanılır; I perdede Vezirin reçitativinde, V perdenin son korosunda. “Şah İsmail” da “Gözellerin güzeli” (İsmail şahla gülzarına duetinde), “Qadan alım, ay qaragöz”, “Ay dili-dili”, “Bahar”, “Gökte güvercin olur” şarkılarından ve “Vağzalı» dansında kullanılır.

Genel olarak operanı gözden geçirdikten sonra hemen Maqomayev Azərbaycan operasını ümumavropa opera tipine yaxınlaştırmak doğrultusunda bu janrın gelişme sürecini devam ettirmiştir.

Opera janrını geliştirmekle Ü.Hacıbeyliye uyan Maqomayev, onun gibi, ama biraz kişisel yolla, ilk örneklerinden klasik tipe doğru hareket etmektedir.

Üzeyirbey gibi M.Maqomayev de Azərbaycan müziğinin tüm janr ve biçimlerine dayanarak onu avrupa müzik düşüncesiyle zenginleştir.

### **KAYNAKÇA**

1. Вайнкоп Ю. «Что надо знать об опере», изд. Музыка, Ленинградское отделение, 1967г.
2. Касимова С. Оперное творчество композиторов Азербайджана. Ч.1.Аз. Гос. Изд. 1973г
3. Касимова С. Из истории азербайджанской оперы и балета (1908-1988), Ба ку, «Адилъоглы», 2006.
4. Qasimova S. «Azerbaijan musiki edebiyatı», I bölüm, s. 50., Bakı, Adiloğlu, 2009
5. История зарубежной музыки. XX век. Учебное пособие. Ответственный редактор Н.А.Гаврилова, Москва, Музыка 2007 г., 576 с.

**COMPARISON OF ANXIETY BETWEEN INDIVIDUAL AND  
TEAM ATHLETES OF IRAN- PARALYMPICS**

**İRAN-PARALİMPİK BİREYSEL VE TAKIM SPORCULARI  
ARASINDA ANKSİYETE KARŞILAŞTIRILMASI**

**СРАВНЕНИЕ БЕСПОКОЙСТВА МЕЖДУ ЧЕЛОВЕКОМ И  
АТЛЕТАМИ КОМАНДЫ ИРАНА ПАРАЛИМПИЙСКИХ ИГР**

**Dr. Mansour HASANPOUR\***

**Abstract**

Success or failure in athletic field depends on many factors. The goals of an athlete, his character, his relationship with other athletes, his motives, recognition of an athlete and coach and many other social and psychological factors, such as: anxiety, are all factors that can affect the quality of performance and its related results.

One of variables which are in closer relationship with athletic performance is anxiety which can be seen in positions such as athletic competitions. Findings point out the relationship between stress and performance and suggest that anxiety has negative impact on Athletes' performance and the higher is anxiety level, the lower will be athletes' performance during competition. Hynn (1980) and Crown (1993) have found significant negative relationship between anxiety and athletic performance. In his study Dunn (2001) pointed out; there is significant difference in reducing symptoms of depression and anxiety between professional athletes and those who deal with regular leisure physical activities. Fletcher and Hanton (2001) showed that there is significant difference between average scores of anxiety in groups with high and low skills of Relaxation, self-dialogue and illustration. Hanton and colleagues (2004) showed that by getting closer to the time of competition, the intensity of cognitive anxiety and physical stress in athletes increases and self-confidence reduces. Also a significant and negative relationship between anxiety and athletic performance was observed.

In 1374, Pasand found out that level of anxiety in individual courses is less than team courses, because the result of the athletes' activity directly depends on

---

\* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi/AZERBAYCAN

his performance. Golchin Mogadam (1378) reached to a conclusion that there is significant difference between competitive anxiety of successful athletes of volleyball and wrestling in league competitions and unsuccessful athletes. According to the results of previous research it seems that the sport anxiety variable in elite athletes has been studied less than others, so we decided to study this variable in Paralympics athletes.

**Key Words:** performance, athletic, psychological factors volleyball, wrestling

### **Özet**

Spor alanındaki başarı ve başarısızlık bir çok faktöre bağlıdır. Bir sporcu, kendi karakteri, diğer sporcuların durumu, performans kalitesi, psikolojik etmenler, onun attığı goller, hareket motifleri, bir atlet olarak nasıl tanındığı gibi bir çok sosyal davranışlar çerçevesinde değerlendirilir.

Atletik performans ile yakın ilişkide olan değişkenliklerden birisi de bir spor yarışmasındaki aldığı pozisyonlardır. Bulgular stres ve performans arasındaki ilişkiyi işaret ediyor. Performans, sporcunun göstergesidir. Performansı yüksekliği moralin yüksek olmasına, düşüklüğü de moralinden düşmesine sebep olmaktadır. Hynn (1980) ve Crown (1993) psikoloji davranışı ile performans arasındaki negatif bir ilişki buldular. Dunn (2001) yaptığı çalışmada profesyonel sporcularda, düzenli eğlence ile uğraşma ile fiziksel etkinlikler arasında psikolojik etkiler ortaya çıktığı tespit edildi. Fletcher ve Hanton (2001) yüksek ve düşük becerilere sahip gruplarda psikolojik durumun ortalama puanları arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermiştir. Hanton (2004) ve arkadaşları rekabetin arttığı zamanda sporcularda kendine güvenin, bilişsel kaygının ve fiziksel stresin yoğunluğunun azalttığını gösterdiler. Ayrıca psikolojik ortam ile atletik performans arasında anlamlı ve negatif bir ilişki olduğu görüldü.

Sporcuların etkinliği, doğrudan kendi performansına bağlıdır. Çünkü Pasand Kurslarında ortaya koyduğu gibi yılda takım derslerin az olduğudur. Golchin Mogadam (1378); lig karşılaşmaları ve başarısız sporcular voleybol ve güreşte, başarılı sporcuların rekabeti ile psikolojik ortam arasında anlamlı bir fark bulunduğu sonucuna ulaştı. Önceki araştırma sonuçlarına göre, elit sporcularda psikolojik değişkenliğin diğerlerine göre değişkenliği bu makalede incelenmektedir. Bu sebeple özürli sporcular bu değişkenliğe önemli bir göstergedir.

**Anahtar Kelimeler:** performans, psikolojik faktörler, voleybol, güreş.

**Introduction:**

Premier League coaches attach more importance to usage of services offered by sport psychologist in comparison to non-superior coaches.

Sullivan and Hatch, the two New Zealandish researchers, began extensive examination of sports psychologist` position in New Zealand. According to their results, almost all coaches (about 96/7) and most of athletes (equivalent to %73/8), have showed their interests to have cooperation with sports psychologist. In their research they have pointed out that %37/2 of coaches have assumed that they are able to meet psychological needs of their athletes.

In contrast, %94/3 of coaches have assumed that athletes perform better in competitions, provided that they are benefited by services which sports psychologist offers. These researches and studies have been proved in different researches of different countries for several years.

In 2000 and 2004, Harward and Ottley also studied about issues which coaches are interested to bring up with sports psychologist. Coaches have pointed out their mistrust of players` performance, players` misconception of the role of coaches, personal problems and athlete`s selfishness as important issues.

However comprehensive studies all over the world have approved this important issue that team success depends on enjoyment of sport psychological services and sport consultants but this issue has short history in our country.

Although, basic principles of science and psychology are taught to university students for many years, we should look at beginning of history of sport psychology in physical science and education colleges of our country since which more than one century has been passed from establishment of these educational institutes.

Furthermore, from psychological point of view, youth age in our country is not enough to popularize the position of sport psychology and services which the experts of this major can provide for coaches in respect of meeting psychological needs of athletes.

However, nowadays the importance of psychological principles used in preparing professional sport teams specially leagues, has been increased, but studies which examine attitudes of coaches and athletes in the field of sports psychology position are hardly observed in our country.

According to researchers` studies in different countries this important issue has been observed that successful management of sport teams requires complicated skills and provoking of this feeling among players who share the success of a team and positive improvement, can help athletes to improve their desirable behavior and of course these subjects are among services which sport psychologists are able to provide.

In fact, these researches prove that psychological preparedness of athletes, especially in league competitions, enables superiority of one team to another and we can change the results to our benefit via these service programs in league

season thorough creating motivation, self-confidence and perseverance during competitions.

**The results of research:**

In studies carried out by researchers such as Doctor Hussein Sepasi, Doctor Parivash Noorbakhsh and Babak Davoodi, it has been presented that premier coaches', attach more importance to services offered by sports' psychologist than non-premier league coaches.

Perhaps, we can look for this attitude among coaches of premier league teams who are professional and have first grade certificate of training and are over-exposed to judgment of owners of sport clubs, spectators and media. These expectations cause coaches in this category be under more psychological pressure in comparison with coaches of lower rank leagues.

According to this definition, it is common that benefiting sport psychology consulting services in this category and also their necessity for reducing spiritual pressures is construed more serious and evident. However, there is no significant difference between premier and non-premier leagues.

According to this research, the most common problems that coaches and athletes have reported for several times are: race anxiety, controlling factors of anxiety, concentration and accuracy, unreliability and fear of loss, hence, any kind of service which helps reducing these types of inner and mental excitements, will bring more desirable result.

**Methodology:**

The present research is a kind of descriptive-correlation and anxiety level in athletes was evaluated by questionnaire which held 12 questions about sport anxiety (SAS). This questionnaire examines three criteria of physical stress, anxiety and mental disorder.

Questionnaires were available for all national teams' athletes who had been selected to participate in Paralympics camp, those teams include: Global (8people), Weightlifting (7people), Judo (5people), Volleyball (13people), Basketball (11people), and Football (15 people) and Field sports (12 people).

**Finding:**

Table 1 represents sub-scales of anxiety in individual and team courses of Paralympics' elite athletes. Results show that team athletes had less physical stress and anxiety in comparison with individual athletes and had got the same results in respect of mental disorder.

Average related to sport anxiety scales:

<b>concentration</b>	<b>anxiety</b>	<b>physical</b>	
<b>M=8/50</b> <b>SD=0/79</b>	<b>=11/93</b> <b>SD=1/73</b> <b>M</b>	<b>=13/12</b> <b>SD=0/95</b> <b>M</b>	<b>Team athletes</b>
<b>M=8/15</b> <b>SD=0/75</b>	<b>M=12/45</b> <b>SD=2/18</b>	<b>M=14/14</b> <b>SD=2/31</b>	<b>Individual athletes</b>

The Kroskal-valis test was used to examine the difference among various courses on the basis of stress level. Considering square root of K (10.46) and significant level ( $p=0.106$ ), significant difference in anxiety level was observed among various courses. According to following diagram, the lowest level of anxiety belongs to weightlifters and the highest level of anxiety belongs to track and field athletes.

### **Discussion and conclusion:**

Not only Sport provokes sense of competition, but also it provokes considerable sense of hesitation. At the same time, one shooter fires coup the grace, or a player shoots the ball to score a goal without knowing the result. So, the anxiety caused by sport is related to intrinsic hesitation of an athlete. When hesitation and anxiety provoke athletes, they inculcate this anxiety to others. There are many factors to increase level of anxiety in athletes, for example, the more important is the competition, the higher will be stress level and the competitor will susceptible to more stress.

Spectators have influential impact on athletes` feelings too. In fact according to studies carried out on home- made games, the teams which play in their own home (country/city) win 56-64 percent of games on average, the remarkable number of medals of host team in Olympic games is also significant, specially record broken by Australia in Sydney Olympic (2000) or the record broken by Greek athletes in Aten Olympic (2004) on account of gaining many medals.

The level of expectancy for controlling various factors of competitive stress depends on personality, type of education, experience and their characteristics related to stress. These factors are considered as individual difference because they change each of these individuals to one particular individual. The recent studies have examined intensity and direction of anxiety as hope to achieve goals and find the direction of competitive goals.

Stress intensity means the level of an individual`s anxiety, in a case that direction depends on his interpretation of this point that he regards symptoms of anxiety as a facilitating or destructive factor in performance. Team players, who

were hopeful to achieve goals, tried in their research and experienced the easiest interpretations of anxiety symptoms. The results of this research was in consistent with Gohar Rokhi `s results, while it was inconsistent with Pasand`s research.

**SOURCES:**

1- Brad, Anmary Mortazavi, Hasan, psychology and athletic behavior, publications of physical training organization. First edition, 1380.

2- Woods, Barbara, Fathollah, sport psychology, morning book, first edition, 1385.

3- Gohar Rokhi, Soheila, comparison of competitive stress among athletes engaged in different courses, the abstract of articles related to the first scientific-international congress in Islamic universities, May 2007.

4- Hanton, S., O. Thomas & I. Maynard (2004); Competitive Anxiety Response in the Week Leading up to Competition; Psychology of Sport and Exercise, Vol.5, pp169-187.

5- Fletcher & S. Hanton (2001); The Relation between Psychological Skills Usage and Competitive Anxiety Response, Psychology of Sport and Exercise, Vol.2, pp8

## ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ЖАСАЛУЫ МЕН ҚОЛДАНЫСЫ

### DİLBİLİMİ TERİMLERİNİN YAPILIŞI VE KULLANILIŞI

### THE FORMATION AND USE OF LINGUISTIC TERMIS

Doç. Dr Abdibek Cetpisuli AMIROV\*  
(Әбдібек Жетпісұлы Әміров)

#### Түйіндеме

Мақалада А.Байтұрсынұлы ұсынған лингвистикалық терминдердің қазіргі кездегі қолданылу-қолданылмауы сөз болады.

**Тірек Сөздер:** термин, лингвистикалық терминдер, дыбыс, сөз таптары, сөйлем.

#### Özet

Makalede, Ahmet Baytursunulı'nın sunduğu dilbilimine ait terimlerin yapılışı anlatılmaktadır. Ayrıca bu terimlerin günümüzde kullanılıp kullanılmadığı da incelenmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** terim, dilbilimi terimler, ses, kelime grupları, cümle

#### Summary

The linguistic terms of the present times by A.Baitursynov is proposal are investigated

**Key Words :** term, linguistic term, sound , part of speech, offers

---

\* El-Farabi Adındaki Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN

Әл-Фараби Атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің Доценті Әбдібек Жетпісұлы Әміров

Алаш азаматы А.Байтұрсынұлы қаламынан туындаған еңбектердің барлығының дерлік өзіндік орны ерекше және солардың қатарында «Тіл – құрал» атты оқулығы да өзіндік мәнге ие. Бұл оқулық үш бөлімнен тұрады. Аталмыш оқулықтың фонетикаға арналған бірінші бөлімі алғаш рет 1914 жылы жарық көрсе, қазақ тілінің морфологиясына арналған екінші бөлімі 1915 жылы, ал синтаксиске арналған үшінші бөлімі 1916 жылы жарық көрген болатын. Бұл еңбектің үш бөлімі де жөнделіп, толықтырылып кейіннен бірнеше рет жарық көрді. Мақалада А.Байтұрсынұлының осы оқулығынды берілген лингвистикалық терминдер, олардың қазіргі кездегі қолданылу-қолданылмауына тоқталатын боламыз.

«Тіл – құрал» атты еңбегінің бірінші бөлімінде А.Байтұрсынұлы алдымен қарып, дыбыс, дауысты дыбыс, дауыссыз дыбыс, буын және т.б терминдерге тоқталады. Бұлардың ішінде «қарып» атауы қазіргі кезде әріп түрінде қолданылып жүргені белгілі болса, ал қалғандары сол бұрынғы қалпында қолданылуда.

А. Байтұрсынұлы дауыссыз дыбыстарды жарты дауыссыз дыбыстар, қатаң дыбыстар, ұяң дыбыстар, ымыралы дыбыстар, ымырасыз дыбыстар деп бөліп қарастырды. Мұндағы ымыралы, ымырасыз, жарты дауыссыз дыбыстар деген атаулар қазіргі кезде қолданылмайды. Автордың ымыралы (з,ж) және ымырасыз (д,г,ғ) дегендері қазіргі ұяң дыбыстар ретінде, ал жарты дауыссыз дыбыстар (р,л, у, и) мен ұяң дыбыстар (м, н, ң) деп көрсеткендері үнді дауыссыздар болып қолданылуда.

Еңбектің екінші бөлімінде А.Байтұрсынұлы сөз топтарына тоқталған, онда оларды зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, демеу, жалғаулық, одағай сияқты топтарға бөледі, яғни осындай лингвистикалық терминдерді жасай отырып және олардың өзін іштей бірнеше түрлерге жіктейді. Мәселен, ол зат есімнің деректі және дерексіз, жалқы және жалпы түрін көрсете келе, олардың түрленуіне қатысты оңаша және ортақ түрде тәуелденетіндігі, септік жалғауын, көптік жалғауын жалғайтынын айтады. Септік жалғауына қатысты алты септікті, атап айтқанда атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс септіктері сияқты терминдерді де жасаған. Бұл атаулар да қазіргі кезде дәл сол қалпында қолданылып жүр, мұнда тек септік жалғауының бір түрі – көмектес септігі ғана берілмеген.

Автор сын есім жөнінде сөз қозғағанда оның үш түрлі шырайын атайды. Біріншісі жай шырай, екіншісі талғаулы шырай. Автордың айтуынша талғаулы шырай нәрсе сиқының бірінен-бірі артық-кемдігін көрсетеді және ол -рақ, -рек қосымшалары арқылы жасалады екен. Бұл шырай қазіргі кезде салыстырмалы шырай болып қолданылуда және салыстырмалы шырай

А. Байтұрсынұлы көрсеткендей -рақ, -рек жұрнақтарынан ғана емес, өзге жұрнақтардан да (лау, леу, шыл, қылт, ғылт т.б) жасалып жүргені мәлім. Ал енді үшінші шырай түрін А.Байтұрсынұлы таңдаулы шырай деп атаған. Бұл шырай атауы қазір күшейтпелі шырай атауымен алмастырылған, яғни

тандаулы шырай деген атау қолданыстан шығып, оның орнын күшейтпелі шырай басқан.

Сөз таптарының келесі бір түрі сан есімді мағыналық ерекшеліктеріне қарай есептік, реттік және темілдік (жарты, жарым, ширек) сан есім деп бөле отырып, осындағы есептік сан есімді жай есептік (бір, бес, алты) және жадағай есептік (біреу, үшеу, төртеу) деп бөліп қарастырған. Бұл арадағы жадағай есептік деген атау қазіргі қолданыстағы жинақтық сан есімі. Және осы жинақтық сан есімі есептік сан есімнің аясында емес, жеке беріліп жүр. Ал А. Байтұрсынұлы жасап, қолданған темілдік (жарты, жарым, ширек) сан есімі қазір бөлшектік сан есімі термині ретінде қолданылуда. Сан есімнің қазіргі қолданыстағы өзге түрлері (топтау, болжалдық) А. Байтұрсынұлының еңбегінде көрсетілмеген.

А. Байтұрсынұлының есімдіктерді мағыналық ерекшеліктері жағынан жіктеу есімдігі, сілтеу есімдігі, сұрау есімдігі және танықтық есімдігі сияқты топтарға бөледі. Бұлардың ішінде танықтық есімдігі деген атау қазіргі кезде қолданыста жоқ. Оның орнына болжалдық және болымсыздық есімдігі деген атаулар қолданылатын болды. Яғни А. Байтұрсынұлы ұсынған танықтық есімдігіне ешкім, ештеңе, дәнеме, біреу, әлдекім, әлдене сияқты сөздердің біреу, әлдекім, әлдене дегендері белгісіздік, ал ешкім, ештеңе, дәнеме сияқтылары болымсыздық есімдіктеріне қатысты.

Қазіргі қазақ тілінде ең күрделі сөз табының бірі саналатын етістік атауы да А. Байтұрсынұлы қаламынан туындаған. Сол сияқты етістіктің етіс, рай, болымды-болымсыз категориясын, көсемше, есімше атауын да қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы жасап, енгізген.

Етістіктің ерекше категориясы болып табылатын етісті автор сабақты етіс, салт етіс, ортақ етіс, өздік етіс және өзгелік, беделді етіс, ырықсыз етіс, шығыс етіс, дүркінді етіс және өсіңкі етіс деп бірнеше түрге бөліп берді.

Мұндағы беделді етіс (істі біреу арқылы істеу, мысалы, хат жаздырды, өлең айттырды, үй салдырды); шығыс етіс (елді табыстырдым, балаларды күрестірдім); дүркінді етіс (қайта-қайта істелетін істі, мәселен, хат жазғылады, қолынан жұлқылады); өсіңкі етіс (күшейген істі, мәселен, ат жүріңкіреді, су тасыңқырады) атаулары қазіргі еңбектерде кездеспейді. Автордың бұл арада айтып отырған беделді етісі мен шығыс етісі қазіргі кезде өзгелік етіс ретінде қолданылып жүр. Яғни, А. Байтұрсынұлы бөліп қарастырған беделді етіс (-дыр/дір, -тыр/тір) пен шығыс етіс - (-дыр/дір, тыр/тір) жұрнақтары қазіргі өзгелік етістің құрамында, өзгелік етіс жасаушы жұрнақ есебінде жұмсалады.

А. Байтұрсынұлы «рай» терминін жасай отырып оның 15 түрін бөліп көрсеткен. 1) тұйық, 2) билік, 3) ашық, 4) шартты, 5) ереуіл 6) реніш, 7) қалау, 8) сенімді, 9) сенімсіз, 10) мұң, 11) көніс, 12) қайрау, 13) азалы, 14) теріс, 15) болжау.

Бұлардың ішінде қазіргі кезде ашық рай, шартты рай, қалау рай сияқты түрлері ғана қолданылып жүр. Сондай-ақ осы арада айта кететін жай автор ұсынған билік рай (Билік рай дейміз – істі істеуге-істемеуге кесіп айтқандағы сөз түрін. А.Б.Тіл тағлымы.235.б.) қазіргі қолданыста жүрген бұйрық райға сәйкес келеді, яғни А. Байтұрсынұлы бұйрық райды билік рай ретінде атаған. Сондай-ақ автордың жеке бөліп көрсеткен сенімді рай (алғаймын, тұрғайсың, болғай) мен теріс райы (барса игі еді, алса игі еді, жүрсе игі еді) қазір жеке-дара берілмей, қалау райдың аясында қарастырылуда.

Ал енді «көсемше» терминіне тоқталар болсақ, бұл терминді де А. Байтұрсынұлы өте сәтті жасап, қолданған, әрі оны үнемді, үнемсіз және ниетті көсемше деп үшке бөледі. Автор үнемді көсемше созымды істі (айта бердім), үнемсіз көсемше созымсыз, бірден бітетін істі (айтып бердім) білдіреді дей келе, ал ниетті көсемше істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі (барғалы тұрмын) дейді.

Мұндағы үнемді, үнемсіз көсемше атауларын кейбір ғалымдар (мәселен, Н.Сауранбаев) өз еңбектерінде қолданғаны мәлім. Сондай-ақ осы терминдерді алғаш Н.Сауранбаев жасаған деген де түсініктің болғаны белгілі жайт. Бірақ бұл терминдердің авторы А. Байтұрсынұлы. Соңғы кезеңдердегі еңбектерде бұл атаулар (үнемді, үнемсіз, ниетті) қолданылмайды, әйтсе де, -а, -е, -й, -ып/іп/п, -ғалы/гелі, -қалы/келі тұлғалары көсемше жасаушы жұрнақтар ретінде қызмет етеді.

«Есімше» атауына тоқталғанда оны осы шақтық есімше (өлең айтушы), өткен шақтық есімше (өлең айтқан), ұйғарынды есімше (сөйлейтін сөз, көретін көз) сияқты түрлерге бөліп көрсеткенімен мұндағы ұйғарынды есімше терминін де қазіргі қолданыстан кездестіре алмаймыз.

А.Байтұрсынұлы сөз таптарының ендігі бірі – үстеудің нықтаулық, сынаулық, өлшеулік, мезгілдік, мекедік сияқты бес түрін көрсетеді.

Нықтаулық үстеу дейміз – басқа сөздердің мағынасын нығыздау үшін айтылатын сөздерді дей келе, оған мысал ретінде ең, тым, өте, нақ, нағыз, қасақана, әдейі сияқты сөздерді ұсынады. Алайда «нықтаулық» деген атау қазіргі кезде қолданылмайды, ал оған қатысты берілген мысалдар күшейтпелі (ең, тым, өте, нақ, нағыз) және мақсат (әдейі, қасақана) үстеулерінде қолданылуда.

Автор ұсынған сынаулық (істің сынын көрсететін сөздер) үстеуі және ондағы мысалдарға (шалқасынан, етбетінен, адамша, бұлайша) келер болсақ, бұл қазір сын-қимыл (бейне) үстеуі. Ал А.Байтұрсынұлының өлшеулік үстеу (сынның я істің шамасын көрсететін сөздер: сонша, мұнша, онша т.б.) термині қазір мөлшер үстеуі болып аталады.

А.Байтұрсынұлы демеу, жалғаулық, одағай, сияқты терминдердің де авторы. Әрине, мұнда берілген жалғаулық, одағай, атаулары қазіргі кезде кең қолданыста, алайда «демеу» дегеннің орнына қазір «демеуліктер» атауы қолданылып жүр және ол сөз таптарының бірі – шылаудың бір түрі. Қазіргі

қолданыстағы шылаудың ендігі бір түрі септеуліктерді автор жеке-дара бөліп қарастырмай, оны «жалғаулықтар» деген тараушаның аясында қарастырады. Оны А.Байтұрсынұлының мына сөздері арқылы дәлелдеп көрсетуімізге болады: «Жалғаулық сөздер қазақ тілінде аз. Болғаны мынау-ақ: меен (бенен, мен, бен), үшін, шейін, дейін, таман, сайын, гөрі, арқылы, тақырыпты, туралы» (А.Байтұрсынұлы. 260 бет). Демек бұдан шығатын қорытынды А.Байтұрсынұлы септеулік терминін жасай қоймағандығы.

Ал енді «одағайға» келер болсақ А.Байтұрсынұлы оның үш түрін көрсетеді.

1). Ілездік одағай: лап, жалт, жұлт, дүрс, күрс, мырс, қалт, кілт, шак, зырк, дүнк т.б.

2). Еліктеу одағай: шыр-шыр, сықыр-сықыр, сылдыр-сылдыр, күлдір-күлдір, қарқ-қарқ, қаңқ-қаңқ, дүнк-дүнк, сүңк-сүңк, маңқ-маңқ, күмп-кмп т.б.

3). Шақырыс одағай: құру-құру, ау-қау, шөре-шөре, мыс-мыс; тәйт, тек; өк-өк, шәйт-шәйт; қарағым, сәулем, алақай, апырым-ау, яруақ, қап, әттегеней, ой, пәлі, бәрекелді т.б. /1,261-262/.

Автор ұсынған ілездік одағай мен еліктеу одағай деген атаулар қазіргі кезде кездеспейді, дей тұрғанмен оларға қатысты берілген мысалдар еліктеу сөздері есебінде жұмсалады. Ал А.Байтұрсынұлы көрсеткен шақырыс одағайларында шақыру одағайларынан бөлек жекіру одағайлары мен көңіл-күй одағайлары араласып берілген, яғни жекіру, көңіл-күй одағайлары одағайдың жеке бір түрлері ретінде бөлініп берілмеген. Қазіргі кезде көңіл-күй одағайлары, жекіру одағайлары және шақыру одағайлары одағайдың мағынасына қарай түрлері ретінде жеке-жеке қарастырылады.

А.Байтұрсынұлы өз еңбегінің «Сөйлем жүйесі мен түрлері» атты үшінші бөлімінде сөйлем, сөйлем мүшелері, сөйлем түрлеріне тоқтала, сондай атауларды жасай отырып, олардың өзін іштей бірнеше түрлерге жіктей келе тағы біршама терминдерді ұсынады. Мәселен, сөйлем мүшелерін тұрлаулы, тұрлаусыз деп екіге бөле келе, ондағы тұрлаулы мүшелерге бастауыш пен баяндауышты, ал тұрлаусыз мүшелерге аяқтауыш, толықтауыш, пысықтауышты жатқызады және пысықтауыштың 1) мезгіл, 2) мекен, 3) сын, 4) себеп, 5) мақсат сияқты түрлерін көрсетеді. Бұлар қазір осылайша қолданылады.

Автор сөйлемнің жалпы түрлеріне мыналарды жатқызады:

1) Болымды сөйлем, 2) Болымсыз сөйлем, 3) Толымды сөйлем, 4) Толымсыз сөйлем, 5) Жалаң сөйлем, 6) Жайылма сөйлем.

Ал айтылу түрлеріне қарай сөйлем төрт түрлі болады дейді: сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, тілекті сөйлем және жай (сұраусыз, лепсіз, тілексіз айтылған сөйлемдердің бәрі жай сөйлем деп аталады А.Б. 300-б.) сөйлем. Қазіргі кездегі еңбектерде сөйлемдер айтылу мақсатына қарай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер деп топталады.

Сонымен қатар автор сөйлемді (құрылымына қарай) іргелес сөйлемдер (мағына жағынан басқа жақындық жоқ сөйлемдер) мен құрмалас сөйлемдерге, әрі құрмаластың өзін салалас және сабақтас құрмаласқа бөлген. Мұндағы іргелес сөйлем деген атау қазіргі қолданыста кездесе қоймайды, ал құрмалас сөйлем, салалас құрмалас, сабақтас құрмалас деген атаулар қазір белсенді түрде қолданылып жүргені мәлім.

А.Байтұрсынұлы осы үшінші бөлімде қыстырма сөз бен қаратпа сөзге де тоқталады, әрі бұл атаулар да қазір сол қалпында өзгеріссіз қолданылып келеді.

Сонымен, қорыта келгенде сонау ХХ ғасырдың бас кезінен қазіргі кезге дейін тұрақты түрде қолданылып келе жатқан лингвистикалық ғылыми терминдердің басым бөлігін жасап, олардың қалыптасуына өзіндік үлес қоса білген белгілі алаш азаматы А.Байтұрсынұлының еңбегі ерекше бағалануы тиіс деп білеміз. А.Байтұрсынұлы жасаған терминдердің өміршеңдігі олардың талапқа сай, сәтті жасалуының көрінісі.

## **ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР**

Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. 448 б.

**ÂŞIK ŞEREF TAŞLIOVA'DAN DERLENEN SÜMMÂNÎ  
İLE GÜLPERİ/ PERİZÂT HİKÂYESİ EŞ METNİNİN  
HÜSEYİN SÜMMÂNÎOĞLU/SÜMMÂNÎOĞLU VE MEVLÛT  
İHSANÎ EŞ METİNLERİYLE FARKLILIKLARI**

**THE DIFFERENCES BETWEEN SÜMMANÎ AND  
GÜLPERİ/PERİZÂT STORY IDENTICAL TEXT I COLLECTED  
FROM ÂŞIK ŞEREF TAŞLIOVA AND HÜSEYİN  
SÜMMÂNÎOĞLU/SÜMMÂNÎOĞLU AND MEVLÛT İHSANÎ  
IDENTICAL TEXTS**

**РАЗЛИЧИЯ В ТЕКСТАХ «СЮММАНИ И ГЮЛЬПЕРИ  
/РАССКАЗ ФЕРИЗАТ», ЗАПИСАННЫХ ОТ АШУГА ШЕРЕФ  
ТАШЛЫЮВА, С ТЕКСТОМ «ХУСЕИН СЮММАНИОГЛУ/  
СЮММАНИОГЛУ И МЕВЛЮТ ИХСАНИ»**

Nail TAN\*

**Özet**

Türk Dil Kurumunun “Türk Destanları Projesi” çerçevesinde 2001 yılında Âşık Şeref Taşlıova’dan derleyip 2008 yılında Kurumca yayımlanan “Sümmânî ile Gülperi (Perizât) Hikâyesi” eş metni, diğer eş metinlere (Murat Urâz, Hüseyin Sümmânîoğlu, Behçet Mahir, Mevlüt İhsanî) göre bazı farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar; bildiride Hüseyin Sümmânîoğlu ve Mevlüt İhsanî eş metinleri ile mekân, tipler, motif ve olay yapısı ile şiirler açısından karşılaştırılarak ortaya konulmaktadır. Bildiri sunma süresini aşmamak için Murat Uraz ve Behçet Mahir eş metinleri karşılaştırma kapsamına alınmamıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Âşık Sümmânî, Gülperi, halk hikâyesi, Hüseyin Sümmânîoğlu, Mevlüt İhsanî.

**Summary**

The identical text of “Sümmânî and Gülperi (Perizât) Story” which I collected from Âşık Şeref Taşlıova in 2001 within the frame of Turkish Language Institution’s Turkish Epic Project and which was published by the Institution in 2008, has some differences with the other identical texts (Murat Urâz, Hüseyin Sümmânîoğlu, Behçet Mahir, Mevlüt

---

\* Halk Bilimi Araştırmacısı. Yazar. Kültür ve Turizm Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme E. Genel Müdürü/TÜRKİYE

İhsanî). In the paper, these differences are compared in terms of space, types, motif and structure of incident with Hüseyin Sümmânîoğlu and Mevlüt İhsanî identical texts. Not to exceed the time Murat Uraz ve Behçet Mahir identical texts aren't compared in the paper.

**Key Words:** Âşık Sümmânî, Gülperi, folk story, Hüseyin Sümmânîoğlu, Mevlüt İhsanî.

## **Giriş**

Türk halk edebiyatında âşıkların hayatları çevresinde teşekkül eden halk hikâyelerinden biri de *Sümmânî ile Gülperi/Perizât Hikâyesi*'dir. Narmanlı Âşık Sümmânî'nin (1862-1915), Bedahşan Şahı Abbas'ın kızı Gülperi'ye ümitsiz aşkını dile getiren hikâyenin tespitlerine göre beş eş metni (Murat Uraz,<sup>1</sup> Behçet Mahir,<sup>2</sup> Mevlüt İhsanî Şafak,<sup>3</sup> Şeref Taşlıova<sup>4</sup> ve Hüseyin Yazıcı/ Sümmânîoğlu/ Sümmânîoğlu<sup>5</sup> anlatması) yayımlanmıştır.

Türk Dil Kurumunun 1997 yılında başlattığı Türk Dünyası Destanlarının Tespiti Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi çerçevesinde destanların günümüzdeki uzantıları olarak halk hikâyelerinin de derlenmesi yoluna gidilmiştir. Âşık Şeref Taşlıova ve Âşık Murat Çobanoğlu'nun hikâye repertuarlarını 8 mm. kamerayla tespit ve yazıya aktarma görevi de bana düşmüştü. Âşık Şeref Taşlıova'dan 2001 yılında derlediğim hikâyelerden biri de *Sümmânî ile Gülperi/Perizât Hikâyesi*'ydi. Daha sonra yazıya geçirdiğim bu hikâye, Taşlıova'nın diğer halk hikâyeleriyle birlikte 2008 yılında TDK tarafından basıldı. Böylece, Taşlıova'nın repertuarı yok olmaktan kurtuldu. Söz konusu proje çerçevesinde Mevlüt İhsanî ile Şevki Halıcı'nın anlattığı halk hikâyeleri de kitap hâlinde yayımlandı.<sup>6</sup>

Âşık Sümmânî Sempozyumu dolayısıyla Âşık Şeref Taşlıova'dan derleyip yayımladığımız halk hikâyesi eş metnini, diğer eş metinlerle karşılaştırdığımızda aralarında çok önemli farklar bulunduğunu gördük. Bu durum, halk hikâyeciliğinde çok normaldi. Her âşığın, halk hikâyecisinin performansı, hikâye anlatma üslubu, tekniği, kelime hazinesi, doğaçlama yeteneği, makam bilgisi farklıydı çünkü. Hikâyeyi öğrendikleri kaynak kişiler, genellikle başka başka kişilerdi. Her anlatıcının, anlatma ortamına göre hikâyeyi uzatması, kısaltması, araya bazı ekleme olaylar yerleştirmesi halk hikâyeciliğinin doğal bir özelliğiydi. Bir hikâyeyi, aynı âşıktan on ayrı zamanda derlerseniz dahi, her bir anlatma ayrı bir eş metin oluşturabilmekteydi.

Bildirimizde, zaman sınırlılığını düşünerek üç eş metin arasındaki göze çarpan, ana farklılıkları ortaya koymaya çalışacağız. Söz konusu farklılıkları şu ana başlıklar altında göstereceğiz: I. Yer/Mekân, II. Kişiler, III. Olay Örgüsü, IV. Motif, V. Şiirler.

### **I. Olayların geçtiği ülke ve şehirler**

A. Ortak ülke ve şehirler: Erzurum (ŞT, Mİ, HS), Narman (ŞT, Mİ, HS), Narman Samikale Köyü (ŞT, Mİ, HS), Afganistan (ŞT, Mİ, HS), Bedahşan/Bedişhan (ŞT, Mİ, HS), Samikale Ablak Taşı (Mİ, HS), Kırım (ŞT, HS), Kars (ŞT, Mİ), Sarıkamış (ŞT, Mİ), Tiflis (ŞT, HS), Bardız (Mİ, HS).

B. Farklı ülke ve şehirler: Batum (ŞT), Sibirya (ŞT), Sarıkamış'ın Karaorgan Nahiyesi (ŞT), Göle (Mİ), (HS), Çıldır (Mİ), Rusya'nın Galaz Şehri (Mİ), Çini Maçın (HS), Sarıkamış Ersinek Bağları (Mİ), Kafkasya (HS), Hindistan (HS), İran (HS), Karayazı (HS), Oltu Pitkir Köyü (HS), Narman Şekerli Köyü (HS), Narman Soğurmak Köyü (HS), Ardahan Değirmenli Köyü (HS), Trabzon (HS), Penek (HS), Narman Köték Gölü (HS).

## **II. Kişiler, hikâye kahramanları**

A. Ortak kişiler: Hüseyin-Âşık Sümmânî (ŞT, Mİ, HS), Sümmânî'nin babası Hasan Ağa (Mİ, HS), Gülperi/Perizât (ŞT, Mİ, HS), Gülperi'nin babası Han/Şah/Bey Abbas (ŞT, Mİ, HS), Dervişler/Pirler/Kırklar (ŞT, Mİ, HS), Atlı İhtiyar (Mİ, HS), Oltu'nun Pitkir köyünden Ahmet Onbaşı (Mİ, HS).

B. Farklı kişiler: Samikaleli Garip Ahmet (ŞT), Samikaleli Süleyman (ŞT), Bedahşanlı Türk (ŞT), Göleli Davo Ağa (Mİ), Samikaleli Yunus Hoca (Mİ), Çıldırılı Şenlik (Mİ), Âşık Erbâbî (HS), Köy Hocası (HS), Erzurum Valisi (HS), Valinin Eşi (HS), Valinin İki Kızı (HS), Hancı (HS), Mine/Münevver Hanım (HS), Kara Osman Ağa (HS), Bodu Hatun (HS), Melek Hanım (1. eş, HS), Sabiha Hanım (2. eş, HS), Trabzonlu Âşık Kararî (HS), Fırıncı İspirli Muharrem Usta (HS), Karayazılı Ağa (HS), Karayazılı Ağa'nın Oğlu (HS), Karayazılı Ağa'nın Oğlunun İki Esir Arkadaşı (HS), Narman Şekerli Köyünün Ağası (HS), Trabzonlu Kahraman (HS), İmam Sedat Hoca (HS), Sümmânî'nin Ezesi/Teyzesi (HS), Bedahşanlı İki Kardeş (HS).

## **III. Olay örgüsü**

### **A. Ortak olaylar**

\*Narman Samikale köyünden 11 yaşındaki çoban Hüseyin, bir yaz günü Ablak Taşı denilen yerde uykuya dalar, rüyasında üç derviş, pirler veya kırkları görür, bâde/dolu içirerek Bedahşan Şahı/Beyi'nin kızı Gülperi'nin yüzü gösterilerek âşık edilir.

\*Gülperi'ye de aynı gün, aynı yolla bâde/dolu içirilir ve Hüseyin'e âşık edilir.

\*Hüseyin'e, rüyasında Gülperi'nin yüzüne bakarken gözlerini kırptığı için pirler tarafından sevgilisine kavuşmama cezası verilir.

\*Pirler, dervişler Hüseyin'e üç ay bâde içtiğini gizleme tembihinde bulunurlar.

\*Hüseyin'e, uykudan uyanıp kendine geldiğinde karşılaştığı bir atlı ihtiyar tarafından Sümmânî adı verilir.

\*Sümmânî, bâde içtikten üç ay sonra şiir söylemeye başlar. Bağlama çalmayı öğrenmek için Erzurum'a gider. Âşık Erbâbî'ye çırak olur.

\*Bağlama çalmayı öğrenen Sümmânî, sevgilisini aramak için yollara düşer. Kırım'a, Kafkasya'ya, İran'a, Afganistan'a gider.

\*Sümmânî, Gülperi'ye benzeyen bir kızla evlenir.

\*Narman ve çevresinden Afganistan'ın Bedahşan şehrine giden kişiler, Gülperi ile karşılaşılırlar.

\*Gülperi, Erzurum'dan gelenlerle Sümmânî'ye mektup ve saç telleri gönderir.

\*Her gece rüyasında Sümmânî'yle buluşan Gülperi, Sümmânî'nin öldüğünü de anlar. Kendisi de ölür. İki sevgili, bu dünyada kavuşamamıştır. Dervişlerin verdiği ceza, yerini bulmuştur.

### **B. Farklı olaylar**

#### **a. Âşık Şeref Taşlova eş metninde**

\*Bedahşan'a gidip Gülperi ile görüşenler, Ruslara esir düşüp Afganistan'da serbest bırakılan Samikaleli Ahmet ile Süleyman adlarında iki askerdir.

\*Gülperi'nin mektubunu Sümmânî'nin mezarına koymayan, mezar yaptırma işi için verdiği paranın bir kısmını harcayan Ahmet ile Süleyman'ın rüyalarına Gülperi girer ve hesap sorar.

\*Ahmet ile Süleyman, Gülperi'nin mektubunu Sümmânî'nin mezarının üstüne koyup artan para ile mezarını yaptırırlar.

**b. Âşık Mevlüt İhsanî eş metninde**

\*Bedahşan'a gidip Gülperi'yle görüşen kişi, sevdiği kızla evlendirilmediği için evinden kaçan Göleli Davo Ağa'dır.

\*Gülperi'nin mektubunu alan Sümmânî, çırağıyla birlikte Gülperi'yi aramak üzere yola çıkar. Bedahşan'a yaklaştıklarında bir dağ onlara yol vermez.

\*Sümmânî, dağı geçemeyince Rusya'nın Galaz şehrine gelir. Orada, karşısına çıkan bir ihtiyar (pir) ona köyüne dönmesini söyleyince geri gelir.

\*Sümmânî, Narman'a dönerken yolu Âşık Şenlik'in köyü Suhara'ya düşer. Şenlik'le karşılıklı çalıp söyleşirler.

\*Çıldır'da üç gün kalan Sümmânî ile çırağı, Samikale'ye dönerler.

\*Hikâye sonuçsuz kalmış, eksik anlatılmış.

**c. Âşık Hüseyin Sümmânîoğlu/Sümmânîoğlu eş metninde**

\*11 yaşındaki Çoban Hüseyin, Samikale'de Ablak Taşı denilen yerdeki şehit mezarlarının taşlarını düzeltir, otlarını temizler.

\*Uykuya dalan Hüseyin'in rüyasına giren bir derviş ona bir dua öğretir ve 40 gün okumasını söyler. Hüseyin, dervişin dediğini yapar. 40 gün tamam olunca bâde içme rüyasını görür ve Gülperi'ye âşık olur.

\*Bâde içip Sümmânî adını alan Hüseyin'deki gariplikler üzerine anne ve babası cin çarptığına inanıp bir hocaya götürürler.

\*Gülperi, Sümmânî'nin rüyasına girip saz çalmasını öğrenmesini ister. Sümmânî, bunun üzerine Erzurum'a gider.

\*Erzurum'da Âşık Erbâbî ile ilk karşılaşmasında onun sorduğu muammayı çözünce çıkarılığa kabul edilir.

\*Erzurum valisinin eşinin daveti üzerine Vali Konağı'na giden Sümmânî, âşıklık sınavını başarıyla geçer. Valinin hanımının sakladığı sırları bilir. Parayla mükâfatlandırılır.

\*Sümmânî, sevgilisini aramak için Hindistan'a da gider.

\*İran'da hastalanır. Kaldığı hanın hancısının yardımıyla iyileşir. Samikale'ye döner.

\*Oltu'nun Pitkir köyünden Ahmet ile arkadaş olur. Ahmet, onun bütün şiirlerini ezberler, unutulmaktan kurtarır.

\*Narman'ın Şekerli köyünde davet edildiği sünnet düğününde ev, kalabalık dolayısıyla çöker. Yüze yakın kişi ölür. Otuz iki kıtalık destanla olayı anlatır.

\*Anası babası ölünce Narman'daki teyzesinin yanına gider. Teyzesinin bulduğu, Gülperi'ye banzeyen Münevver/Mine adlı bir kızla evlenmek ister. Durumu öğrenen Mine'nin amcası Kara Osman Ağa, Mine'yi oğluna alır.

\*Samikale'de Melek adında bir kızla evlenir. Melek, hastalanıp genç yaşta ölür.

\*Gülperi'ye benzeyen Sabiha adlı kızla evlenir. İki oğlu dünyaya gelir: Şevki ve Fahri.

\*Rüyasına giren bir pir Kırım'a gitmesini söyleyince yola çıkar. Trabzon'da Âşık Kararî ve Kahraman adlı biriyle tanışır.

\*Kırım'da fırıncı İspirli Muharrem Usta'ya konuk olur. Onun tavsiyesiyle Hansarayı'nı gezer. Sarayın girişindeki günahkârların başına vuran taş, ona dokunmaz. Hansarayı için bir destan söyler.

\*Yaşlanan Sümmânî, uzun seyahatlerden vazgeçip köyüne döner. Gülperi'yi düşünerek, âşıklık yaparak günlerini geçirir.

\*Karayazı ilçesinden evlatlıktan reddedilen bir genç, iki arkadaşıyla esir tüccarlarının eline düşüp Bedağşan Şahı Abbas'a köle satılır.

\*Karayazılı köle ve iki arkadaşı, izinli oldukları gün Şah'ın kızı Gülperi'nin dikkatini çekerler. Gülperi, onların Erzurum'u, Sümmânî'yi tanıdıklarını öğrenince çok sevinir. Kölelikten azat edilmelerini sağlar. Sümmânî'ye götürmeleri için mektup, bir tutam saç ve iki elmas taş verir.

\*Azat edilen üç Türk, Erzurum'a döner. Karayazılı olanı Narman'ın Şekerli köyüne geldiğinde, köyün ağaları onu sıkıştırıp üzerindeki Sümmânî'ye armağan iki elmas taşı alırlar.

\*Samikale'ye ulaşan Karayazılı genç, Sümmânî'yi bulup Gülperi'nin gönderdiği mektup ve saç lülesini verir. Sümmânî, elmasların çalındığını bilir.

\*Gülperi, gönderdiği mektuba rağmen Sümmânî'den bir haber alamadığı için çok üzgündür. İki Afgan kardeş bulup Sümmânî'yi bulmaları için Erzurum'a gönderir. İki kardeş, Narman yakınlarında bir akrabasından Sümmânî'nin Gülperi'nin aşkıyla hastalanıp öldüğünü öğrenirler.

\*Bedağşan'a dönen iki Afgan kardeş, şehre girerken Gülperi'nin cenazesi de defnedilmektedir. Sümmânî ile Gülperi, iki yakın tarihte ölüp ancak ahirette birbirlerine kavuşmuşlardır.

#### **IV. Motifler<sup>7</sup>**

##### **A. Ortak motifler**

\*Narman'ın Samikale köyünde çobanlık, çiftçilik yapan Hasan Efendi'nin oğlu 11 yaşındaki Hüseyin, Ablak Taşı denilen, kutsal mezarların (şehit, eren) bulunduğu yerde hayvan otlatır, çobanlık yapar (Mİ, HS: F/100, P/412).

\*11 yaşındaki çoban Hüseyin, şehit mezarlarını onarır, temizliğini yapar (Mİ, HS: P/600).

\*Bir yaz günü Ablak Taşı denen yerde uykuya dalan Hüseyin'in rüyasına giren üç derviş/pirler/Kırklar dolu-bâde içirerek Bedağşan Şahı/Beyi'nin kızı Gülperi'ye âşık ederler. Aynı şekilde, Gülperi de Sümmânî'ye âşık edilir (ŞT, Mİ, HS: F/1063, T/11.3).

\*Kendinden geçen Hüseyin'i ihtiyar bir atlı bulup köyüne getirir (Mİ, HS: N/825).

\*Dervişler/pirler/Kırklar, Sümmânî'ye üç ay bâde içtiğini söylememe yasağı koyarlar (Mİ, HS: C/420).

\*Üç ay dolunca Sümmânî sırrını şiirle açıklar (Mİ, HS: H/11.1).

\*Sümmânî, Gülperi'yi bulmak için gurbete gider, bulamadan geri döner (ŞT, Mİ, HS: 1/111.1).

\*İki sevgili sık sık rüyalarında buluşup bir derenin iki kıyısında birbirine bakıp konuşmadan sabaha kadar birbirlerini seyrederek (ŞT, Mİ, HS: C/549).

\*Sümmânî ile Gülperi'nin birbirine kavuşması imkânsızdır (ŞT, Mİ, HS: C/549, M/361).

\*Erzurum'dan, Kars'tan Bedaḥşan'a gidenler Gülperi ile görüşüp ondan Sümmânî'ye mektup, saç ve hediyeler getirirler (ŞT, Mİ, HS: H/82.3).

\*Sümmânî, Gülperi'ye benzeyen bir kızla evlenir, iki oğlu olur (ŞT, HS: T/130).

\*İki sevgili birbirine kavuşmadan ölür (ŞT, HS: M/361, V/60).

\*Formilistik sayılar: 3, 40 (ŞT, Mİ, HS: Z/71.1, 71.2).

\*Sembolik renkler: Yeşil (Mİ, HS: Z/140).

## **B. Farklı motifler**

### **a. Şeref Taşlova eş metninde**

\*Sümmânî, her gece rüyasında Gülperi'yi, Gülperi de Sümmânî'yi görür. Bir akarsuyun iki yakasında sabaha kadar konuşmadan birbirlerine bakarlar. Gülperi de aynı rüyayı görür. Akarsuyun karşısına geçmeleri, konuşmaları imkânsızdır (F/1063).

\*Askere giden Samikaleli Ahmet ile Süleyman, hasta Sümmânî Baba'yı ziyaret edip helalleşirler (V/399).

\*Ahmet ile Süleyman Rus ordusuyla Osmanlı ordusunun savaşı sırasında esir düşerler (R/10).

\*Ahmet ile Süleyman Sibirya'ya sürgün edilirler (Q/431).

\*Ahmet ile Süleyman üç yıl sonra Afganistan'da serbest bırakılır (R/110).

\*Gülperi, evinde konuk ettiği Ahmet ile Süleyman'a Sümmânî'nin 40 gün önce öldüğünü söyler. Çünkü, 40 günden beri rüyasında Sümmânî'yi görememektedir (M/101).

\*Gülperi, Ahmet ile Süleyman'a Sümmânî Baba'nın mezarına koymak üzere bir mektup ve mezarı yaptırması için 40 altın verir (Q/111.7).

\*Ahmet ile Süleyman Samikale'ye gelip Sümmânî Baba'nın öldüğünü öğrenince Gülperi'ye verdikleri sözü unuturlar. Gülperi, ikisinin de rüyalarına girip hesap sorar (F/1063).

\*Ahmet ile Süleyman üç gece aynı rüyayı görünce köyün imamını yanlarına alıp Sümmânî'nin mezarını ziyaret edip dua okurlar. Gülperi'nin mektubunu mezarın üzerine koyarlar (V/50).

\*Ahmet ile Süleyman, sözlerini tutup Gülperi'nin verdiği altınlardan arta kalanıyla Sümmânî'nin mezarını yaptırırlar (C/755).

\*Sembolik renkler: Siyah. Gülperi sevdiğine kavuşamadığı için çok üzgündür. Siyah elbiseler giymiştir (Z/140).

### **b. Mevlüt İhsanî eş metninde**

\*Göleli Davo Ağa, sevmediği bir kızla evlendirilince evinden kaçıp gurbete gider (L/111).

\*Göleli Davo Ağa, Bedaḥşan'da Hacı Ahmet Ağa tarafından misafir edilir (P/150).

\*Gülperi, Davo Ağa ile sevgilisi Sümmânî'ye hilat ve bazı hediyeler (mektup, üç tel saç) gönderir (H/82.3).

\*Gülperi'nin gönderdiği hediyeleri alan Sümmânî, Gülperi'yi bulmak için yollara düşer (L/111.1).

\*Bedaḥşan yakınlarındaki bir dağ, Sümmânî'ye yol vermez (F/750).

\*Rusya'nın Galaz şehrinde bir dere kenarında gördüğü ihtiyar adam/pîr, Sümmânî'ye köyüne dönmesini söyler. Sümmânî, dönüş yolculuğuna başlar (V/206.1).

\*Köyüne dönerken Çıldır'ın Suhara köyüne uğrayan Sümmânî, Âşık Şenlik'le üç gün karşılıklı saz çalıp şiir söylerler (H/548, V/1499).

**c. Hüseyin Sümmânîoğlu/Sümmânîoğlu eş metninde**

\*Çoban Hüseyin'in rüyasına giren derviş, ondan kırk gün boyunca öğrettiği bir duayı okumasını ister (V/50).

\*Yeşil kanatlı 40 güvercin, silkinerek 40 dervişe dönüşüp meclis kurarlar (D/399).

\*Kırk derviş, çoban Hüseyin'e iki rekât namaz kıldırır (V/56).

\*Dervişlerin başı üzerinde uçan güvercinlerin arasından çoban Hüseyin'e Gülperi'nin yüzü gösterilir (B/349).

\*Gülperi'nin yüzüne gözlerini kırpmadan bakamayan Hüseyin'e, dervişler tarafından ömür boyu sevdiğine kavuşmama cezası verilir (M/361).

\*Hüseyin'i baygın vaziyette bulan atlı ihtiyar ona Sümmânî adını verir (T/596).

\*Bâde içen Sümmânî'deki tuhaf hâller karşısında anne ve babası cin çarptığına inanarak oğullarını Hoca'ya okuturlar (F/399).

\*Gülperi, Sümmânî'nin rüyasına girer, saz çalmayı öğrenmesini ister (F/1063).

\* Sümmânî Erzurum'da Âşık Erbâbî ile karşılaşma yapar. Muammayı çözer, Erbâbî çözemez. Erbâbî'ye çırak olur. (H/548, V/1499).

\*Erzurum Valisinin eşi Sümmânî'yi imtihan eder. Sakladığı nesnelere ve gözyaşı katılmış kahveyi Sümmânî bilir (H/548).

\*Erzurum Valisinin eşi, Sümmânî'nin gelecekte haber vermesini de ister, Sümmânî bu imtihanı da başarıyla geçer (V/1499).

\*Valinin eşi Sümmânî'ye para vererek ödüllendirir (Q/111.7).

\* Sümmânî, İran'da hastalanır, bir hancının yardımıyla iyileşir (T/24.1).

\*Oltu'nun Pitkir köyünden Ahmet, Sümmânî'nin şiirlerini ezberleyerek unutulmaktan kurtarır (N/800).

\*Sümmânî, Gülperi'ye benzeyen Münevver (Mine) adlı bir kızla evlenmek ister. Kızın amcası, Münevver'i oğluna alır ((T/100).

\*Samikale yakınlarındaki Kötek Gölü'nün içinden geçirilen hasta hayvanlar iyileşmektedir (F/699).

\*Sümmânî'nin evlendiği Melek adlı kadın, genç yaşta hastalanıp ölür (V/60).

\*Sümmânî'nin rüyasına giren bir pîr Kırım'a gitmesine söyler (F/1063).

\*Kırım'a giderken Polathaneli Âşık Kararî ile tanışıp karşılaşma yapar (H/548).

\*Sümmânî, Kırım'da Hansaray'na girmeden abdest alır (V/58.6).

\*Sümmânî, Kırım'da Hansaray'ın kapısında olup günahkârların başına vuran taşın altından vukuatsız geçer (D/1599).

\*Samikale'ye dönen Sümmânî'ye, gece rüyasına giren bir pîr, Gülperi'yi aramak amacıyla seyahate çıkmak için işaret beklemesini söyler (F/1063).

\*Karayazılı Ağa'nın oğlu, hasım ailenin kızına âşık olur (T/99).

\*Babasının evlatlıktan reddettiği Karayazılı Ağa'nın oğlu esir tüccarları tarafından Bedahşan Şahı Abbas'a satılır (R/10).

\*Karayazılı köle ve iki arkadaşı Erzurum'a gönderilmek üzere Abbas Şah'ın kızı Gülperi tarafından azat edilir (R/110).

\*Gülperi, Samikale'de değirmenden gelen Sümmânî'yi hayalen görür (F/1063).

\*Gülperi, azat ettiği üç Karayazılı köle ile Sümmânî'ye bir mektup, bir tutam saç ve iki elmas gönderir (H/82.3).

\*Gülperi'nin Sümmânî'ye gönderdiği emanetleri yanında taşıyan Karayazılı Ağa'nın oğlu, Narman'ın Şekerli köyüne geldiğinde köyün ağaları iki elmasa el koyarlar (K/439).

\* Sümmânî, Gülperi'nin mektubunu okur, Karayazılı Ağa'nın oğlunun elmasları çaldırıldığını da bilir (V/1499).

\*Gönderdiği Karayazılı kişilerden ümidini kesen Gülperi, bu defa iki Afgan kardeşi Sümmânî'yi bulmaları için Erzurum'a gönderir (P/251).

\*İki Afgan kardeş, Narman'a yaklaştıklarında bir akrabasından Sümmânî'nin Gülperi'nin aşkıyla hastalanıp öldüğünü öğrenirler (P/251, V/60).

\*İki Afgan kardeş, Bedaşan'a dönüp Sümmânî'nin öldüğünü Gülperi'ye söylemek istediklerinde, Gülperi'nin de öldüğünü, cenazesinin kaldırıldığını görürler (V/60).

\*Formilistik sayılar: 41 diyar (Z/71.15).

## **V. Şiirler**

### **A. Ortak şiirler<sup>8</sup>**

- \* Ben nasıl dayanam hicrana gama  
Garip gönlüm gamdan gama salan var  
(ŞT/229-30, Mİ/138)
- \* Hulûsla severdim, değildir yalan  
Yürek tasdik eyler, dilimde değil  
(ŞT/237-38, Mİ/138-39)
- \* Ben hâb-ı gaflette, gönül hayalde  
Yetiştî üçlerin nidâsı tek tek (Mİ/tekten)  
(Mİ/134-35, HS/121-22)
- \* Arzu maksûduma gûş u âhıma  
Nöbet geldi, varmadan mı gideyim  
(Mİ/140, HS/135-36)
- \* Derdi cânânıma kıldım şikâyet  
Sevgilim bahtım gör ne fal açtı  
(Mİ/139, HS/152)
- \* Tarih seksen sekiz, on bir yaşında  
Aşk ateşi şirin cânâ düşüptür  
(Mİ/139-40, HS/131-32)

### **B. Farklı şiirler**

#### **a. Şeref Taşhova eş metninde**

- \* Bir dilbere müptelayım ezelden  
Derd ü gama kattı âh ü zâr beni  
(s. 226-27)

- \* Gönül ne beklersin gurbet elleri  
Şimdi kömür gözlüm gözler dolanır  
(s. 228)
- \* Dinleyin kardaşlar benim derdimi  
Sevdiğim ermiş zevâle ağlaram  
(s. 236)

**b. Mevlüt İhsanî eş metninde**

- \* Yıllar geçti bitiremem  
Bir derdimi dillerinen  
(s. 135-36)
- \* Yıllardır çekerim âh ü zârını  
Kimseye demedim yâr yarasını  
(s. 137)
- \* Gidelim kardeşim sılaya doğru  
Yeter gurbet elde candan usandım  
(s. 141)
- \* Nesine güveneyim fâni dünyanın  
Şimdiye dek bir sultana kalmadı  
(s. 142)
- \* Sene tarihinde otuz denildi  
Böyle bir zulüme düşürdü bizi  
(s. 143)

**c. Hüseyin Sümmânîoğlu/Sümmânîoğlu eş metninde**

- \* Ben bu aşkın cenûnuyam, perişân derler bize  
Aşk ile sermest olmuşam, zernişân derler bize  
(s. 117)
- \* Ben iki yüz yetmiş yedi devrinde  
Emrettiler geldim nöbete beni  
(s. 120-21)
- \* Ezel bahar kadem bassa cihâne  
Aheste aheste karı incitir  
(s. 123-24)
- \* Devrân-ı âlemi seyrân ederken  
Bir sam esti, geldi koku tersine  
(s. 124)
- \* Ben câhilem, benim dilde nazım yok  
Dilim perde tutmaz, elde sazım yok  
(s. 125)
- \* Likabın altından şavkı görünür  
Mülk-i Âl'-i Osman'a bir çift şehzade  
(s. 126)
- \* Ben senin bir benden, sen bana vezir  
Sana layık meth lisanda bulunmaz  
(s. 126-27)
- \* Yüz bin rica ettim, yoktur imkânı  
Yalvarayım kimler dara gelsinler  
(s. 127-28)

- \* Lutf eyle efendim, sen benim şâhım  
Bir kul azad etsen ne olur efendim  
(s. 128)
- \* Sen bir şehzadesin, ben bâb-ı gedâ  
Maksadım âlemde bac almak mı var?  
(s. 128-29)
- \* Bu ne esrar idi, bu ne gam idi  
Azad eyle beni, divan aşkına  
(s. 129-30)
- \* Bugün ben bir güzele meyil vermişim  
Sararam sineme nic' olur olsun  
(s. 130)
- \* Yahşi güzel olsa, yaman denilmez  
Mizaç ehli isen yetişmek lazım  
(s. 130-31)
- \* Dinleyin ağalar, dinleyin beyler  
Bu garip gönlüme güz gele korkam  
(s. 133-34)
- \* Penek kazasından bağlar seyrine  
Bir gelin seyrettim eller kınalı  
(s. 134)
- \* Cânânım var iken ben kande gidem  
Cânândır gösteren mal kapısını  
(s. 134-35)
- \* Kulak verin sözlerime ey ihvân  
Diyelim ki, benim hâlim nic' oldu  
(s. 136)
- \* İsm-i semâverin vasfın edeyim  
Yâren ü ahbâbın dem hânesini  
(s. 137)
- \* Terkettim gurbeti, döndüm sılaya  
Gördüm bu yerlerin elvânı gitmiş  
(s. 137)
- \* Gitti şitâ, geldi yazlar  
Söyle yârim içizde mi?  
(s. 138-39)
- \* Eyleyin bacılar, durun analar  
Cânân burda yok olduğun bilmedin  
(s. 140)
- \* Bizi davet eden hanım analar  
Yine bu gönlümün ceylanı gelmiş  
(s. 141-42)
- \* Sunam hangi bağın gül reyhânısın  
Bahçeler elvânı sen sefâ geldin  
(s. 143)
- \* Vardım Kırım ülkesine, divan-ı Hansaray'ın  
Gönlümü müşerref etti, dört yanı Hansaray'ın  
(s. 144-46)

- \* Acep seni nasıl hoşnud edeyim  
Ağam nefis, paşam nefis, hân nefis  
(s. 146-47)
- \* Kahramân-ı kâtil olsan âlemde  
Bir gün sana çatar eloğlu  
(s. 147)
- \* Ne kadar hûd olsa şecer üstünde  
Dalında bir çiçek açmayı bilir  
(s. 148)
- \* Gardaş gideceksiz nazlı vatana  
Menden selam söyle dost diyarına  
(s. 150)
- \* Bugün nazlı yârdan bir haber geldi  
Durmasın yanıma gelsin demiş  
(s. 153-54)
- \* Der Sümmânî, tamam oldu muhabbet  
Biz varalım, siz olasız selamet  
(s. 154)

#### **VI. Hikâyenin kaynağı**

Âşık Şeref Taşlıova, Âşık Dursun Cevlanî'den 1957-1958 yıllarında dinlediği hikâyeyi, genişletmiş, yeniden tasnif etmiş.

Âşık Mevlüt İhsanî, hikâyeyi öğrendiği kaynağı söylememiştir. Sonunu da hatırlamamış, eksik bırakmıştır.

Âşık Hüseyin Sümmânîoğlu/Sümmânîoğlu, önemli ölçüde Murat Uraz'ın kitabına bağlı kalmış ancak baba ve amcasından dinlediği bazı küçük olayları eklemiştir.

#### **Sonuç**

Görüldüğü gibi, 20. yüzyılın başında teşekkül etmiş Sümmânî ile Gülperi Hikâyesi'nin üç eş metninde, aradan uzun bir zaman geçmemesine rağmen mekân, kişiler, olay örgüsü, motifler ve şiirler bakımından çok büyük farklılıklar bulunmaktadır. Ortak şiirler, ortak olaylar arasında dahi farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıkların sebeplerinden biri, üç hikâyecinin öğrenme kaynaklarının farklı oluşudur denilebilir. Ancak, asıl sebep her halk hikâyecisinin özel bir repertuar, anlatma üslubu ve hafıza yeteneğine sahip olmasıdır. Halk hikâyecisi kişiliğine sahip bir âşık; ortam, zaman, dinleyici grubu ve o günkü ruh hâline göre her defasında hikâyesini farklı bir biçimde anlatır. Hikâyeci performansının doğal sonucudur bu farklılıklar. Bununla birlikte, aynı yörenin üç ayrı halk hikâyecisinin anlattıkları arasında bu derecede büyük farklar görülmesinin sebepleri üzerinde daha derinlemesine çözümlenmeler yapılmasına ihtiyaç vardır.

Ele aldığımız aynı hikâyenin üç eş metni, Türk halk hikâyeciliğinde hikâyeci performansının önemini, etkisini her yönüyle ortaya koyması bakımından dikkate değer örneklerdir.

**DİPNOTLAR:**

<sup>1</sup> Uraz, Murat (1981), *Âşık Sümmânî ile Gülperi Hikâyesi*, İstanbul, 88 s., Şenyıldız Yayınevi.

<sup>2</sup> Mahir, Behçet (2000), “Âşık Şenlik ve Sümmânî”, *Meddah Behçet Mahir’in Bütün Hikâyeleri II*, hzl. S. Sakaoglu-A. B. Alptekin-E. Şimşek, Ankara, s. 257-303, AKM yayınları: 126.

<sup>3</sup> Şafak, Mevlüt İhsanî (2009), “Sümmânî ile Gülperi Hikâyesi”, *Âşık Mevlüt İhsanî'den Derlenen Halk Hikâyeleri*, hzl. F. Türkmen-M. Cemiloğlu, Ankara, s. 133-143, TDK Yayınları: 969.

<sup>4</sup> Taşlıova, Şeref (2008), “Âşık Sümmânî ile Gülperi (Perizât) Hikâyesi”, *Âşık Şeref Taşlıova'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, hzl. F. Türkmen-N. Tan-M. M. Taşlıova, Ankara, s. 226-241, TDK Yayınları: 931.

<sup>5</sup> Sümmânîoğlu, Hüseyin (2010), “Sümmânî ile Gülperi Hikâyesi”, *Âşık Sümmânî Divanı*, hzl. Abdulkadir Erkal, Ankara, s. 117-154, Erzurum 2011 Serisi: 6.

<sup>6</sup> Şafak, age.

Halıcı, Şevki (2009), *Âşık Şevki Halıcı'dan Derlenen Halk Hikâyeleri*, hzl. F. Türkmen-M. Cemiloğlu, Ankara, 891 s., TDK Yayınları: 970.

<sup>7</sup> Motif numaraları verilirken Prof. Dr. Ali Berat Alptekin'in *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı* (Ankara 1997) kitabında uyguladığı (s. 299-400) Stith Thompson'ın *Motif Index of Folk Literature*'deki numaralandırmaya uyulmuştur.

<sup>8</sup> Ortak şiirlerin metinleri arasında da çok büyük farklar bulunmaktadır. Aynı bir makale konusudur.

## ŞİMDİKİ ARAP EDEBİYATINDAKİ BİLİM KURGU ROMANI

### SCIENCE FICTION IN MODERN ARABIC LITERATURE

### НАУЧНО-ФАНАСТИЧЕСКИЙ РОМАН В СОВРЕМЕННОЙ АРАБСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Doç. Dr. Dina Turgalikızı KOPTİLEUOVA\*  
Kundyzai Kıdırbaykızı AUBAKİROVA\*\*

#### Özet

Makalede; bilimkurgunun ve bu anlayışla yazılan roman türünün, bugünkü edebiyattaki yeri ve gelişmesi anlatılmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Hayali edebiyat, Arap bilim kurgusu, Salah Maata, Nihat Şerif, beş dakikalık hayat

#### Summary

The article considers with the role and ways of development of Science-fiction in modern Arabic literature as a independent kind of genre.

**Key Words:** fantasy, Arabic science fiction, Salah Maata, Nihad Sharif, Five Minutes to Live

İlim ve teknolojinin şiddetle gelişmesiyle edebiyatta efsane ve masaldan farklı bir tür gelişmeye başladı. Bu tür ilmin ufkunu tasvir eden ve ilmin geleceğine dikkat ettiren bilim kurgu türüdür. Bilim kurgu türlerinde (İngilizce manası science fiction— ilmi eser) olay, gelecek çağlardan farklı bir âlemde yer alıyor. Böyle özellikler teknolojik, tarihi veya sosyal cihette olabilir. Bu eserlerde ilmi-teknolojik gelişmelerin insan hayatındaki tesirleri gösterilir, çoğu zaman başka gezegenlere seyahatler ve gökyüzü âleminde yer alan hadiseler, robotlar ve yeni teknolojiler tasvir edilir [1].

---

\* El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Arab Dili Bölümü Doçenti/KAZAKİSTAN  
Candidate Of Philological Science, Docent Of Kaznu Named After Al-Farabi

\*\* Şarkiyat Fakültesi Yüksek Lisans Öğrencisi/AZERBAYCAN

MA Student Of Faculty Of Oriental Studies Kaznu Named After Al-Farabi

Hayali edebiyat sanatta ayrı bir tür olarak XX. Asırda oluştu, nesrin tüm türlerinde (roman, öykü, hikâye vb.) hızla gelişerek, edebiyatın bir sanayisi olmasına rağmen bu tür şimdiki Arap edebiyatının ayrı bir sanayisi olarak sadece XX. Asrın 60-70. yıllarında bilimkurgu yazarlarının eserleri sayesinde oluştu. Bilim kurgu romanı Arap edebiyatında sadece şimdi gelişmeye başlamış bir türdür. O büyük yeteneği, derin bilgiyi, yüksek entelektüeli gerektirir [2].

Arap bilim kurgusunun tarihinden bahsedecek olursak, araştırmacılar Arap edebiyatındaki bilim-kurgu türünün ilk işaretlerini masallardan (“Uçan halı”), efsanelerden görmüşlerdir. Halkın geleceğini tahmin edebilmesine hayran olmuşlar. Bu türün kaynakları çok eski efsaneler ve sözlü edebiyattır. Onun hayali, fantastik özellikleri vardır.

Arap edebiyatındaki ilk bilim-kurgu romanı İbn al-Hafis’in (1213-1288) İngilizce «Theologus Autodidactus» ismiyle bilinen “ar-risala al-kamila fil sira al-nabaviya” denilen eserini söyleyebiliriz. Bu eser eski zamanki hikaye olmasına rağmen, orda homojen mühendislik, futuroloji (gelecek bilim), ahiret, yeniden dirilmek ve öbür dünya hayatı gibi ilmi- fantastik öğeler vardır. İbn al-Hafis bu fenomenleri gizemli güçlerle efsanevi gibi değil, kendinin anatomi, psikoloji, astronomi, jeoloji ve kozmolojideki ilmine dayanarak ilmi açıklama yapmaya çalışır [3].

‘Bin bir gece’ eserinde de bilim-kurgu öğeleri var [4]. Buna örnek olarak “Bulukiya macerası” öyküsünün kahramanı Bulukiya’nın ebedi hayatı hediye edecek çimi arayışı; onu, denizleri araştırmaya, cennet ve cehennem bahçelerini dolaşmaya, kendi aleminden uzaklarda bulunan uzay alemlerine seyahat etmeye sevk ediyor ve yolculuk sırasında cin ve su perileriyle, konuşan yılanlarla ağaçlarla ve daha başka inanılmaz harikalarla karşılaştırıyor. Başka bir hikayede, kahraman balıkçı Abdullah su altında nefes alabilme yeteneğine sahip oluyor ve yeryüzü toplumunun örneği olarak su altı alemine iniyor. Bu eserdeki başka bir hikayede de felakete uğrayıp yer yüzünden yok olmuş eski medeniyetler ve bu medeniyetlerin eski teknolojileri hakkında bilgiler anlatılıyor [5].

Böylece eski efsane ve hikâyelerden kökünü alan bilim kurgunun halk içinde yaygınlaşması ve daha da gelişmesi için birçok çaba gösteriliyor. Arap ülkelerinde bilim kurguyla alakalı birkaç konferans oldu. Bu konferanslar bilim kurgu romanının gelişmesine katkı sağladı. 2006’da yapılan “Arab edebiyatı ve bilim kurgu” isimli ilk sempozyum Magrib’teki Kazablanka şehrinde, 3-4 Haziran 2007’de yapılan “Arap ülkeleri bilim kurgusu” denilen Arap bilim kurgusu için hazırlanmış konferans Suriye’nin Şam şehrinde yapıldı. Orda Nihat Şarif, Taleb Omran, Teba el-İbrahim, Salah Maata gibi yazar-bilim kurgucular tecrübelerini paylaştılar [6].

Şimdiki Arap edebiyatındaki ilk bilim-kurgu eseri Mısır’da bundan 50 yıl önce yazılmış. Diğer Arap ülkelerinde bu türdeki eserler 25 yıl sonra yazılmaya başladı [7]. Edebiyat uzmanları Arap ülkelerinde bugüne kadar sadece 35 bilim-kurgu eseri yazıldığını söylüyorlar. Ama bu hesap yanıltır; çünkü sadece Mısır’da asrın başında 20 roman ve on beş öykü kitabı yazılmıştır. Arap yazarlarının çoğu bilim-kurguya ilgi göstererek, birkaç roman ve öykü yazmışlardır. Yusuf İzzeddin İsa 1957 yılından başlayarak Mısır radyosunda yayınlanan bazı radyo oyunlarını yaz-

mıştır. Mustafa Mahmud'un 1964'te yazmış olduğu "Örümcek" romanı ilk bilim-kurgu eseridir. Onun sonraki eseri olan "Recul tahta as-sıfır" 1967'de yazılıyor. Ve Nihat Şerifle Muhammed el-Eşri birlikte çalışarak, birçok bilim kurgu eserlerini oluşturdular [8].

Nihad Şerif 1932'de dünyaya geldi. Arap bilim kurgusunun öncüsü olarak tanınan Nihad Şerif tarihsel bilimi okuyup, 1949'dan itibaren ilk eserlerini yazmaya başlıyor. Onun eserleri birçok Arap gazetesinde sık sık yayınlanmıştır.

Muhammed El-Eşri dört roman yazmış. Kahireli olan 38 yaşındaki yazar, hem jeolog hem tercüman olarak çok kısa zaman içinde birçok ödül aldı. Çocukken Hiroşima ve Nagasaki hakkında kitaplar okuyup atom bombasını yok edecek başka bir bomba bulmak ister. Yazar dünyaya yayılmış olan kötülükleri yok etmeyi ve çöllerin çoğalmasını birçok eserinin ana konusu olarak ele alıyor. O her zaman bütün problemlerin çözümünü sevgi ve hakikatte arıyordu.

Bilim kurgu sadece Mısır'da değil başka Arap ülkelerinde de gelişti. Bazı yazarlar Faslı Muhammed Aziz El-Hebbabi'nin 1974'te yayınlanmış olan "İksir" eserini bilim kurgunun ilk eserlerinden sayarlar. Irak'ta birinci bilim kurgu eseri 1980 yılının ortasında yazılmış. O zamanın eserleri olarak 1984'te yayınlanan Kassem Kassem'in "Yeşil leke" romanını, Muaffak Veys Mahmud'un "O hayatla beraber nefes alıyor" (1987) adlı öykü kitabını ve Ali Kerim Kezim'in "Yeşil gezegen" adlı eserlerini söyleyebiliriz. 1990'larda bilim kurgu türüne ilgi gösteren yazarların sayısı gün geçtikçe artıyordu. Misal olarak Lübnanlı Kassem Kassem, Tunuslu Mustafa El-Keylani, Bahreynli Abdullah Halifeyle Moritanya'dan Mussa Veld İbno'yu söyleyebiliriz. Suriyeli kadın yazar Lina Keylani 40 kadar eser yazıyor. Ürdünlü Süleyman Muhammed el-Kalil kendi eserlerinde Arap edebiyatında çok az olan "clonelemek" konusuna giriyor. Suudi Arabistan'da ise Eşref Fakih'in "Hayalet peşinden" (1997) ve "Yıldızları aramak" (2000) gibi eserleri yazıldı.

Bununla birlikte Suriyeli bilimkurgu yazarı Taleb Umran'ın ismini unutmamalıyız. O 1948'de dünyaya geliyor ve Arap bilim kurgusunun öncüsü oluyor. Onun eserlerine 45 roman ve kısa öyküler kitabını ekleyebiliriz. Umran astronomi bilimleri uzmanıydı ve on dört yıl boyunca Suriye televizyon kanalında bilimsel transfer bölümünde çalıştı. "Hayal gezegeni" adlı eseri başarılı olduktan sonra, 1979'da "Güneş arkasındaki transitte", 1983'te "Ayda fakirler yok" ve 1995'te "Karanlık gözü" adlı romanları yayınlandı. 1985 yılında yayınlanan "Bilgelik Şehrinin sırrı" eseri 1992'de İngilizce'ye çevirilmiştir. Sonra yazarın romanları ve öykü kitabı Şam şehrindeki "dar el-fıkr" yayınevinde yayınlandı. Umran hiç bilimsel dayanağı olmayan ve herhangi bir sistemi olmadan yazılan bilim kurgu eserlerini eleştirmiştir. O yazarların akla yatmayan hikayelerini, mesela "Arap uzay aracının Jüpiter veya Satürn'e inmesini, köprüdeki çocuğun uçup gitmesini ve "Bin bir gece" masallarını tenkit ediyor. Ama yine de, Arap âleminde bilim kurgu türlerinde yazar yazarların sayısı artmaktadır.

Yukarıda verilmiş olan fikirlerden, Arap ülkelerinde dünyada önemli yere sahip olmaya başlayan bilim kurgu türünün yoğun bir şekilde geliştiğini görüyoruz. Burada eğitim-öğretim ve bilimsel ilimle dolu, insanın dünya görüşünü genişleten,

düşünceye düşünce katan eserleriyle ünlü olan Mısırlı yazar Salah Maata'nın da bilim kurgu eserlerini de dikkate alabiliriz [6].

Şimdiki asrın ünlü yazarı, gazeteci, birkaç hisse kitabının ve tarihi romanların yazarı Salah Maata 30 Mart 1959'da Kahire şehrinde dünyaya gelir. Onun ailesi edebiyata çok yakındılar. Salah Maata böyle bir sanat ortamında örnek bir eğitim görüyor. Erken yaştan itibaren özel yeteneğinden dolayı fark ediliyor. 1980'in şubat ayında 19 yaşındaki Salah Maata kısa öykü yazma ustası, Arap ülkelerinde ünlü olan Yahya Hakkı'yla ilk defa görüşüyor. Yahya Hakkı yetenekli gence üstatlık yapıyor, onu kendi velayeti altına alıyor. Böylece büyük yazarın şakirdi olarak, onunla sürekli ilişkide olan Salah Maata derin tecrübeye sahip oluyor ve yeni Arap Edebiyatının gelişmesi için katkıda bulunan o devrin büyük şair ve yazarlarıyla, edebiyatçılarıyla, gazetecileriyle görüşüyor. Yahya Hakkı ilk görüşmede, kendi yeteneğiyle edebiyata olan tutkusu ve sevgisiyle göze çarpan Salah Maata'nın kısa öyküsünü dinledikten sonra bu öykünün "el-Ahram" gazetesinde yayınlanmasını sağladı. Böylece genç Maata'nın "Fırtınadan önce" («ما قبل العاصفة») adlı ilk eseri 1982'de yayınlanıyor («el-Ahram» gazetesi, 1982/4/1).

Salah Maata'nın 20'den fazla eseri yayınlanıyor ve bu eserler başarılı oluyor. Onun ilk eseri "Dünyayı kurtarmak" («أنقذوا هذا الكوكب») adlı eseri 1985'te yayınlanıyor. Yazarın bu eseri birkaç bilim kurgu öyküsü kitabıdır. Onun bilim kurgu alanında yazılan eserlerini 1991'de yazılan "Beş dakikalık hayat" («العمر خمس دقائق»), 1997'de "Büyücü kız" («بنت الحاوي»), 2002 yılında yayınlanan "Badila bil-Hutla as-sıyriya" («بدرية بالخطلة السرية») adlı öykü kitabı, "Bir numaralı beyin ailesi" («عائلة السيد رقم 1») şeklinde söyleyebiliriz. Bununla birlikte Salah Maata'nın "Cennet gezegeni" («الكوكب الجنة»), 2008'de), «Bardin» («بردين»), 2008 yılında) denilen bilim kurgu romanı da halk arasında yaygındır. 2010 yılında da "İnsanın yüzü" («شغرة آدم»), «Şeytan tranzit» («عفاريت ترانزيت») ve bilim kurgu türünde yazan Arap yazarı Nihad Şarîf'in hayatı hakkında olan «Hayali hızlı insan» («رجل زاده») eseri yayınlanıyor. Onun "Beş dakikalık hayat" («العمر خمس دقائق») denilen öyküler kitabıyla "Cennet gezegeni" («الكوكب الجنة»), 2008'de) ve "Şemail hazinesi" («خزانة شمائل») romanları Fransızca ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir [9].

Salah Maata kendi sanat yoluna bilim kurgu hikâyelerini yazarak başlıyor. Yazarın söylediğine göre bilim kurgu hikayeleri ve roman yazmak kolay bir iş değil [10]. Bilim kurgu hikayeleri yazardan ustalık göstermesini, başka bilim alanlarında da bilgili olmasını ve dünya görüşünün de geniş olmasını ister. O bu alanda «أنقذوا آلة الخيال العلمي بين» («er-Ra'yi» dergisi, 20.08.2001) ve «الزمن وزمن الآلة» («Bilim kurgu» dergisi, 2010, şubat) gibi makaleler yazmıştır [11].

1991'de yayınlanan "Beş dakikalık hayat" adlı bilim kurgu hikayeleri kitabındaki "Kömür deposundaki iki kişi" («رجلان في مخزن الفحم»), "Robot" («روبوت»), «Mutasyon» («تفرطل»), «Beş dakikalık hayat» («العمر خمسة دقائق»), «Şeyh Mesgud'un tahmini» («نبوءة الشيخ مسعود»), «Mecnun» («مجنون»), «Saat durdu» («توقفت الساعة»), «Gilyotina yanlışı yaptığında» («عندما تخطى المقصلة»), «Fırtınadan önce» («العاصفة ما قبل») gibi eserlerinden çok ibretli dersler alabiliriz[9].

Bu kitapta yazarın “Esir ZAD” denilen hikayesi, insanoğlunun bugüne kadar hala şifası bulunamayan “asrın hastalığını” yenmek adına yapılan çalışmalara adanmıştır. Bu fikir de insanoğlunun dertli hastalığı olan AİDS’ten tamamen kurtulması, uzun ömürlü olmayı hayal etmesi ve insanlığın gelişmesine olan iyi niyetinden gelmiştir. Yukarıda bahsedilen eserde doktor Hişam yıllarca tehlikeli virüs üzerinde çalışma yapıyor ve verimli sonuç bulmuş gibi oluyor. O iki farklı virüsü kimyasal yolla birleştirip yeni virüs türünü buluyor. Bu “Z” virüsü asrın derdinden kurtulmanın tek yolu oluyor. Ama onu insan üzerine kullanmak hangi sonucu verir? Çok düşündükten sonra ölüme mahkum olan tutukluda bu «Z» virüsünü denemeye karar veriyor. Ama herşey doktor Hişam’ın düşündüğü gibi olmuyor, tutuklu daha tam incelenmemiş virüsle hastahaneden kaçıyor. Şimdi ne olacak? Hızla yayılan bu virüs ne kadar güçlü ve insanoğlunun hayatı için ne kadar tehlikelidir? Doktor tekrardan araştırma yapıyor ve virüsün tehlikeli olmadığını tespit ediyor.

Ama sonraki gün deneme yapılan farenin ölmüş bedenini görünce kendi gözlerine inanmıyor. Böylece yazar insanoğluna gelecek tehlikeler hakkında herkesi uyarıyor ve bilim adamlarının kendi icraatlarından dolayı ne kadar büyük sorumluluk taşıdıklarını söylemek istiyor gibi. Yazar Salah Maata, «Kömür deposundaki iki kişi» («رجلان في مخزن الفحم»), «Şeyh Mesgud’un tahmini» («نبوءة الشيخ مسعود»), «Mecnun» («مجنون»), «Jilyotina yanıldığında» («عندما تخطئ المفصلة») gibi hikayelerinde ise insanoğluna uzaylılar tarafından gelebilecek tehlikelere karşı onları uyarıyor.

“Beş dakikalık hayat” adlı öyküsünde yazar çevreyle tabiat olaylarına bakıyor, göze görünmeyen mahlukların hayatlarını mikroskopla araştırıyor. Onları doğduklarından itibaren hayatlarının sonuna kadar izliyor, onların yaşamlarını, hayat için mücadelelerini izliyor. Yazar ufak mahlûkların hayatlarını üstün sanatla anlatıyor, eserin sonunda her beş dakikada değişen, gözümüze görünmeyen çok küçük mahlukların ömrünü insan hayatıyla karşılaştırıyor ve insanoğlunun hayatının göz açıp kapayıncaya kadar geçtiğini söylüyor.

Derlemede yer alan eserlerden biri “Robot”. Bu eser; bilim kurgu yazarının ve insanoğlunun, her zaman teknolojiyi geliştirerek, türlü akıllı demir insanları bulmalarındaki çabalarını göstermek için yazılıyor. Yazar bu eserinde insanoğlunun hayatında önemli yeri olan robot hakkında konuşuyor. Hikâye Mısır’daki ünlü bilim adamı Celal Yakub’un robot icat etmesiyle başlıyor. Bu robot çok akıllıdır. Şehirdeki bütün elektrik kabloları, şehir ve insan hayatındaki bütün işler bu robot yardımıyla gerçekleşir. Hatta bu akıllı demir insan halkı yönetiyor, onları düşmanlardan koruyordu. Bu robot farklı hastalıkların, hatta asırlar boyunca şifası bulunmayan tümör hastalığının bile şifasını buluyor. Artık tümör hastalığından herhangi bir ilaç kullanmadan, ameliyatsız kurtulunulabilirdi. Bu kadar önem kazanan, robot denilen demir adam bir gün insana itaat etmeyi reddediyor, şehirde kurallara uymuyor, evleri yakıp, insanları öldürmeye başlıyor. Kendisini dünyaya getiren bilgisayardaki bozukluğu tamir etmek için Doktor Celal Yakub robotun hareketlerine karşı program bulmaya çalışır. Bilim adamıyla robotun arasında uzak bir konuşma olur. Robot Doktor Celal’i öldürmeye çalışır. O robota hayat verdiğini söyleyip şefkat

duygusunu uyandırmak ister ve sadece halka hizmet etmesi için yarattığını söyler. Ama robot Doktor Celal'i çaresiz bırakır. Onun sevgi ve şefkatle alakalı programının olmadığını söyler ve kendisinin halk için değil de bilim adamının kendi amaçları, makamının göklere kadar çıkması ve çok para kazanması için yapıldığını hatırlatır. Hikâyenin sonunda bilim adamının evi patlar, doktor da robot da küçük küçük parçalara ayrılır. Dışarıda toplanan insanlar evde ne olduğunu bilemediler ve olayı anlamadılar. Böylece yazar değişik teknik ve bilgisayara güvenip, kendi başlangıcını unutan insanları akıllı robotla uyardı. Bu hikâye dil konusunda kolay olmamasına rağmen, okuyucunun ilgisini çekmiş, onu göz önünde uzak ya da yakın geleceğe çıkartmıştır. Bu bugünün de, geleceğin de önemli problemi olarak kalacaktır.

Mısır yazarı Salah Maata'nın hangi yazılarını okursak onlarda bilim haberi ve insani hümanizm fikirlerini görürüz. Yazılarda, açık söylemek gerekirse Rus ve İngiliz fikirleri de çok. Ama yazar onlara milleti ile renk vermeye çalışıp, araştırma dünyasıyla yukarıdaki hikâyenin başkalarından çok uzak ve ayrı bir konu olduğu üzerinde durmuş ve başka yol açmıştır.

Bundan sonra bilim kurguyu "Arap edebiyatındaki en az gelişen tür" diye söyleyenlere nasıl katılabiliriz? Ruslardaki gibi 20-40 yıllarında arap dünyasında bilim kurgu olmadığı bir gerçektir. Ama 50-60 yıllarındaki Arap edebiyatına bakarsak, Arap halkının Kassem Kassem, Nihad Şerif, Mustafa al-Kaylani, Abdullah Halifa, Musa Veld Ibno, Taleb Umran, Muhammed al-Aşri gibi bilim kurgu yazarlarının bu konuda önemli yazılar bıraktıklarını görürüz. Bilim kurgu yazarlarının birisi halkın geleceğini, halkın zor yaşamını kolaylaştırmanın yolunu aradıysa, ikincisi insanoğlunun parlak geleceğini yazmıştır. Biri bilimin her türünün geleceğini düşünüp, arabanın en son modelini dile getirmiştir. İçinde Mısır firavunlarının sırlı işlerinin anlamını öğrenmeye çalışanları da var. Ne var ki değişik konuları kaleme alan Arap bilim-kurgu yazarları okuyucuların bilim ve tekniğe ilgilerini çoğaltarak, onların bilim kurguya isteklerini açmaları ile, tanımlarını zenginleştirdikleri belliydi. Bilim kurguyla uğraşanların çoğunun bilimin belli alanının uzmanı oldukları ortaya çıkıyor.

Çoğumuz bilim kurguyu sadece yıldızlar alemiyle, evrene gitmekle, başka gezegenlerden gelenlerle sınırlıyoruz. Ama Arap bilim kurgusunun sadece tüm insanlığa ortak şeylerle sınırlanmayarak Arap halkının milli konularını da yazması büyük bir başarı gibidir.

## **KAYNAKLAR**

1. <http://en.wikipedia.org/wiki/science-fiction>
2. <http://www.kuprin.org/kipling.pdf>
3. <http://arabic.georgetown.edu/256520.html>
4. G. A. Russell. The 'Arabick' Interest of the Natural Philosophers in Seventeenth-Century England// Brill Publishers, 1994, p. 247.

5. Dr. Abu Shadi Al-Roubi. Ibn al-Nafis as a philosopher// Symposium on Ibn al-Nafis, Second International Conference on Islamic Medicine: Islamic Medical Organization, Kuwait, 1982.

6. By Rebecca Hankins. Fictional Islam: A Literary Review and Comparative Essay on Islam in Science Fiction and Fantasy// journal Foundation: The International Review of Science Fiction, *Issue 105: Fall 2009*, p. 73

7. Irwin Robert. The Arabian Nights: A Companion, Tauris Parke Paperbacks, 2003, p. 204

8. <http://islamscifi.com/star-wars-an-islamic-perspective>

9. Achmed A. W. Khammas. The Almost Complete Lack of the Element of "Futureness"//Telepolis, 10.10.2006

10. arablit.wordpress.com. Is There or Ain't There Arabic Science Fiction?// October 23, 2010

11. Zahir Ganim. Hial Adab el-Hial el-ilmi el-arabi // Majalat el-Hial el-ilmi. 2009, temmuz

12. Muhammad Yasin. Adab el-Hial el-ilmi fi Mırs ve // Majalat el-Hial el-ilmi. 2009, mayıs

13. [www.salah-maaty59.ahlamontada.com](http://www.salah-maaty59.ahlamontada.com)

14. Salah Maata. El-Umr hamsa dakaik, 1991

**AZERBAIJAN GİRİŞİMCİLİKTE DEVLET  
DÜZENLEMESİNDE ULUSLARARASI DENEYİMİN  
KULLANILMASI**

**ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ  
МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКИ ПО ГОСУДАРСТВЕН-  
НОМУ УРЕГУЛИРОВАНИЮ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА**

**ISSUES ABOUT THE INTERNATIONAL EXPERIENCE APPLY  
IN STATE REGULATION OF ENTERPRENEURSHIP IN  
AZERBAIJAN**

**Prof. Dr. Nazim ƏHMƏDOV\***

**Özet**

Makalede girişimcilikte devlet düzenlemesinin sorunları incelenmiştir. Bu konuda araştırmalar yapılmıştır. Uluslararası deneyimden faydalanılması girişimciliğin gelişiminde çok önemli olduğu açıklanmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** girişimcilik, düzenleme, dış ticaret, uluslar arası deneyim, ithal, ihrac

**Резюме**

В статье исследованы вопросы государственного урегулирования предпринимательства. Проведены анализы. Отмечено, что использование международного опыта имеет важное значение в развитии предпринимательства.

**Ключевые Слова:** предпринимательство, урегулирование, внешняя торговля, международная практика, импорт, экспорт.

**Summary**

In the article it is investigated the issues about the state regulation of entrepreneurship. It is noted that the international experience apply assumes importance in the development of entrepreneurship.

---

\* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi/AZERBAIJAN

**Key Words:** entrepreneurship, regulation, foreign trade, international experience, import, export.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda dövlətin iqtisadi həyatdakı rolu məsələsinə münasibət kəskin surətdə dəyişdi. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunması bazar iqtisadiyyatının formalaşması üçün başlıca amil hesab olunur.

Ölkə iqtisadiyyatının tarazlı inkişafı Prezident İlham Əliyevin iqtisadi strategiyasının əsasını təşkil edir. Bu strategiyanın həyata keçirilməsi üçün aparıcı iqtisadiyyat sahələrinin inkişafı strateji inkişaf proqramları əsasında istiqamətləndirilir. Ona görə Azərbaycanın yeni, müasir sənaye inkişafı proqramı işlənməli və qəbul edilməlidir. Orada göstərilməlidir ki, hansı sənaye infrastrukturunu yaradılmalıdır, dövlət hansı formada öz dəstəyini verməlidir. Deyilənlər qarşıda duran problemlərə müasir biliklərə malik professional iqtisadçı yanaşmasının bariz təzahürüdür.

Müstəqil inkişaf istiqaməti ilə irəliləyən respublika öz daxili potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə dünya ölkələri ilə iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinə qoşulur və onların uzunmüddətli sahibkarlıq fəaliyyəti təcrübəsindən istifadə etmək imkanı əldə edir. Sahibkarlıq fəaliyyətini dövlət birbaşa metod kimi qanunlar və qanunvericilik aktları vasitəsilə tənzimləyir. Dövlət öz hüquqlarından istifadə edərək kredit vermə, paylarda iştirak etmə, rəqabət aparma və s. metodlar vasitəsilə sahibkarların fəaliyyətinə təsir edir və onu tənzimləyir.

Dövlət öz iqtisadi siyasətində sahibkarlıq fəaliyyətinə kömək etmək məqsədilə dolayı təsiretmə mexanizmlərindən də istifadə edir. Onlara:

- xarici və daxili investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması;
- əhalinin tam məşğulluğunun tənzimlənməsi;
- əmtələrin, xidmətlərin və iş qüvvəsinin idxal və ixracının tənzimlənməsi;
- xüsusi növ məhsulların bazar qiymətlərinin tənzimlənməsi;
- gəlirlərin yenidən bölgüsünün tənzimlənməsi.

Bunlarla yanaşı, dövlət özünün struktur, pul-kredit, büdcə və digər siyasət formaları vasitəsilə göstərilən istiqamətləri tənzimləyir və bu sahədə dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsindən istifadə edir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi əsasında Azərbaycanda dövlət tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin makroiqtisadi tənzimlənməsi bütövlüklə iqtisadiyyatın yeni prinsiplər və mexanizmlər əsasında inkişafına və idarə olunmasına təminat verir. Müstəqil ölkə kimi Azərbaycan özünün milli iqtisadi inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirməklə, struktur, fiskal və monetar siyasət yeritməklə sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsini həyata keçirir. Fikrimizcə yeni iqtisadi stabilləşmə vəziyyətinə qovuşan Azərbaycanda

sahibkarlıq fəaliyyəti yalnız mövcud qanunlar və qanunvericilik aktlarının tələbləri əsasında tənzimlənə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə iqtisadiyyatın və ticarət-iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, demokratikləşdirilməsi, makroiqtisadi stabilliyin əldə olunması üçün 100-dən artıq yeni qanunlar və fərmanlar qəbul edilməsidir. Həmin qanunlara «Xarici investisiyaların qorunması haqqında», «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında», «Müəssisələr haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında», «Birjalar haqqında», «Lizinq haqqında», «Xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında», «Özəlləşdirmə haqqında» və s. aid etmək olar. Bu qanunlar ölkədə sahibkarlığın yeni mülkiyyət formaları əsasında inkişafına və təşəkkül tapmasına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanda sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi başlıca olaraq «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa əsaslanır.

Artıq bu qanunun tələblərinə əsasən respublikada kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sahəsində xeyli təcrübə əldə edilmişdir. Dövlət sahibkarlıq formalarının bütün sahələrində inkişafına əlverişli şərait yaratmış və onların iqtisadi artımda səmərəli fəaliyyətini təmin etmişdir.

Xarici ölkələrin sahibkarlıq fəaliyyəti təcrübəsi bir daha sübut edir ki, iqtisadiyyatın qeyri-dövlət bölməsində ümumi daxili məhsulun artımı və xüsusi çəkisi digər sahələrə nisbətən gündən-günə artır. Belə ki, Azərbaycanda ÜDM istehsalı 2009-cu ilə nisbətən 2010-cu ildə 11% artaraq 38,0 milyard manat təşkil etmişdir. ÜDM-da özəl sektorun payı isə 86%-ə qalxmışdır.

Statistik məlumatların təhlili bir daha göstərir ki, dövlət məşğulluq probleminin nisbətən həll olunmasında və tənzimlənməsində kiçik və orta sahibkarlığın köməyinə arxalana bilər. Hesab edirik ki, respublikada bazar münasibətlərinin formalaşması prosesində dövlət göstərilən iqtisadi vəzifələrin və strateji məqsədlərin həyata keçirilməsində kiçik və orta sahibkarları səfərbərliyə almalı və iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin rolu artırılmalıdır. Habelə dövlət investisiya siyasətinin reallaşdırılmasında, gəlirlərin və vergilərin tənzimlənməsində önəmli yer tutmalıdır. Məsələyə bu nöqtəyi nəzərdən yanaşmaqda hesab edirik ki, kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətində investisiya qoyuluşunun dövlət tənzimlənməsində aşağıdakı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

- xaricdən alınan investisiyalar milli iqtisadiyyatın formalaşması istiqamətinə yönəldilməlidir, yəni ondan yeni milli istehsal sahələrinin yaradılması və köhnə müəssisələrin yenidən qurulması, təzələnməsi üçün istifadə olunmalıdır;

- özəlləşdirilən obyektlərin fəaliyyətə başlamasında investisiya qoyuluşunun rolu artırılmalıdır;

- ixrac yönümlü istehsal sahələrinin inkişafında və onların texniki cəhətdən yenidən qurulmasında investisiya qoyuluşundan səmərəli istifadə olunmalıdır;

- xarici investisiya qoyuluşunda istehsal xərclərinin müqayisəli üstünlük prinsipinə əməl olunmalıdır;

- xarici investisiya qoyuluşunun birinci növbədə gəlirli sahələrə yönəldilməsinə üstünlük verilməlidir;

- xarici investisiya ilə daxili investisiya qoyuluşunun nisbəti nəzərə alınmalı və tənzimlənməlidir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində xarici və daxili investisiya qoyuluşunun tənzimlənməsində göstərilən cəhətlərin nəzərə alınması, ümumiyyətlə, investisiya fondundan səmərəli və məqsədəuyğun surətdə istifadə olunmasına səbəb olar.

Respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafında xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi mühüm rola malikdir. Belə ki, dövlət özünün iqtisadi siyasətində ixrac yönümlü əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətinə daim üstünlük verir və ölkənin milli iqtisadi mənafeyinin qorunub saxlanmasına təminat verir.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarətində ölkələrin mənafeələrinin təmin edilməsinə, daxili bazarın qorunmasına və xarici ticarət əməliyyatlarının daha səmərəli və müasir tələblərə uyğun olaraq həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması tədbirləri haqqında», «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında» və «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsi haqqında» imzaladığı Fərmanlar mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələrin daha da fəallaşması tələbinə uyğun olaraq «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında» 17 dekabr 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı daxili və xarici sahibkarlıq fəaliyyətinə xüsusi impuls yaratmışdır.

Həmin fərmanda xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi fəaliyyətin aşağıdakı istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir:

- strateji əhəmiyyətli malların respublikamızdan bütün hüquqi şəxslər tərəfindən ixrac olunmasına icazə verilir;

- idxal-ixrac əməliyyatlarının tam sərbəstləşdirilməsi və qeydiyyatsız aparılması;

- ixrac rüsumunun ləğv olunması;

- sərhədyanı ticarətin genişləndirilməsi;

- gömrük yoxlamalarının sadələşdirilməsi.

Fərmanda göstərilən bu tələblər respublikada sahibkarların ticarət-iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsinə və onun səmərəli təşkilinə əlverişli şərait yaratmışdır. Artıq son illərdə kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan subyektlər respublika daxilində və xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi əlaqələrini həmin fərmandan irəli gələn tələblər və prinsiplər əsasında nizamlayırlar.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, adıçəkilən fərmanda respublikamızda mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən xüsusi növ məhsulların dövlətin bir başa icazəsi olmadan alqı-satqı obyektinə cəlb edilməsi, tənzimlənməsi və ekspertiza olunması qaydaları müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan iqtisadi inkişaf strategiyasında xarici iqtisadi fəaliyyəti yenidən qurmaq, təkmilləşdirmək və tənzimləmək üçün, əsasən, aşağıdakı istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir:

- milli iqtisadiyyatın strukturunun ixrac yönümünə uyğun formalaşması;
- milli iqtisadiyyatda idxalı əvəz edən istehsal strukturunun formalaşması.

Göstərilən istiqamətlərin həyata keçirilməsi müəyyən vaxt tələb edir. Hesab edirik ki, bu sahədə xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsi daim nəzərə alınmalıdır. Məsələn, bu sahədə qardaş Türkiyə Respublikasının inkişaf modeli böyük maraq doğurur və bu modeldən Azərbaycanın istifadə etməsi məqbul sayılır. XX əsrin 60-70-ci illərində Türkiyənin inkişaf modelində idxalı əvəz edən milli sənayenin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. O zaman idxalı əvəz edən sahələrin üstün inkişafını nəzərdə tutan Türkiyənin iqtisadi siyasəti, əsasən milli sənayeni xarici malların rəqabətindən qorumaq məqsədi güdürdü. Məhz buna görə də həmin dövrdə dövlət idxal əməliyyatlarının sərt tənzimləmə yolunu tutmuşdur. Tənzimləmə sistemi lisenziyalar, kvotalar və kontingentlər sistemi vasitəsilə həyata keçirilirdi. İdxal əməliyyatlarını tənzimləyən bu idarəetmə üsulları ixrac əməliyyatlarına aid edilmirdi.

Türkiyədə ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi məhsulun qiymətinin qeydiyyata alınması və ya lisenziyanın verilməsi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Türkiyədə məhsulların ixracının miqdarı məhdudlaşdırılmırdı.

Əlbəttə ki, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə gedən Azərbaycan Respublikası qardaş Türkiyənin getdiyi yolla sürətlə irəliləyərək iqtisadiyyatın inkişafı sahəsində böyük uğurlara imza atmışdır. İndi Azərbaycan dünyanın 150-yə yaxın ölkəsi ilə iqtisadi əlaqələrə görə və idxal-ixrac əməliyyatları getdikcə artmaqdadır. 2010-cu ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi təqribən 28 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Son illərdə ölkənin ticarət dövriyyəsi müsbət istiqamətdə inkişaf etmiş və 2010-cu ildə xarici ticarət saldosu müsbət 14,7 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Bunu 1 sayılı cədvəldə aydın görmək olar.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi ildən-ilə artmaqdadır. Belə ki, 2009-cu illə müqayisədə 2010-cu ildə xarici ticarət dövriyyəsi 34,1 faiz, o cümlədən ixrac 45,05 faiz artmışdır.

2010-cu ildə neft və neft məhsulları da daxil olmaqla enerji daşıyıcılarını əhatə edən 27-ci qrupun ixracın strukturundakı xüsusi çəkisi 94,1% təşkil etmişdir. Eyni zamanda həmin dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ixracın həcmi 2009-cu illə müqayisədə 17,8% artmışdır.

***2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının ixrac etdiyi məhsullar üzrə əsas ticarət tərəfdaşları***

Cədvəl 1.

№	Ölkələrin adı	Faiz
1.	İtaliya	33,28
2.	Fransa	8,71
3.	İsrail	8,18
4.	ABŞ	7,21
5.	Ukrayna	4,17
6.	Xorvatiya	3,69
7.	İndoneziya	3,67
8.	Rusiya	3,63
9.	Malayziya	3,47
10.	Sinqapur	2,40
11.	Digər ölkələr	21,59
	Cəmi:	100,0

***Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi***

Cədvəl 1 məlumatlarından görünür ki, Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsulların 57,38%-i 4 ölkənin, o cümlədən 33,28%-i İtaliyanın, 8,71%-i Fransanın, 8,18%-i İsrailin, 7,21%-i isə ABŞ-n payına düşür.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının idxal etdiyi məhsullar üzrə əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax. cədv.2)

***2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının idxal etdiyi məhsullar üzrə əsas ticarət tərəfdaşları***

Cədvəl 2.

№	Ölkələrin adı	Faiz
1.	Rusiya	17,35
2.	Türkiyə	11,69
3.	Almaniya	9,20
4.	Çin	8,90
5.	Ukrayna	7,05
6.	Böyük britaniya	4,59
7.	Qazaxıstan	4,45
8.	ABŞ	3,13
9.	Sinqapur	2,63

**KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ**

10.	Braziliya	2,45
11.	Digər ölkələr	28,57
	Cəmi:	100,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin materialları

Cədvəl 2 məlumatlarından aydın olur ki, xarici ölkələrdən ölkəmizin idxal etdiyi məhsulların 55,0%-ə yaxını 5 ölkənin, o cümlədən Rusiya, Türkiyə, Almaniya, Çin və Ukraynanın payına düşmüşdür. Bu ölkələr sırasında Rusiya və Türkiyəni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanın idxal etdiyi məhsullar içərisində Rusiya 1-ci yeri tutmaqla xüsusi çəkisi 17,4% və Türkiyə isə 2-ci yeri tutmaqla 12% xüsusi çəkiyə malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əməliyyatlarının dördü üç hissəsi İtaliya, Fransa, Rusiya, İsrail, ABŞ, Ukrayna, Türkiyə, Çin, Xorvatiya, İndoneziya, Malayziya, Sinqapur və Almaniya dövlətləri ilə aparılmışdır.

Ümumiyyətlə, dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsi əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi strategiyasında aşağıdakı istiqamətlərin nəzərə alınması məqsəduyğundur:

- mal və xidmət üzrə tariflər sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- respublikaya daxil olan investisiya, kredit və yardımların stimullaşdırılması;
- yeni bazar strukturuna uyğun milli və beynəlxalq infrastruktur sisteminin formalaşması;
- xarici iqtisadi fəaliyyət sistemində gömrük rejiminin beynəlxalq standartlara uyğun qurulması;
- daxili bazarın bazar qanunlarına uyğun tənzimlənməsi və xarici sahibkarların təzyiqindən, rəqabətindən qorunması;
- respublikadaxili sahibkarlıq strategiyasının xarici ölkələrin təcrübəsi ilə uyğunlaşdırılması.

Bu istiqamətlər sərbəst bazar iqtisadiyyatı konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır. Respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi xüsusi rol oynayır. Tətbiq olunan vergi sistemi hər şeydən əvvəl bütün istehsal sahələrini inkişaf etdirmək, milli iqtisadi mənafehin reallaşdırılmasına şərait yaratmaq istiqamətində formalaşmalıdır.

Respublikada bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlət rəqabət mexanizmi vasitəsilə sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyir. Dövlət özünün antiinhisar metodlarından istifadə edərək azad rəqabətə yol açır. İstehsalçıların və istehlakçıların müstəqilliyi, sərbəstliyi yaranır və onların bazar mövqeləri

artır. Dövlət elə bir tənzimləmə mexanizmi tətbiq etməlidir ki, rəqabət nəticəsində iqtisadi cəhətdən daha çox zənginləşən, möhkəmlənən və kapital toplayan xüsusi sahibkarlar inhisarçılıq mövqeyi seçməsinlər. Dövlətin antiinhisar fəaliyyəti haqqında qanunu bu prosesdə öz təsir gücünü göstərməlidir. Bazar sistemində hüquqi tənzimləmə mexanizminə üstünlük verilməli, azad rəqabət mühiti, liberallaşma prosesi edilməlidir. Dövlət yüksək kapital və əmək tutumlu məhsulların istehsalında yarana biləcək inhisarçılıq mövqələrinin qarşısını almalı və bu funksiyanı bilavasitə öz üzərinə götürməlidir. Dövlət sərbəst rəqabət mühiti yaratmaqla istehsalçıları istehlakçıların tələbini ödəməyə sövq edir. Belə bir şəraitdə istehsalçının nə istehsal etmək, nə qədər istehsal etmək və kimin üçün istehsal etmək problemi nizamlanar və tənzimlənər.

Dövlət sahibkarlıq fəaliyyətində azad rəqabətə təsir göstərən, onu məhdudlaşdıran inhisarçılıq mövqələrini tənzimləmək məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edir və gələcəkdə də istifadə edəcəkdir.

### **İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT**

1. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq (qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar), Bakı, 2000.
2. «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri» Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2003.
3. Abbasov A.B. Biznesin əsasları. Bakı, 2005.
4. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996.

## **AVRASYA BİRLİĞİ'YLE İLGİLİ KAZAKLARIN MİLLİ ÇIKARLARI**

### **NATIONAL INTERESTS OF KAZAKHS IN THE EURASIAN UNION**

### **ЕУРАЗІЯ ОДАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІ**

**Doç. Dr. Canat MOMİNKULOV\* -Rabiga TUMBAYEVA\*\*  
Ardak KALİOLLAQIZI\*\*\***

#### **Özet**

Bu makalede Kazakistan Cumhuriyeti'nin Avrasya Ekonomik Birliği'yle bütünlüşmesi meselesi tarihî ve millî bir açıdan değerlendirilmiştir. Yazarlara göre tarihî ve ideolojik bir yaklaşım araştırma konusunun tamamen açıklanması için çok yararlıdır. Bu yazıda 20. asırdaki Rusya'nın Doğuyu keşfetme ve fethetme stratejisi, Avrasya fikrinin yeniden canlandırılmasındaki N. Nazarbayev'in belirleyici rolü, Avrasya Birliği projesinin gerçekleştirilmesinin dönemleri, Türkiye'nin Avrasya Birliği'yle ilgili tutumu ve şimdiki pozisyonu, Avrasya Birliği'nin Kazaklar için doğuracağı bazı problemler gibi aktüel konular ele alınmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Kazaklar, Avrasya Birliği, entegrasyon, çıkarlar, anlaşmalar, sorunlar, tarihî bakış, ideoloji, Rusya, ekonomi, güç, bölgesel, SSCB, lider, ürünler, bağımsızlık.

#### **Түйіндемесі**

Осы мақалада Қазақстан Республикасының Еуразия Одағына кіруі мәселесі тарихи және ұлттық тұрғыдан қарастырылады. Авторлардың ойынша тарихи көзқарас ғана зерттеу тақырыбының мәнін толық аша алады. Сонымен қатар, бұл мақалада Ресейдің Шығысты бағындыру саясаты, Еуразияшылдық идеясының жүзеге асырылуындағы Н. Назарбаевтың ролі, Еуразия Одағы жобасының жүзеге асырылу кезеңдері, Түркияның

---

\* Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi/KAZAKİSTAN

\*\* Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi/KAZAKİSTAN

\*\*\* Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi/KAZAKİSTAN

аталмыш одаққа қатысты ұстанымы, Еуразия Одағының кейбір мәселелері зерттелінген.

**Тірек Сөздер:** қазақтар, Еуразия Одағы, интеграция, мүдделер, келісімдер, мәселелер, тарихи көзқарас, идеология, Ресей, экономика, күшті ел, аймақтық, КСРО, көшбасшы, тауарлар, тәуелсіздік.

### **Abstract**

In this article integration of Kazakhstan in the Eurasian Union is considered from the historical and national viewpoint. As authors of the article prove, only the historical and national approach could explain this issue. According to the authors the Customs Union and the Common Economic Space should not compromise the political sovereignty of our countries in any way. Of course Russia will be a dominant party in the newly shaping structure. All decision-making processes are based first of all on Moscow. But, Kazakh politicians should not forget the national interests of their people.

**Key Words:** Kazakhs, Eurasian Union, integration, interests, agreements, historical approach, ideology, Russia, economy, power, regional, USSR, lider, goods, independency.

Avrasya Birliği meselesine tarihi ve ideolojik bir bakışla yaklaşılmalıdır. Avrasya Birliği veya Avrasyacılık fikri teorik olarak ilk kez rus tarihçileri ve entellektüelleri tarafından Soviyet öncesi dönemde ortaya çıkmıştır. İşte o zamandaki rus düşünürleri gelecekte Avrasya halkları birliğiyle ilgili entegrasyon fikirlerini ortaya koymuşlardır. Ortodoks hristiyanlığına gerçekten bağlı olan rus fikir adamları Rusya'nın insanlık tarihindeki misyon ve sorumluluğuna gönülden inanmışlardır. Avrasya fikrinin esas anlamı Rusya'nın Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa'da bir numaralı süpergüçe dönüşerek bütün bu bölgelere ideolojik, siyasi, fikri, kültürel, ilmi, ekonomik, manevi ve askeri açılarından etki etmesidir. Çarlık Rusya'nın yerine iktidara gelen Soviyetler Birliği zaten Avrasyacılık fikrinin tahrif edilmiş ve oldukça başarısız bir denemesidir. Avrasya fikri başta Rusya olmak üzere sözkonusu bölgenin güçlenmesi anlamına da gelmektedir.

Aslında, Avrasyacılık fikrinin çekirdeğini eski SSCB topraklarında yaşıyan slav ve türk halklarının tarihi, kültürel ve coğrafi yakınlığı oluşturmaktadır. Rus kültürü tam olarak Avrupalı değildir, aynı zamanda da Asyalı da değildir. Bu fikri geliştiren düşünürler rus kültürünün oluşmasında türk halklarının da büyük katkısı veya tesiri olduğunu net bir şekilde anlıyorlardı. 19. yüzyıldaki büyük rus entellektüellerinin ciddi bir kısmı türk kökenli şahıslardan ibaret olduğu da tarihi gerçektir. Aslında, Rusya'nın 19.-20. asırlardaki atılım ve gelişiminde kasıtlı ve fiziksel olarak asimile edilen veya zihni açıdan ruslaştırılan tüm etnik grupların da katkısı vardır. Sonuç olarak, tüm SSCB halklarının tarihi başarı ve zaferlerinin hemen hemen hepsi ruslara mal olmuştur. Aynı zamanda, ruslar SSCB döneminde

yer alan kasıtlı-kasıtsız katliamlar, her türlü baskı ve kısıtlamalar, kısacası insan haklarının ihlallerinden de tamamen muaf olduğu delilsiz bir şekilde kabul edilmiştir. Yeniden yapılandırılan Avrasya Ekonomik Birliği projesinde bu tür veya buna benzer haksızlıklar yer alacaksa, şimdiden böyle bir girişimin nelere götürebileceği detaylı ve net bir şekilde tartışılmalı ve bu konuda daha güvenilir garantiler alınarak konu ve şartlar üzerinde resmîyen anlaşılması şarttır.

Rusya 20. asırda Doğuyu keşfetme ve fethetme stratejisini hayata geçirmek için büyük güç sarfetmiştir. Rusya Orta Asya, Kafkasya, Kara deniz bölgesi gibi kendi nüfuz alanlarını çok iyi bilmekle kalmaz, Çin, İran, Arap ülkeleri, Türkiye gibi Doğu ülkeleri de derinden tanımak için doğubilimcilik, islam araştırmaları, türkoloji, arap araştırmaları gibi ilim dallarında en ileri seviyeye ulaşmıştır. Bütün bu ilmi araştırma kuruluşları istihbarat ve stratejik planlama dairelerine hizmet ediyorlardı. Rus veya Soviyet doğubilimcileri özellikle, komsu türk dünyasını ve türklerin tarihi mirasını detaylı olarak ilmi açıdan incelemeye büyük güç sarfetmiştir. Ciddi ilmi araştırmalar müstesna olmak üzere, türkleri pek gelişmemiş ve insanlık tarihine önemli bir katkıda bulunmamış bir etnik grup olarak gösterme eğilimi pek yaygınlaşmıştır. Ama şunu da belirtmek gerekir ki, türk ve diğer doğu halkları tarihinin önemli sayfaları da soviyet araştırmacı ve akademisyenleri tarafından açılmıştır.

Rusya, ekonomik ve askeri gücünden ziyade, sahip olduğu ilmi potansiyeli, rasyonel kültürü ve maddi imkanlarının sayesinde Avrasya'nın çekirdeğini oluşturduğuna veya oluşturacağına inanmaktadır. Yani, Avrasyacılık fikrini besleyen veya destekleyen düşünce adamları Rusya'nın bir yumuşak güç olmasa bile, ona benzer bir şekilde tüm asyalıları fikir, ilim ve kültür açılarından kucaklayabileceğine, onları daha güvenli ortak bir geleceğe götürecek bir lider ülke olabileceğine kuşkusuz inanmaktaydılar.

Avrasya fikrinin yeniden canlandırılmasında Nazarbayev'in rolü belirleyicidir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Avrasyacılık fikrinin de yokolacağı bekleniyordu ve artık bu konunun mantıksız bir ütopye olduğuna inanılmaktaydı. Ancak, bağımsızlık döneminde Avrasya Birliği fikri N. Nazarbayev tarafından 1994 yılında Moskova Üniversitesinde yaptığı konuşmasında yeniden dile getirildi. Böylece, N.Nazarbayev Yeni Avrasyacılığın en büyük temsilcilerinden biri olmuştur. SSCB dağılması aşamasında 1991'te Nazarbayev Gorbachev ve Yeltsin'le yeni Birlik kurma Sözleşmesini imzalamıştır. Belgeye göre N. Nazarbayev'in yeniden kurulması düşünülen Birlik Hükümetinin başkanı olacaktı. Rusya'daki düzensizlikler buna engel olmasaydı Nazarbayev yeni SSCB'nin başbakanı olabilirdi. Zaten BDT kurma fikri de kazak liderine aittir. Çünkü o dönemde N. Nazarbayev diğer soviyet politikacılarına göre çok daha güçlü komünist önder olduğundan SSCB devletini sonuna kadar muhafaza etmede çok ısrar ediyordu. Bundan dolayıdır ki Nazarbayev SSCB'yi kolaylıkla dağıttığı için M. Gorbachev'ı çoktenkit etmiştir.

Aslında, kazak lideri Nazarbayev'in entegrasyon konusunda bir idealist olduğu söylenebilir. Çünkü o hemen hemen bütün bölgesel entegrasyon imkanlarından istifade ederek birçok uluslararası entegrasyon projelerine aktif bir oyuncu olarak

katılmıştır ve birçok uluslararası kuruluşların da temelini atmıştır. Mesela, KC cumhurbaşkanı farklı dönemlerde Orta Asya Birliği, ŞİÖ, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, Türkçe Konuşan Ülkeler Konseyi, Gümrük Birliği, Avrasya Ekonomik İşbirliği örgütü, AGİT, İKÖ, CİCA gibi birçok kuruluşlarda aktif bir rol üstlenmiştir. Bundan dolayı Kazakistan dış politikada çok yönlü siyaset yürütmüştür. Böylece, N. Nazarbayev'i Yeni Avrasyacılık fikrinin motoru ve başlıca propagandacısı diyebiliriz([www.rbcdaily.ru](http://www.rbcdaily.ru). 2011: 3).

Şimdi de Avrasya Birliği projesinin gerçekleştirilmeye başladığı dönemi ele alalım.Ekim 2011 tarihinde bu konu Vladimir Putin tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Doğrusu, bu fikir daha çok Rusya'yı ilgilendirmelidir ([www.zaman.com.tr](http://www.zaman.com.tr). 2011: 1). Çünkü 2011 Parlamento ve 2012 Cumhurbaşkanı seçimleröncesi konuşmalarında Putin Güçlü Rusya fikrini kuvvetlendirmek ve seçmenlerin dikkatini çekebilmek için Rusya ve Avrasya Birliği konusuna özel vurgu yapmıştır.Avrasya Ekonomik Birliğinin amacı katılımcı ülkelerin engelsiz, istikrarlı ve verimli gelişmesini sağlamaktır. Kasım 2011'de Avrasya Ekonomik Alan anlaşmaları imzalanmıştır.

2012 yılından itibaren Avrasya Ekonomik Alanı çalışmaya başlamıştır. İmzalanılan evraklara göre Birliğe üye üç ülke daha derin ekonomik entegrasyon sürecine girecektir. Avrasya Birliği temelde üye ülkeler arasında ekonomik entegrasyonu sağlamaya yönelik bir projedir. Bu uluslararası yapıya giren ülkeler arasında imzalanılan entegrasyon anlaşmaları Temmuz 2012 tarihinden itibaren tam olarak uygulanmaya başlayacaktır. Önce Gümrük Birliği, Avrasya Ekonomik Alanı olarak adlandırılan yapının 2015'e doğru Avrasya Ekonomik Birliğine dönüşeceği beklenmektedir. SSCB yerine biraz daha demokratik ve yenilenmiş ekonomik yapı oluşturulacaktır. Bu olguyu bazı uzmanlar Rusya'nın geleneksel nüfuz bölgelerine yeniden dönmesi olarak açıklamaktadırlar.

Bağımsız iktisatçılara göre Avrasya Ekonomik Birliği projesinin hayata geçirilmesiyle birlikte Rusya üreticileri kazak piyasalarına rahatça girebilecektir, yerel işletmelerin zayıf ve rekabet edemeyenleri piyasadan çekileceklerdir, birçok yerel şirketler faaliyetini sona erdirecektir, birçok rus şirketleri Kazakistana taşınacaktır ([www.newskaz.kz](http://www.newskaz.kz). 2011: 4).

Türkiye'nin Avrasya Birliği'yle ilgili tutumu pek ilginçtir. Rusya ve Orta Asya piyasası Türkiye'nin yeni güç kaynağı kazanması için büyük ekonomik ve ticari imkanlar vaad etmektedir. Rusya'da iktidara yeni gelen Putin de zaten Türkiye ile ilgili olumlu bir görüşe sahiptir. Avrasya Birliği projesi Türkiye için de yeniden değerlendirme dönemidir.

Bize göre, bölgesel bir güç sayılan Türkiye'nin eski süpergüç Rusya'yla rekabet edemeyeceği sahalarda onunla işbirliği yapması gerekir. Bilindiği gibi son ik yıl içerisinde Kazakistan'da orta kaliteli türk malları ithalatı azalarak rusyalı düşük kaliteli malların oranı hızlıca artmıştır. Kısacası, Avrasya Birliği fikri aslında Türkiye'yi de ilgilendiriyor.

Bazı uzmanlar Avrupa Birliği'ne girmeyi başaramayan Ankara'nın ister-istemez Rusya veya Avrasya'ya doğru yön değiştirdiğini söylemektedirler. Türkiye

Dış İşleri Bakanı A. Davutoğlu'nun Avrasya bölgesinin gelecekte dünyanın çok önemli ekonomik gücüne dönüşebileceğini söylemesi çok manidardır.

Avrasya Birliği'yle ilgili cevaplandırılması gereken birçok soru bulunmaktadır. Avrasya Birliği Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan arasında ekonomik entegrasyon ve işbirliği güçlendirmek için kurulmakta olan ulus-üstü yapıdır. Avrasya Ekonomik Alanı'nın üyeleri Rusya ve Beyaz Rusya'nın şimdiye kadar kardeş ülkeler konfederasyonunu oluşturduğu bellidir. Kazakistan halk sayısının ancak yüzde üçünün slav halklarını teşkil etmesine rağmen, Astana 2015 yılına doğru Rusya'yla ekonomik açıdan entegre olmak amacıyla Avrasya Birliği'ni kurmaya başlamıştır. Şu anda entegrasyon için gerekli tüm hukuki evrak ve belgeler imzalanmıştır. Oluşturulması düşünülmekte olan Avrasya Birliği projesinde rus ekonomisi, kültürü ve düşüncesinin alacağı rolün de esas teşkil edeceği şimdiden kesindir. İşte bu noktaya ilgili olarak karşımıza birkaç soru çıkıyor.

N.Nazarbayev'in dediği gibi bu entegrasyon süreci Avrasya Birliği'ne üye olacak ülkelerin barışçıl bir ortamda kaliteli gelişimini sağlayabilir. KC cumhurbaşkanına göre kazak işadamları bu entegrasyon sayesinde 170 milyonluk büyük bir piyasaya çıkacaktır. Soviyet döneminden itibaren Kazakistan ekonomisi Rusya'ya çok bağlı olduğu bilinmektedir. İşte bu boşluğun yerini doldurmak üzere kazak ekonomisinin Rusya'yla birleştirilmesi planlanmaktadır. Ama, şu ana kadar gördüğümüz olaylar farklı yönde gelişmektedir. Mesela, gıda fiyatlarının hızla artarak Rusya'daki fiyatları yakalaması, Rus şirketleriyle rekabet edemeyen kazak işadamlarının zor duruma düşmesi, ucuz çinli ve orta kaliteli türk malları fiyatlarının artışı, rusların psikolojik ve morel açısından kuvvetlenerek eski kültürel tutumlarını güçlendirmesi (burada demek istediğimiz Kazak kültürü ve dilinin ruslar tarafından açıkça önemsenmemesi ve ihmal edilmesidir. Moskova'nın desteği ile yerli ruslar kendilerini daha güvenli ve hatta biraz daha agresif davranabilirler) gibi Kazak milli çıkarları açısından olumsuz olaylar yer almaktadır. Rus şirketlerinin birçoğunun Kazakistan'a taşınmaya başlaması, Rus malları ve ürünleri Kazak piyasasını işgal etmesi yerel işadamları ve işletmecilere baskı yapmaya başlaması durumunda nelerin yapılması gerektiği meselesi Kazak Hükümeti'nin düşünmesi gereken başlıca problemlerdir ([www.customsunion.kz](http://www.customsunion.kz). 2011: 6).

Eski Soviyet devleti totaliter ve otoriter bir sisteme sahip olduğundan dolayı devlete ait tüm kararları Moskova veriyordu. Önemli kararların alınması sürecinde Kazakistan gibi diğer cumhuriyetlerin fikirlerini hesaba pek katmazlardı. Stratejik öneme sahip üretim yerleri, büyük sanayi tesisleri, hazır ürünleri üreten fabrikalar genellikle Rusya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'da inşa ediliyordu. Orta Asya'da ise bazı pek önemi olmayan maddeler, yedek parçalar ve ufak-tefek ürünler üretilmekteydi. Oysa ki, SSCB'nin et, süt, kurşun, kömür, deri, buğday, ham maddeler gibi ihtiyaçlarının önemli bir kısmını Kazakistan gibi ülkeler sağlıyordu. Avrasya Birliği'nin hayata geçirilmeye başlamasıyla bu tür haksızlık ve adaletsizliklerin de tekrar yer almayacağı net garantileri var mıdır? N.Nazarbayev'e göre Avrasya Birliği'ne üye ülkeler ekonomik işbirliği alanında eşit şartlar altında hareket edeceklerdir. Bununla ilgili anlaşmalar da hazırlanarak bazıları imzalanmış durumdadır.

Yine de, bu nokta çok dikkat edilmesi gereken kazak milli çıkarlarıyla ilgili hassas bir meseledir.

Avrasya Ekonomik Birliğinin amacı katılımcı ülkelerin engelsiz, istikrarlı ve verimli gelişmesini sağlamaktır. Kurucular entegrasyonun gerçekleşmesi sürecinde Avrupa Birliği deneyimini esasa alacaklarını ifade ettiyse de bu yeni yapı eski SSCB yapısını hatırlatacaktır. İktisatçılara göre Avrasya entegrasyon projesinin verimli olup olmadığı üç-dört sene sonra ortaya çıkacaktır. Kazakistanlı tüketiciler açısından AEA projesinin hayata geçirilmesiyle Rusya üreticileri yeni piyasalara rahatça girebilecektir, yerel işletmelerin zayıf ve rekabet edemeyenleri piyasadan çekileceklerdir, birçok yerel şirketler faaliyetini sona erdirecektir, birçok rus şirketleri Kazakistana taşınacaktır. Ayrıca AEA projesinin işlemesi için dövizler etkileşimi ve vergi riskleri gibi sistemli sorunların da çözülmesi gerekir.

Teorik olarak, Avrasya'da yaşayan halkların ekonomik ve kültürel birleşmesi olarak bilinen avrasyacılık fikri aslında türk birliği düşüncesini beslemelidir. Ama, pratik sonuçlara bakıldığında, Rusya türk halklarının birleşmesi konusunda oldukça tedirgindir. Türkçe Konuşan Ülkeler Zirveleri, Türk Kurulu'nun ilerideki çalışmalarında hep Moskova tarafına mı bakılacak? Türkiye'nin itiraf ettiği gibi türk dünyasının lideri konumundaki Kazakistan bu konuda iyi ilişkiler atmosferini yaratma ve dengeli bir politika yürütme yolunda büyük çaba sarfetmelidir. Bu konuda Astana Moskova ile açık ve net bir şekilde konuşmalıdır. Yani, demek istediğimiz şudur ki Türkiye türk birliği konusunda liderlik dizginini kazaklara resmiyen vererek onların türk halkları arasındaki itibar ve şöhretini arttırma politikasını ustaca yürütmelidir. Aksi halde, BDT topraklarındaki türklere ulaşmak ve oralarda kalabilmek için Türkiye'nin gereğinden fazla güç sarfetmesi gerekebilir, hatta bir hayal kırıklığına uğrayabilir. Topraklarının büyüklüğü, ekonomi ve uluslararası politikadaki bazı başarıları, eski türklere coğrafi vatanı olması gibi avantajlara sahip Kazakistan gerçekten türk dünyasının merkezi yapılabilir. Yani, türk birliği konusunda Türkiye'nin lider olması halinde artık Avrasya Birliği için dış ve yasaklanan bir unsur olacaktır. Ama, bu konuda Kazakistan'ın lider yapılması durumunda türklük faktörü Avrasya Birliği'nin kendine ait ve organik bir unsura dönüşecektir ve ister-istemez meşruiyet kazanacaktır.

Kazakistan için Türkiye'nin çok büyük önemi vardır. İlk önce, Kazakistan'daki Türkiye algısı oldukça pozitifdir. Türkiye'yi kazaklar kardeş (hem de büyük) ülke, ekonomik gelişim modeli, güzel coğrafya, çok uygun turistik yer, cazip kültür ülkesi, Kazakistan'ın uluslararası inisiyatiflerinin destekleyicisi, yumuşak islamın modeli, dilin geliştirilmesi konusunda örnek, milli vatanseverliğin misali olarak ta algılanmaktadır. Ayrıca türk dizi filmlerinin olumlu etkisi, kazak-türk liselerinin de katkısı da inkar edilemez. Kazak politikacılarına göre Avrasya Birliği Kazakistan'ın dış politikadaki tercih ve seçimlerini etkilemeyecektir.

N.Nazarbayev'in konuşmasına dayanacak olursak, yeni yapılandırılan kuruluşa üye olan devletler kendi bağımsızlıklarını muhafaza edeceklerdir ve hiç bir ülke başka bir ülkenin iç işlerine karışma hakkına sahip değildir. Birliğe üye devletler eşit düzeyde işbirliği yapacaktır. 2015'te Avrasya Birliği yürürlüğe gireceği sırada

Kazakistan Rusya'nın ekonomik alanına daha çok entegre olacaktır, hatta onunla aynı para birimini paylaşabilecektir. Gelecek veya olası entegrasyon yapısında önemli ekonomik kararların alınmasında Rusya'nın oyu belirleyici olacağı kesindir. Tabii kazakların arasında bu fikri benimsemeyenler de bulunmaktadır. Hatta ekonomik olarak birleşme konusunda ekonomik süpergüçler Japonya veya Almanya'yla entegre olma fikrini savunanlar da bulunmaktadır. Kazakların birçoğu entegrasyon fikrini benimsemediler. Çünkü tekrar Rusya'ya bağlı olma fikri zaten çok sıkıntılı baştan geçiren kazak dili, düşüncesi ve kültürünü tekrar kısıtlayarak, kazakların milli gelişimini olumsuz etkileyebilir. Ama bunlara rağmen alınan jeopolitik kararlar faaliyete geçerek artık uygulanmaya başlamıştır. Tarihe bakarsak milli görüşlerin göz ardı edilmesi iyi neticelere götürmediğine şahit oluruz. Avrasya Birliği projesi gelecekte böyle bir olumsuz sonuçlara neden olmayacağını umut ederiz. Yeter ki, rus ve kazak siyasetçileri SSCB'nin dağılmasının ana sebeplerini unutmasınlar.

Kazakistan için şu anda en önemlisi siyasal bağımsızlığını korumak ve garanti altına almaktır. Kazak halkı tarih boyunca her türlü baskı ve kısıtlamalara karşı bir psikolojik dayanıklılık gücünü kazanmıştır. Kazaklarda tarihi şuur ve hafıza oldukça güçlüdür. Kazaklar gerçek manada bağımsızlığı hak eden bir türk halkıdır. Kazaklar kendi dili, kültürü ve düşüncesinin geliştirilmesi konusunda daha güvenli ve açık bir şekilde hareket etmelidirler. Kısacası, kazaklar Avrasya Birliği'nin önemli ve özel bir unsuru olacaktır.

Biraz tarihi inceleme yaparsak, KC cumhurbaşkanının Rusya'yla birleşme fikrini hiç bir zaman aklından çıkarmadığını kolaylıkla anlarız. Kazakistan'ın tek başına ekonomik olarak uzak bir yere varamayacağını söyleyen Nazarbayev Rusya'yla tekrar birleşme kararını çok düşündükten sonra yaptığı da kesindir. Ayrıca, kazak liderinin gençliğinde aldığı eğitim ve kültürün rusça olması da hesaba katılabilir. Bize göre bu entegrasyon projesi 21 asır şartları altında kazaklar için büyük yeni perspektifler açabilir ([www.kt.kz](http://www.kt.kz), 2011: 2). Entegrasyon sonuçlarının olumlu veya olumsuz olacağını tarih gösterecektir. Ama bize göre müspet sonuçların yaratılması için gerekli nedenler şimdilik yeterli sayılmaz.

2012 yılından itibaren Avrasya Ekonomik Komisyonu çalışmaya başlamıştır. Bundan böyle, Kazakistan kendi makroekonomik politikasını, tekeller faaliyetinin denetimi ve gümrük teknik düzenleme kurallarını Rusya ile koordine etmek zorundadır. Zaten bu konularda Rusya ile mukayese edilecek başka bir güç de henüz ortada yoktur. ([www.kt.kz](http://www.kt.kz), 2011: 1).

Avrasya Birliği projesi katılımcı ülkelerin dünya ekonomisindeki önem ve rekabet gücünün yükselmesi, ulusal ekonomilerin gelişmesi için yapıcı nitelik taşıyabilir. Bu entegrasyon projesi kazakların siyasi bağımsızlığını olumsuz etkilememeli, egemen Kazakistan'ı tekrar sömürge bir ülkeye dönüştürmemelidir.

Kazakistan'ın Avrasya Birliği'ne girmesiyle ilgili çok soru bulunmaktadır ki, onların hepsini bir yazı çerçevesinde yanıtlandırmak imkansızdır. Bu yazımızda Avrasya Birliği meselesine Kazakların milli görüşü açısından yaklaştık. Zaten Av-

rasya Birliği sorununa başka bir bakışla bakmamız vatanımızın ulusal çıkarlarıyla uyuşmayacaktır.

**KAYNAKÇA**

1. Россия возвращается в СССР: запущено единое экономическое пространство

<http://www.rbcdaily.ru/2011/12/31/focus/562949982403049>

2. Putin'in Avrasya Birliği fikri. [www.zaman.com.tr](http://www.zaman.com.tr)

3. Три в одном. [www.newskaz.kz](http://www.newskaz.kz)

4.Единый экономический орган России, Белоруссии, Казахстана готовится к работе. [www.customsunion.kz](http://www.customsunion.kz)

5. Kazakhstan's President NursultanNazarbayev: "We'll pave the way for single Eurasian Community by 2015." [www.kt.kz](http://www.kt.kz)

6. Eurasian Union is not an attempt to resurrect USSR –Nazarbayev. [www.kt.kz](http://www.kt.kz)

**MODERN POEM, CLASSIC POETICAL TRADITION AND FOLKLORE**

**ÇAĞDAŞ ŞİİR, KLASİK NAZİM GELENEĞİ VE FOLKLOR**

**СОВРЕМЕННОЕ СТИХОТВОРЕНИЕ, КЛАССИЧЕСКАЯ ПОЭТИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ И ФОЛЬКЛОР**

**Aliakbar RADPOOR\***

**Abstract**

Oral literature is reflected in people's lives, lifestyles, costumes and habits, tastes and humane hopes, and in social-historical completion. Since oral literature is genuine, learning this kind of literature is very important. Oral literary samples entail very important scientific, creative and historical features in identifying important events happened in other periods, challenges to gain freedom, the evolution of people's thoughts and culture.

In Azerbaijani literature there seems to be a strong relationship between the written literature and a great deal of interaction is observed among oral and written literature. Also using the oral literature concepts, thoughts, styles, weights and presentations by writers and poets has enriched the literature, regarding the folklore literature performers' use of these oral resources.

**Key Words:** oral literature, Azerbaijani folklore, literature enrichment, evolution

**Özet**

Sözlü halk edebiyatında; insanların yaşam tarzı, örf-adetleri, sosyal-tarihi yansımaktadır. Sözlü edebiyat halka mahsusdur ve bu edebiyatın araştırılması çok büyük önem taşımaktadır. Sözlü edebiyat, tarih boyu formallaşmış, muhtelif dönemlerde ortaya çıkan olaylar, bu edebiyatdan uzak kalmamıştır. Bu yazıda Azerbaycan yazılı edebiyatına sözlü edebiyatın etkisi konusu araştırılmaktadır .

**Anahtar Kelimeler:** sözlü edebiyat, Azerbaycan folkloru, yazarlar, gelişme, tekamül

---

\* PhD Candidate In Azerbaijani Language And Literature/AZERBAIJAN

### **1- Introduction:**

The contemporary poetry in Azerbaijan is full of Azeri people's oral literature. As in the whole world, the most famous writers and poets in Azeri literature have respected the oral literature greatly and used oral literature to color their masterpieces. Oral literature and folklore dates back to the earliest times of human life.

The poems used by local performers called Ashigh continued through ages and were presented in tetrameter and rhythmic styles. The most common types of these poems are called Bayatılar (sad poetry), Gharaylilar (epical poems) and Ghoshmalar (hymns). Bayatılar contain 7 syllables, Gharaylilar 8 syllables and Ghoshmalar 11 syllables.

The contextual meaning of Bayatılar refers to love and hope, pain and sufferings and a mirror reflecting the joys and beliefs, customs and habits in one hand, and it is the unveiled book of these people's folklore, on the other hand.

We can classify oral literature in Azerbaijan into two subcategories. "The original literature of a country will be noticed by the people when it asks for help from the local folklore's power and gets inspired by it. Nezami-e-Ganjavi is one of the poets who used folklore and anecdotes in his poems and entered them into the written literature in Persian. On the whole, poems and art works which are composed by using stories, folk songs, fables and folklores have always been interesting and admirable. One of the best samples of this type of folklore is Shahryar's 'Heidarbabayeh Salam', the masterpiece of a great Iranian poet" (ibid).

In this paper we are going to study about the poets and composers who have used folklore in their writings and poetry.

#### **Nasir:**

Nasir Payegozar, son of mahdi was born in Tabriz in 1932. He became a teacher, after he got BA in French language and literature. Nasir started to compose poems in 1962 and presented very elegant puns in both Turkish and Persian languages (9, 56).

His Turkish poems have a simple and clear expression and most of them are social. His book, My Chord strings and candle tears, was published in the year 1994. He published two other books entitled: "Honey Poems", and "Silk imaginations", after that.

He chose the beautiful natural sceneries and entered them into his pun industry.

The beautiful natural sceneries and verbal arts of words and concepts give a special fineness and sweetness to his poems. Here is a sample of his work (6, 25):

Səni tarı

Aç zülf kəməndindəki tarı, səni tarı

Zülfün getsin tez şəbi tarı səni tarı,

Tar nəğməsidir cəlvə verən eşqə, cahanda

Səsləndir o qoynundakı tarı səni tarı

Söndür yenə qəlbimdəki eşqin odun, ey şux

Razi ola səndən bari tarı, səni tarı

Ta, tar kimi gözləri göyçək gözəl olmaz

Qəlbim necə atsın o tatari, səni tari  
Sən qəlbimi yandır, məni tapşırma rəqibə  
Ta, tar əlinə vermə ta tari, səni tari  
Yəlda gecəsi, tar səsi, çox xoşdu "Nəsir"  
Sevdim mən əzəldən, şəbi tari, səni tari

***For God's sake***

***Open the chord hidden in your hair, for God's sake***  
***Let your hair bring the dark night with its darkness, for God's sake***  
***In the world the rhythms of the chord flourishes the love***  
***Make sounds with the chord under your shoulder, for God's sake***  
***Turn the light in my heart flamed with your love, oh witty***  
***And let God be satisfied of your deeds, for God's sake***  
***There is no one as beautiful as Tatars in eyes***  
***How should I abandon that Tatar, for God's sake***  
***Light my heart on and don't leave me for the rival***  
***Don't surrender Tatar to a Tatar, for God's sake***  
***In the first winter night, the chord sound enjoys "Nasir"***  
***From the very first, I had loved the dark night, for God's sake***

The poet has used rhetoric specially allegory in the above poems, besides pun. The term "Tari", has been used to mean "God", "spouse's hair", "darkness", and "Tatar".

Of course the whole book is full of different verbal arts, especially pun. Also in the poem, the poet considers "Behjatabad memory" of Shahryar. Especially the following line (Shahryar, 1994):

I'm afraid my love won't come and the dawn will arrive  
I'll die, oh morning don't come, for God's sake  
"Qorxum budu yar gəlməyə, birdən yarıla sübh,  
Bağrım yarılar, sübhüm açılma, səni tari"

Nasir uses couplets and sad poems (Bayati) besides sonnets and has used folklores and common Azeri proverbs in his lyrics. Master Sheida stated that: "Nasir uses the endless array of Azeri folklores and proverbs in his poetry greatly and this will make his words more colorful and interesting..."

Some of his poetry is simple and some are pun (6).

Besides using the rhyme "Alti", it has been used to mean 6 and under. In the second line you can see the proverb "one swallow does not a summer make".

**Hallajoghli:**

Doctor Aliakbar Torabi pen named himself as "Hallajoghlo". He finished his primary school in his hometown and finished higher education in Belgium and France and he got PhD from Sorbon in fields such as "Sociology", "sciences' philosophy". He was a professor in Tabriz University and got retired after 30 years of teaching. Besides teaching, he has written some books as follow: 1- Sociology Foundations, 2- Sociology and social dynamism, 3- Anthropology, 4- Sciences'

philosophy, 5- Scientific knowledge of the society. He also has published many scientific and literature articles in Tehran and Tabriz (9, 244).

The following is a sample poem of him.

Ərkim, ey el obamın siması, ay şanlı qala!  
Qocaman tariximin aynası, ay şanlı qala!  
Sönməyən xatirələr dünyası, ay şanlı qala!  
Həsret ilə baxırsan Təbrizə, ay şanlı qala!  
Dinməməklə nə deyirsən bizə, ay şanlı qala!

***My Ark, oh! An overview of my tribe and country, oh! The great Castle!***

***The mirror of my country's ancient history, oh! The great Castle!***

***Unforgettable memoires' world, oh! The great Castle!***

***You are looking with regret onto Tabriz, oh! The great Castle!***

***If we ask you, what will you respond? Oh! The great Castle!***

The poet introduces Ark as the view of the tribe and the mirror of a mighty history and states that the unforgettable memories are hidden in it. It is looking over Tabriz as a strong man with regrets and tells a lot with its meaningful silence. It extends the hands to ask for the rain to fall over the gardens. The poet wants to water the mountains with his poetry. Although the pass of time has hurt him, nothing will worry him and is standing firmly and proudly.

**Waleh:**

Mahmood Dashtpish, son of Ali Abbas, was born in Baku in 1934. In his childhood, his family moved to Ardebil in 1938. He finished his primary and high school in Ardebil and started teaching in 1956 in Germe and got retired in 1980. One of the famous poems composed by Waleh is entitled: "Country Souvenir", which follows:

Sərin sulu bulaqlardan  
Yaşıl yarpaq budaqlardan  
Lalə rəngli yanaqlardan  
Bal süzülən dodaqlardan  
Sizə sovqat gətirmişəm!  
Göy Xəzərin kənarından  
Gözəl Odlar diyarından  
Savalanın vüqarından  
Koroğlunun Nigarından  
Sizə sovqat gətirmişəm!

***From cool springs***

***from green leaved bushes***

***From scarlet cheeks***

***from honey lips***

***I have brought you souvenirs!***

***From green Khazar's coast***

***from beautiful fires' country***

***From Sawalan's strength  
from Koroghloo's love  
I have brought you souvenirs!***

The poet names some of the heroes and mythology in Azerbaijan besides calling attention onto the natural beauties in Azerbaijan and expresses at the end of each part that he has brought souvenirs from these famous people.

The commencement of the poem is very beautiful. The poet says that he has brought souvenirs from cool rivers and green leaves of the limbs and scarlet cheeks and honey lips.

Also from Khazar's coast, from fire territory, from firm Sawalan, from Koroghloo's love brings souvenirs.

From Hajar's (Nabi's wife) country, Sattarkhan, Shahryar, heroes challenges, mother's broken heart, Khan Choopan's bread, mountains and valleys, prey lambs, young partridges, cows' butter, cranes' groups, green-headed birds, nice colored carpets, old mothers, stones and mountains in Azerbaijan, secret Sahand, severe times, Dadagorgood, I have brought you souvenirs!

As you see Waleh's poetry like Nasir's is full of natural sceneries. In other words, it is a naturalism style either. The only difference lies in the fact that Nasir's poetry uses pun.

Waleh composes another poem about mother as follows (9,80):

O gündən ki, ömür quşu qondu həyat budağına  
Aslan kimi bir qadının sığışmışam qucağına  
Diriliyə işıq saçan insanlığın ocağına  
O məhəbbət əsirgəməz öz anamın qucağıdır,  
Həyatıma işıq saçan insanlığın ocağıdır

***From the very first date in which the life began  
I have rested in the chest of a lady as a lion  
She is lighting my life as a power source for humanity  
It is my mother's breast which doesn't avoid passion towards me***

The poet expresses his words of heart by using the natural sceneries, again. He states that: "From the very first day, in which the life began, I have rested in the chest of a lady as a lion, She is lighting my life as a power source for humanity, It is my mother's breast which doesn't avoid passion towards me".

**Sahand:**

Another great poet in Azerbaijan is Bolood Ghrachorloo (Sahand) who was born in 1926 in Maragheh and passed away in 1978 in Tehran (2,60).

He completed his primary and high schools in Maragheh and Tabriz, respectively. He started composing poems in his 17 with "Razi" as his pen name. After a short period he chose "Sahand" as his pen name. He took part in Tabriz poetry assembly and practiced poetry as a young poet there. In 1946 he was imprisoned like other poets and was withdrawn to Tehran. He worked in a carpet weaving factory. After long years of

working in this field, he became the owner of his own factory. But his business didn't stop his poetry composition.

To acknowledge people with their customs and habits in Azerbaijan, he chose "Dadagorgood" and composed poems inspired by its stories. "Dadagorgood" stories were versified by Basri Gojol and Niazi Ganj Osman Oghloo in Turkey. But Sahand created a memorable art work by composing "Sazimin Sozou" (my chord's words).

The poet published Dadagorgood stories in two volumes and incurred many difficulties to do so. After 1963, the Royal regime of Shah (Mohammadreza the king) prohibited any print and publication of Turkish culture and language.

Sahand versified 6 other stories of Dadagorgood in a book entitled: "The swearing of a brother" but his life ended after a heart-attack and he couldn't publish it himself.

These 6 stories were recently published in a book written by Behrooz Imani in a book entitled: "The swearing of a brother" (7, 87).

The poet talks about his country and people in each page of his book, "My chord's words", and is proud of his history (2, 60). He talks about his people as follows:

Əzəl gündən qəhrəmanlıq,  
Mərdanəlik, qoçaqlıq,  
Vətənimin ellərimin  
Ad – sanilə yanaşdır.

***From the very first day, prosperity  
manliness, brevity***

***Is implied by my country, and tribe  
name and reputation***

The poet considers the adjectives of prosperity, manliness, brevity along with the name of his tribe and country. Then he continues:

Doğrudan da, hər insanlıq  
Fəxri olan səciyyələr,  
Bu ellərin, obaların  
Əkiz tay bir qardaşdır.

***In fact, every type of humanity  
outstanding qualities***

***For this tribe, and country  
is considered a twin brother***

Although Sahand expresses the strength and consciousness of his people, he is a humanist and loves freedom. In his poem entitled: "The second gift", he says:

Mən demirəm "üstün nəjad" danam,  
Mən demirəm ellərim, ellərdən başdı,  
Mənim məsləkimdə, mənim yolumda  
Millətlər hamısı dostdu, qardaşdı.

***I don't claim to be of a superior race***

In my religion, my approaches

Master Shahryar in his famous poem, Sahandieyyeh, describes him as follows (8,

569):

***I don't claim my country is superior  
all people are friends, brothers***

"Ad alıb səndən o şair ki, sən ondan ad alarsan,  
Ona hər dad verəsən, yüz o muqabil dad alarsan.  
Tanrıdan hər zad alarsan.  
Adaş olduqda sən onunla, daha artıq ucalırsan  
O cəlalətlə Dəməvənd dağından bac alırsan.  
Şeir əlindən tac alırsan  
O da şeirin, ədəbin, Şah dağıdır, şanlı Səhəndi,  
O da sən tək atar ulduzlara şeirilə kəməndi  
O da simurqdan almaqdadı fəndi ..."

*A poet has got a name from you, and you are proudly entitled so*

*Whatever you give him, you'll get 100 times as much more*

*You can ask God for everything*

*The more companionship with him will give you more heightening*

*You can revenge from that mighty mountain of Damawand*

*You can get crown from the lion*

*He is the highest poetry mountain, the great Sahand*

*He also traps the stars with his poetry*

*He also has got his training from the most wise men*

**Ghaffar Ebrahimi, the performer:**

He was born in Naposhteh, a village in Gharadagh, in 1954 and moved to Tabriz in 1960 with his family. After long years he was absorbed with poetry and he chose to be a classic performer (Ashigh). He learned music under the supervision of some skillful master musicians and learned chord. He was not disappointed when he faced lots of problems. He has prepared 13 books up to now to be printed. "El Ghoshmalari", "Yeni Deishmalar", and "Sewgi Moghaddasdir" have been published. Some of his poems are listed below (1, 28):

Dağların

Gözəllər bəzənib səyrana çıxır,

Çalınır baharda toyu dağların.

Çöllər bəzənir əlvan çiçəkdən,

Şəfadır xəstəyə suyu dağların.

Mərd oğul dağları mərdanə gəzər,

Mərd oğulu bəsləyər mərd ana gəzər,

Uca dağlar başın mərd ana gəzər,

Tutmaz müxənnəslə xuyu dağların.

The poet has personified the sun in the lines above. The beauties of the mountains and flowers and plants are compared with wedding. He stated that the mountain is like the bride in beauty and all around it is decorated and made ready to hold the wedding ceremony and thus the plains have worn colorful garments. The water in mountain cures the illnesses. Then he says if someone wants to marry the mountain he should be a real man and this type of bridegroom can be grown up by a competent mother. Thus we need a manly mannered mother on top of mountains and the female characteristics are not adjustable with the mountains.

He continues in the following lines by saying:

Yazın son ayları əriyər qarı  
Çəkilər başından qışın hasarı,  
Vüqarla dayanıb var etibarı,  
Həmişə ucadır boyu dağların

The poet, inspired by oral Azeri literature, introduces mountain with strength and dignity and says that mountains always are straight and high.

He continues with:

Baş əyməz dumana, borana, çənə,  
Al-yaşıl bəzənib dönər çəmənə,  
Başında cəm edib ellərin yenə,  
Doldurar dünyanı huyu dağların.

In the lines above, he states that the mountain does not surrender against the difficulties of the times. Thus, it wears green garments and points to meadows and collects all tribes around itself and its songs fulfill the whole world.

In the last two lines he composes the following:

Hər fəsildə görsən vardır səfəsi,  
Duruşundan elə çoxdur vəfəsi,  
El qəmində olub cövrü cəfəsi,  
"Qəffərə" hay verib hayı dağların.

In each season, there is a kind of peace and commonality. Loyalty accompanies strength. In sorrowful times, the tribes are tortured; he (God) will come to help Ghaffar.

## **REFERENCES**

- 1- Ebrahimi, Ghaffar "*Love is sacred*", Ashina publication. 2008
- 2- Farzaneh, M, "*Bayatilar*", Shams publication. 1965
- 3- Heiat, Javad, "*A look at Azeri literary history*", First edition, Khajeh publications, Volumes 2, 10. 1990
- 4- Heiat, Javad, Warliq, year 27, No. 137, 2005
- 5- Mohammadzadeh, Hossein, "*A selected Turkish poetry*", Second Edition, Akhtar publications. 2008
- 6- Payegozar, Nasir, "*My chord's strings and candle tears*", Tabriz, Nobel publications. 1994
- 7- Shahbazi, Ayyoub, "*Here is the frontline, the temple*".1987
- 8- Shahryar, Mohammadhossein, "*Heidarbabahay salam Turkish poetry, introduction by: Professor Hamid Mohammadzadeh*", Zarrin and Neghah publications. 1994
- 9- Sheida, Yahya, "*A selection of Shahryar's poems*", Second edition, Talash publications, Tabriz. 1984

**ECONOMIC EVALUATION OF COLLECTING AND  
TRANSFERRING OF SOLID WASTE IN TEHRAN  
METROPOLIS BY USING WAGS SOFTWARE  
(CASE STUDY: MUNICIPALITY OF TEHRAN 6<sup>TH</sup> REGION)**

**WAGS YAZILIMINDAN YARARLANMAKLA TAHİRAN BÜYÜK  
ŞEHİRDE ÇÖP TOPLAMA VE TAŞINMASININ EKONOMİK  
DEĞERLENDİRİLMESİ (TAHIRAN BELEDİYESİ ALTINCI  
BÖLGESİ ESASINDA)**

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ПО СБОРУ И ПЕРЕДАЧЕ  
ТВЕРДЫХ БЫТОВЫХ ОТХОДОВ В МЕТРОПОЛИИ ТЕГЕРАН С  
ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ WAGS  
(НА ПРИМЕРЕ МУНИЦИПАЛИТЕТА ТЕГЕРАНА ШЕСТОЙ  
ОБЛАСТЬ)**

**Aysan CHALAK\* -Abdolreza KARBASI\*\*,  
Masoud MONAVARI\*\*\* -Zahra ABEDI\*\*\*\***

**Özet**

Tahran gibi çok nüfuslu ve büyük şehirlerde nüfusun gün geçtikçe çoğalması ve tüketim olgularının değişmesi; atıkların günbegün üretilmesine neden oluyor. Bu sorun, Tahran Belediyesi 6. bölgesinde, çeşitli işlemlerin varlığı sebebiyle atık yönetiminde başdöndürücü harcamaların ve bir çok güçlüklerin meydana gelmesiyle sonuçlanıyor. Çöp toplama ve taşınmasının atık yönetiminde esaslı bir erkani olduğu dikkate alınarak, bu araştırmada Tahran 6. bölge belediyesinde (operasyon işlem bölgesi) atık yönetim sisteminin kolaylaştırılması ve iyileştirilmesi maksadıyla Tahran 6. ve 15. belediye bölgelerinin gelecek sene için atık toplama ve taşı-

---

\* M. Sc. Environmental Science, Department of Environmental Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran/IRAN

\*\* M. Sc. Environmental Science, Department of Environmental Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran/IRAN

\*\*\* Assistant Professor, Graduate Faculty of Environment, University of Tehran, Tehran/IRAN

\*\*\*\* Assistant Professor, Department of Environmental Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran/IRAN

ma işlemine ayırdıkları bütün bütçe WAGS<sup>1</sup> yazılımından yararlanmakla muhasebe edildi. Yapılan araştırmanın sonucu gösteriyor ki, çöp toplamak için öngörölmüş giderlerin büyük bir bölümü yakıt harcamalarına yöneliktir ve genel olarak harcamaların yüzdesi aşağıdaki gibidir:

4. 7% alet makina alımı ve sağlanması, %33. 3 insanî güç (işçi, sürücü ve yönetim harcamaları ), %49. 3 yakıt harcamaları, %11. 3 alet makinaların tamir ve bakımı ve %1. 4 başka harcamalar.

Araştırmaya göre, 6. bölgede şehir atıklarının gelecek 15 yıllık toplam gideri 224496 Milyon Rialdir ki 2025 yılına kadar 193072 Milyon Riallık fazla yatırım gerektiriyor. Tahran 6. bölge belediyesinde yıllık çöp üretimi 2011 yılında 98000 tondur. Halihazırda da bir kilogram çöpün toplanması ve taşınmasının bedeli 138 Rialdır. Bu rakama personel giderleri, toplama makinaları, yakıt, tamir ve bakım masrafları dahildir. Bu rakam 2025 yılında 152 Riala çıkacaktır. Bununla da yıl boyunca bir ailenin çöp toplama masrafı 2011 yılında 170000 Rial ve bu 2025 yılında 215000 Rial'a çıkacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Kuru atık maddelerin yönetimi, atık taşınması, WAGS yazılım

### **Abstract**

Uncontrolled urban development and increasing human population could be resulted to change in consumption pattern and continuously waste production in Tehran as a mega city. Municipality of Tehran 6<sup>th</sup> region have to pay staggering costs and to deal with significant problems in solid waste management due to different land uses in the area. Because of collecting and transporting are the main infrastructure in waste management, therefore, in this survey database to improve strategic waste management of Municipality of Tehran 6<sup>th</sup> region, WAGS software used to estimate the total cost of collecting and transporting for future 15 years.

The results show that the highest percentages of total transport budget during next 15 years is allocated to fuel costs with the percentage of 49. 3% of total required fund. the overall costs percentage are as follows:4. 7% Purchase and repairs of machineries, 33. 3% Human resources (including workers, drivers and overhead management costs), 11. 3% maintenance cost of machinery and 1. 4% Others.

The total amount of investment required for collection and transportation of solid waste in region No. 6 of municipality of Tehran for the next 15 years is 25154120 \$ (including base fund of 900000 \$ which is the cost of existing machines). In 2011 the average amount of wastes generated in Tehran 6<sup>th</sup> region has been 98000 Ton/Year. As an indicator the cost of collection and transport of wastes to the transfer station is about 0. 02 \$/Kg. This indicator includes total labor

---

<sup>1</sup> Waste Guidance System

cost, machinery, fuel, preservation and maintenance cost which will be the same in 2026.

**Key words:** Solid Waste Management, collection, transport, software, WAGS.

### **1. Introduction**

Nowadays, the increasing production of solid wastes due to population growth in metropolises has become one of the economical and environmental challenges (13).

Unfortunately, the lack of culture of separating wastes from renewable materials at the source of generation in one hand and Unfavorable changes in the urban consumerism in Tehran (especially indiscriminate use of disposable materials) in the other hand have been resulted in transporting daily a large amount of renewable materials to disposal site without separating from solid wastes (11, 19).

This process is done by a group of personnel and machineries which allocated a huge part of municipalities annually budget. Increasing in amount of solid wastes has imposed incredible costs and management problems to municipalities and also caused sanitary hazards and environmental problems by endangering natural resources and human health (2).

Comparing of 22 regions of Tehran municipality (except 21, 22 sections) In the past ten years shows ascending production of solid waste in most regions (9).

Table No. 1. yearly, weekly, daily solid waste production in Tehran among years 2000-2009 (kg per capita) (9)

Year Per capita	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Yearly	306	296	289	311	313	316	319	314	317	310
Weekly	5.87	5.69	5.54	5.97	6.00	6.07	6.13	6.03	6.08	5.94
Daily	0.84	0.81	0.79	0.85	0.86	0.87	0.88	0.86	0.87	0.85

The amount of waste production varies in different conditions. It depends on population, life style, consumption pattern, working style, cultural and social style, food habits, different seasons, even different days of a week (17). Increasing of social life comforts and facilities leads to increase in wastes production. Also precipitations or juicy fruits in summer cause moisturizing waste and consequently increasing weight of it (12). Data show that in social events (like religious ceremonies), holidays and last month of the year waste tonnage increases significantly (1).

Waste components: by the year 2007, almost 65% of Tehran's waste has been wet (mostly food waste) and 35% of remaining has been dry (such as iron, plastics, paper, cardboard, cloth, glass and others). recyclable wastes have increased by 10% comparing to the year 1999 (24).

### **1.1. Study objectives:**

- Precise estimation of waste transport costs per kilogram in municipality of Tehran 6<sup>th</sup> region considering to present fuel cost.
- Study of the waste collecting methods and collecting routes.
- Estimation of Investment for equipping waste transportation system and required finance during the next 15 years for collecting and transporting of wastes to the transfer station.
- Determination of the best type of machinery for collecting of wastes considering regional conditions and depreciation cost of machinery

### **2. Review**

There are a lot of studies dealing with the solid waste management issues especially in the part of collecting and transporting methods, A quick literature survey of using WAGS software was conducted as follow:

- Zaheri, Leyla and Abdolreza Karbassi, 2008, study of physical and chemical characteristics of solid waste and effects of recycling on assessment of Household waste collection machineries by using WAGS software (case study: Municipality of Tehran Region No. 22), Islamic Azad University of Science and Research, Tehran, Iran.

- Hekmatnia, Naeemeh, 2009, studying the effect of Physical and chemical characteristics of wastes in estimating necessities of waste collecting machineries by using WAGS software (case study of City Yazd); 4<sup>th</sup> Conference of Geology and Environment, Tehran, Iran.

- Hekmatnia, Naeemeh, 2010, Economic evaluation of waste collection by using WAGS software (case study: City of Yazd) 3<sup>th</sup> Technical Conference of Environmental Engineering.

- Karbassi, Abdolreza and Azadeh Mir, 2010, evaluation of Municipal waste collecting and transporting system by using WAGS software (case study: Municipality of Tehran Region No. 10); 3<sup>th</sup> Technical Conference Environmental Engineering.

### **3. Methodology**

To summarize methodology and main tasks first, required data were investigated from Municipality of Tehran 6<sup>th</sup> region including population, area circumstances, types of waste collecting machineries, methods of collecting and transporting, amount of wastes produced, distances, quality of roads, Roadway width, fuel consumption, etc. , Afterward, the cost of collecting and transporting of solid wastes per kilogram was estimated at the present and also forecasted during next 15 years by using WAGS software. Finally the best type of waste collecting

machineries was determined considering area conditions, cost of purchase, maintenance and depreciation of them for the next 15 years.

#### **4. Introduction to WAGS software:**

In 1990 decade, WAGS software was presented by United Nations Centre for Human Settlements (UN-HABITATE) for one of the Six-element of solid waste management system which is waste transporting (5). Required Necessary statistics and information to run the WAGS include almost 40 inputs about area under study and some supposed information about vehicle.

#### **5. Findings**

In this section at the beginning found information are brought to WAGS software by the means of field studies and a library in the 6<sup>th</sup> section of city of Tehran

##### **5. 1. Review of case study region**

Municipality of Tehran 6<sup>th</sup> region, with a total area of 2143. 45 hectares (3. 3% of Tehran's area) and population of 247644 people (resident) by the year 2011 faces with lots of activities done by Too many citizens in different official and commercial fields. These activities beside the residential land use of the region cause producing huge amount of wastes during a day. Thus mechanized and non-mechanized machines are collecting wastes from different parts of the area and transporting them to transfer station. (8, 16, 21, 22, 23)

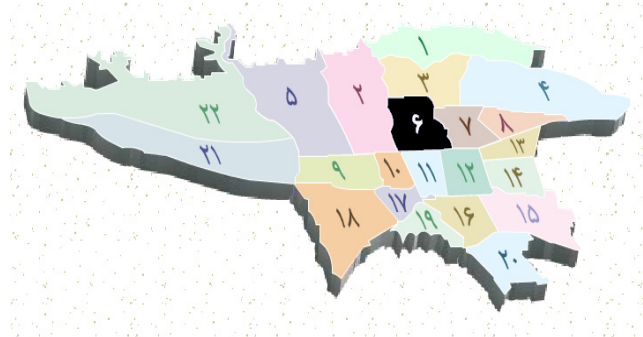


Fig 1. Position of Region No. 6 among other 22 regions of Tehran.

##### **5.2. Average Monthly Tonnage of Solid Waste in 6<sup>th</sup> Region**

Surveying the amount of waste production in 6<sup>th</sup> region shows a small change in waste tonnage of this region from 2001 to 2011 so that the information of past 10 years has been provided from Waste Management Department (20). The average tonnage of collected waste in 6<sup>th</sup> region is near 8000 tons monthly and 267 tons daily (Table 2). The amount of produced waste in 6<sup>th</sup> region in the second half of the year 2011 sorting by their types has been shown in table 3 (6, 7).

Note that the aforementioned numbers and amounts are only for urban waste (household waste) and it does not include hospital, industrial, factories, pharmaceutical and other urban waste.

Table 2. 10-year Statistics of solid waste generation in Region No. 6 of Tehran

year	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Annually solid wastes (Ton)	97200	104400	101400	98160	87480	90240	90000	93840	101160	98880
Average Monthly Tonnage	8100	8700	8450	8180	7290	7520	7500	7820	8430	8240

Table 3 - Waste Tonnage of 6<sup>th</sup> Region in April, 2011, Separation of Waste Types (6)

Type of solid waste	routes (No)	Net Weight (Kg)
Soil	211	775005
Household Waste	4720	4832935
Dry Waste	2971	1762910
Green Waste	175	94940
Sludge	123	499010
Total	8200	7964800

### 5.3. Required information to run the WAGS

1. Population = 247644 people

2. Population growth = 0. 7% (Typical rates vary between 0 and 10 % or more in extreme situations and is estimated from the formula:  $P_n = P_0 (1+r)^n$ )

3. Waste per day = 0. 9 (the average waste produced per person per day in kilogram)

4. Annual growth rate of waste= 0. 5% (as the standard of living increases there will be a small increase in the amount of waste generated unless there are exceptional factors).

5. Waste density = 400 kg/m<sup>3</sup>

6. Change in waste density = -0. 3% (there will be a small reduction in waste as the standard of living improves or more packing materials are found in the waste).

7. Waste acidity = 1 (for acidic waste coefficient of 1 and for non-acidic wastes coefficient of 0 is put in the software).

- Wastes with high organic contents or high density are generally acidic and reduce vehicle life by corrosion. Also in hot and humid climates acidity increases as the stored wastes putrefy.

8. Waste abrasiveness = 1 (for abrasive waste coefficient of 1 and for non-abrasive wastes coefficient of 0 is put in the software).

- The abrasiveness of waste is caused by inert sand, soil or ash in the waste which forms a grinding mix with organic matters and reduces the life of any mechanical parts of vehicle in contact with wastes (11).

## KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

9. Coastal location = 0 (for areas near the sea coefficient of 1 and for inland area coefficient of 0).

10. Method of collection = 2 (if the wastes are collected by a "house to house" collection service coefficient of 1, if the wastes are collected from communal containers coefficient of 2 and if wastes are first collected in primary satellite vehicles and then delivered to a secondary large containers or transfer station coefficient of 3 is put in the software).

11. Distance to the disposal site = 40 Km

12. Maximum permitted axle load = 8000 Kg (based on transporting regulations of Iran to avoid damaging to the road foundation) (10)

13. Access width = 2.5 m (for the areas with restricted access due to narrow tracks, the maximum width of vehicle which can access into these areas must be measured; considering problems of parked or passing cars and trucks).

14. Road factor = typically 100% in the open area (the percentage of total distance between the collecting area and disposal site where the vehicle is restricted by traffic or bad condition of the road to less than half of their average speed on the open road).

15. Working weeks during a year = 52 weeks

16. Working days during a week = 7 days

17. Working shifts during a day = 3 times

18. Working hours in each shift = 3.5 hours

19. Productivity rate or efficiency rate = 70%

- System efficiency is reduced due to lost time at the starting and finishing of each shifts, time spent refueling, servicing vehicles and general labor inefficiencies. All types of inefficiencies must be considered in this factor.

20. Cost of laborer = 3900\$ (the total annual cost of employing a laborer)

21. Labor shadow factor = 0.7 (this factor is considered to state the cost of supporting a laborer if he was unemployed) (4).

22. Cost of driver = 7800\$ (the total annual cost of employing a driver)

23. Driver shadow factor = 0.7

24. Management overhead or the total amount of management and supervision = 20% (it is expressed as a percentage of the total labor costs to operate the system).

25. Exchange rate = 1 (the software was run based on US dollars).

26. Foreign exchange shadow factor = 2 (18)

27. Fuel cost = 0.3\$ (per liter)

28. Fuel shadow factor = 1

29. Import duty or percentage of CIF price = 0%

- CIF (Cost, Insurance and Freight) includes the cost of goods and shipping and insurance to the point of destination. Countries also figure out duty according

to the shipping label price. That means if you can get a cheaper method, like CIF instead of FOB, you will ultimately pay less in customs duty charges.

30. Sales tax = 0%

31. Economic interest rate or capital opportunity cost per annum =10% (it is also a kind of shadow factor).

32. Import duty on spares = 0

33. Scheduled maintenance of vehicles = 1 (once in a month)

34. The average of the total haul which a vehicle traverses in the collection area to transfer station in each shift = 8 km

• For measuring this entry, collected information from field studies and received from statistics unit of municipality (distances, routes, number of machines, etc. ), were processed with GIS software to measure the total distances travelled by each vehicle in each working shift.

35. Emptying frequency per day = 0.3

36. Excess capacity which is required for heavy loads after weekends, holidays or special days = 33%

37. Large vehicle insurance per year = 400

38. Small vehicle insurance per year = 280

39. Large vehicle road tax = 0

40. Small vehicle road tax = 0

#### **5.4. Required information about mechanized machines**

In this part of study, required data about vehicle for running software was modified based on the information obtained from field studies, the road transportation regulations and questionnaires distributed between drivers (10).

1. Gross vehicle weight = 9000 Kg (the maximum permitted weight for the vehicle including its load).

2. The weight of vehicle when it is empty = 6000 Kg

3. Maximum axle load = 8000 Kg

4. The volumetric capacity of the vehicle = 6 m<sup>3</sup>

5. Average speed in good roads = 40 km/hr

6. Average speed in good roads = 15 Km/hr

7. Fuel consumption = 15 Lit/hr

8. Number of drivers = 1 & number of laborer = 2

9. Vehicle width = 2 m

10. Time which it takes to load a compactor vehicle from loaded containers = 120 min

11. Time which it takes to discharge the load of vehicle from arriving to transfer station till exiting=10min

12. The percentage of vehicle's operating time which it is off for servicing, repairs, etc. , = 10%

13. The normal life of vehicle on the single shift in good working conditions = 6 years

- life will be calculated by software which automatically considers factors which effects on the life of vehicle like shifts per day, abrasive and corrosive of wastes, road's quality, maintenance facility, etc.

14. Cost of vehicle = 36000\$

### **5.5. Results of WAGS**

After entering required information into the WAGS, it was run and the provided results were categorized in 8 classes and are mentioned below:

#### **5.5.1. General information**

Collection method: communal

round trip time: 146 minutes

compacted waste capacity per trip is 3000 Kg (by weight)

uptime is 90%

economic life is 6 years

#### **5.5.2. Waste projections**

It's predicted as population of the region will increase from 247644 in 2012 to 273048 in 2026, waste generation per capita will get to 0. 1 Kg/day from 0. 9 Kg/day and annually waste generation which is 98000 ton, will be 105350 ton by the year 2026. Also waste density will reduce from 400 kg/m<sup>3</sup> to 384 kg/m<sup>3</sup>.

#### **5.5.3. Cost of equipment and capital projections**

In 2012 the number of mechanized waste collection vehicles in Region No. 6 are 25 (base fund for these machines is 900000). Municipality of the region needs to buy 6 more mechanized trucks during next 15 years which will be 31 trucks by the year 2026. Financially it means that to buy required waste collection vehicles municipality of region No. 6 will need 216000\$ up to the year 2026.

#### **5.5.4. Labor Cost projections (including drivers, laborers and management overhead)**

The number of drivers work in municipality of the region are 25 people which work 3 shifts in a day and totally get paid of 195000\$ in current year (7800\$ per driver). This annually amount will increase to 241800\$ due to 6 more required drivers by the year 2026.

The number of laborers (vehicle's operators) will increase from 50 people to 62 people for the next 15 years, So the annual cost of paying them will rise from 195000\$ to 241800\$ (3900\$ per laborer). Considering management overhead costs (20% of the total labor costs) the total labor cost will increase from 468000\$ in 2012 to 636480 \$ by the year 2026.

### **5.5.5. Cost of fuel and vehicle maintenance projections**

Annual cost of required fuel which is 737000\$ in 2012 will get to 914000\$ by the year 2026 and also maintenance cost will increase from 180000\$ to 223000\$.

### **5.5.6. Other costs**

Other costs such as increase in the price of fuel, payments, insurance and maintenance expenses is annually 20000 \$ in 2012 which will get to 22000 \$ in 2026.

## **6. Conclusion**

The results show that the highest percentages of total transport budget during next 15 years is allocated to fuel costs with the percentage of 49. 3% of total required fund. the overall costs percentage are as follows:

4. 7% purchase and repairs of machineries, 33. 3% human resources (including workers, drivers and overhead management costs), 11. 3% maintenance cost of machinery and 1. 4% Others.

The total amount of capital required for collection and transportation of solid waste in region No. 6 of municipality of Tehran for the next 15 years is 25154120 \$ (including base fund of 900000 \$ which is the cost of existing machines) so additional capital of 24254120 \$ will be required up to the year 2026.

In 2011 the average amount of wastes generated in Tehran, Region No. 6 has been 98000 Ton/Year. As an indicator the cost of collection and transport of wastes to the transfer station is about 0. 02 \$/Kg. This indicator includes total labor cost, machinery, fuel, preservation and maintenance cost which will be the same in 2026.

Table 4. financial cost projections during the years 2012-2026 (costs are in thousands of US dollars)

Year	Capital required for buying vehicle	Labor costs <sup>1</sup>	Fuel costs	Maintenance costs	Other costs <sup>2</sup>	Total
2012	900 (cost of 25 existing machines)	468	737	180	20	2305
2013		468	737	180	20	1405
2014	36	486. 72	767	187	20	1496. 72
2015		486. 72	767	187	20	1460. 72
2016		486. 72	767	187	20	1460. 72
2017		486. 72	767	187	20	1460. 72
2018	72	580. 32	826	202	20	1700. 32
2019		580. 32	826	202	20	1628. 32
2020		580. 32	826	202	22	1630. 32
2021	36	599. 04	855	209	22	1721. 04
2022	36	617. 76	885	216	22	1776. 76
2023		617. 76	885	216	22	1740. 76

**KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ**

2024		617.76	885	216	22	1740.76
2025	36	636.48	914	223	22	1831.48
2026		636.48	914	223	22	1795.48
15-year (total)	1116	8349.12	12358	3017	314	25154.12
Percentage	4.7	33.3	49.3	11.3	1.4	100%

1. Includes laborer, driver and management overhead costs
2. Increase the cost of fuel, payment, insurance, etc. , considering inflation rating which is calculated by the software

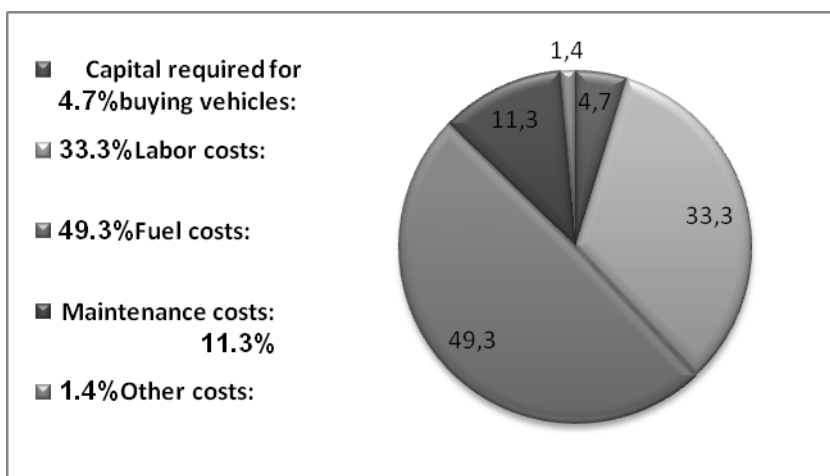


Chart 1. Percentage of each cost comparing total costs of solid waste transportation during the next 15 years

## 7. Suggestions

-Feasibility studies to introduce new management systems of waste collection and transportation considering physical, social and economic conditions of the region in order to increase the collection system efficiency (3, 14).

-To improve the status of waste collection containers; the containers should have sorted based on region situation, required capacity according to waste production and observing safe distance to discharge in trucks, as trucks pass the minimum distance; therefore in addition to time and fuel saving and prevention of early machine depreciation, the air pollution will be decreased, too.

-Distribution of machinery and human resources appropriately to needs of different districts of 6<sup>th</sup> region based on area, population, residential & commercial land uses, etc.

-To suppose a part of waste collection and transportation annual budget to supply machinery maintenance costs; in addition to annual control which is caused to decrease the air pollution, it increases the useful lifetime of machines, and it will benefit for municipality in long-term.

-To increase tax for urban waste collection and to consider incentive plans to motivate citizens. By this way people try to decrease waste production and separation of recyclables.

-Changing the working hours of waste collection in day and night shifts, regarding the life style and traffic hours.

### **8. Acknowledgements:**

The author appreciates financial and deliberative support of the 6<sup>th</sup> region municipality of Tehran; and Waste Management Organization for Tehran.

### **REFERENCES**

1. Abdoli, M (2005): Recycling of Urban Solid Waste (Decrease, Reuse And Recycle), University of Tehran, Publication Institute, Tehran, Page 12 to 16
2. Alavi Moghaddam, M, (1998): Review of Solid Waste Management, Jahesh Kimia Publication, Tehran, Page 25 to 34
3. Amirian, H (2008): Prioritization of Urban Service Organization Strategies in the field of Solid Waste, Master's Degree Thesis, Industries Faculty of Iran University of Science and Technology, P: 25-33
4. Balassa, B (1974): Estimating the shadow price in foreign exchange, P: 18-28 <http://www.econ.jku.at> 21
5. Coffey, M & Coad, A. Collection of Municipal Solid Waste in Developing Countries, Malta. United Nations Human Settlements Program (UN-HABITAT). 2010. P: 63-67. <http://www.unhabitat.org>
6. Documents in Technical Department of Urban Affairs and Green Area Deputy for 6<sup>th</sup> Region of Tehran, 2011
7. Documents in Waste Management Organization of Tehran Municipality, 2011, Urban Service Deputy Building
8. General Street Measurement Booklet of Region 6, Districts 1 to 6, 2010, Tehran Municipality
9. Industry, Energy and Environment Specialized Magazine, 1<sup>st</sup> Volume, May, 2009, Page 28
10. Mahan tarabar parsian Co (2011): The road transportation regulations (weight & dimension), P;25-26 <http://www.mahantransport.com> 5. 4 , 12
11. Omrani, Gh, (1998): Solid Waste, 1<sup>st</sup> Volume, Scientific Publication center of IAU of Tehran, page 46 to 48
12. Omrani, Gh, (2004): Challenges of Solid Waste Management in State Sustainable Developmental Plans, 5<sup>th</sup> Biannual National Seminar of Iranian Environment Experts Council, Tehran-Iran
13. Omrani, Gh, (2001): Surveying the Status of Industrial Waste Collection and Disposal in Tehran, Hakim Research Magazine. Fall, 4<sup>th</sup> Set, Volume 3, Page 207 to 2012

14. Recycling and Material Conversion Organization of Tehran Municipality (2005): Mechanization of Solid Waste Collection Plan and Street Cleaning of Tehran
15. Recycling and Material Conversion Organization of Tehran Municipality (2006): Report of performing and in progressing activities about Separation of Wet and Dry Waste Collection Plan (Separation In Origin)
16. Recycling and Material Conversion Organization (2008): Waste Management Comprehensive Plan of Tehran
17. Research and Planning Center of Tehran (2009): Report No. 77 to 118, "Recognition of Waste Existing Conditions in Tehran (SOE)"
18. Schneider, F (2012): the shadow economy and shadow economy labor force, *World Economics*, P: 15-23 & 45-49. <http://www-wds.worldbank.org> 26
19. Shahali, A (2005): Urban Solid Waste and Its Management in Tehran, 2<sup>nd</sup> National Seminar of Waste Management and its Position in Urban Planning, Tehran, Iran.
20. Statistics Magazine of Recycling and Material Conversion Organization of Tehran Municipality (2003-2009), Volume 1 to 21
21. Statistical Center of Iran (2009): Total Results of Tehran (22 regions), Results of General Housing and Population Census of 2006
22. Tehran Municipality (2007): Statistics Calendar of Tehran
23. Tehran Municipality (2006): Statistics Calendar of Tehran
24. Urban Service Department General and Recycling Organization of Tehran Municipality (Fall 2004): Technical and Executive System of Dry Waste Collection.

**“ŞUR” MUĞAMININ MUSIQİŞÜNASLIQDA TƏDQIQINƏ  
DAİR**

**“ŞUR MUGAMI”NIN MUSIKİŞİNASLIQTA ARAŞTIRILMASINA  
DAİR**

**RESERACH ON MUSICAL ART OF “ŞUR MUGAMI”**

**К ИССЛЕДОВАНИЯМ В МУЗЫКОВЕДЕНИИ «МУГАМА ШУР»**

**Arzu ƏKBƏROVA\***

**Xülasə**

Məqalə “Şur” muğamının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müəllif musiqişünaslıq tədqiqatlarının və musiqi təcrübəsinin təhlili əsasında orta əsrlərdən başlayaraq, müasir dövrə qədər Azərbaycan musiqi mədəniyyəti kontestində muğamın təkamül prosesini izləyir. Məqələdə XX əsrin əvvəllərindən bu günədək xanəndələrin ifasında muğamın qrammofon səsyazılarının icmalı verilmişdir. Müəllif tərəfindən muğam sənətinin inkişafına və səsyazılarının qorunmasına yönəldilmiş layihələr, muğamların ifaçılıq variantlarının öyrənilməsində səs və not yazılarının rolu və əhəmiyyəti xarakterizə olunur.

**Açar Sözlər:** Azərbaycan, muğam, not yazıları, ifaçılıq variantları, musiqi dili.

**Özet**

Makale, “Şur” mugamını araştırmaktadır. Yazar, musikişinaslık incelemelerinin ve musiki tecrübesinin tahlili temelinde orta yüzyıllardan başlayarak, çağdaş dönemlere kadar Azerbaycan musiki kültürü bağlamında mugamın gelişme aşamasını izlemektedir. Makalede XX. yüzyılın öncesinden bugüne kadar hanendelerin ifasında mugamın gramafon ses kayıtlarının toplamı verilmiştir. Yazar tarafından “mugam sanatı”nın gelişmesine ve ses kayıtlarının korunmasına yönelik lâyihalar, mugamların seslendirme çeşitliliklerinin öğrenilmesinde ses ve not yazılarının rolü ve önemi karakterize edilmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Azerbaycan, mugam, not yazıları, seslendirme çeşitliliği, musiki dili

---

\* Azərbaycan Milli Konservatoriyasının Doktorantı. Bakı/AZERBAYCAN

### **Summary**

On the basis of the analysis of the musicological literature and musical practice the author characterizes a historical way of evolutionary development of mugham in a context of musical culture of Azerbaijan, since Middle Ages till the modern period. In the article is given the review of gramophone records of mughams in performans of mugham singers from the beginning of XX century till today. The author characterises the projects directed on development of mugham art and preservation of the sound heritage, the role of sound recordings in research of performing mugham variants and the value of mugham musical notations.

**Key Words:** Azerbaijan, mugham, musical notations, the performing variants, musical language.

### **Резюме**

Статья посвящена изучению мугама «Шур». На основе анализа музыковедческой литературы и музыкальной практики автор характеризует исторический путь эволюционного развития мугама в контексте музыкальной культуры Азербайджана, начиная со средних веков по современный период. В статье дается обзор грамофонных записей мугамов в исполнении ханенде с начала XX века по сегодняшний день. Автором характеризуются проекты, направленные на развитие мугамного искусства и сохранения звукового наследия, а также роль и значение звукозаписей нотных записей в исследовании исполнительских вариантов мугамов.

**Ключевые Слова:** Азербайджан, мугам, нотные записи, исполнительские варианты, музыкальный язык.

Azərbaycan muğam sənəti müasir dövrdə çox inkişaf etmiş, daha da şöhrətlənmiş, yayılma coğrafiyasını genişləndirmişdir. Beynəlxalq aləmdə muğamın təbliği və tanınması, Azərbaycan muğam sənətinin yaşadılması, qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi, eyni zamanda, muğamın tədqiqinin müxtəlif aspektlərdən – tarixi, nəzəri, ifaçılıq, estetik, etnomusiqişünaslıq baxımından həyata keçirilməsi musiqi elminin vacib və aktual məsələlərindəndir.

Muğamın tarixi və nəzəri cəhətdən araşdırılması daim musiqişünasların diqqət mərkəzində durur. Bu baxımdan Üzeyir Hacıbəylinin, Məmmədsaleh İsmayılovun, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Ramiz Zöhrabovun tədqiqatları muğamların öyrənilməsində qiymətli mənbədir və bütün muğamlar haqqında məlumatlarla zəngindir. Azərbaycan muğam irsinin, xüsusilə hər bir muğamın ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, tarixi inkişaf yolunun araşdırılması muğam sənətinin keçdiyi yolu izləməyə imkan verir.

Azərbaycan şifahi ənənəli professional musiqi irsində əsas muğam dəstgahlarından biri “Şur” muğamıdır. Azərbaycan musiqisində həm də eyni adlı məqamdan istifadə olunur. “Şur” dəstgahı, onun bütün təsnif və rəngləri, bir çox aşıq havaları, xalq mahnıları və rəqsləri bu məqama əsaslanır. Üzeyir Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” (1) fundamental elmi əsərində şur

məqamının nəzəri əsasları, bu məqamda qurulan musiqi əsərlərinin, o cümlədən, “Şur” muğamının əsas cəhətləri üzə çıxarılmışdır.

İlk növbədə, Ü.Hacıbəyli “Şur” muğamının inkişaf yolu haqqında dəyərli fikirlər yürütmüşdür. “Azərbaycan türk xalq musiqisi haqqında” məqaləsində o, belə yazmışdır: “Zaman keçdikcə istər baş məqamlar, istərsə də onların şöbə, guşə və avazları böyük dəyişikliklərə uğramışdır; bəzi məqamlar öz müstəqil əhəmiyyətini itirərək şöbəyə və ya guşəyə çevrilmişdir, bəzi şöbə və guşələr isə müstəqil məqama çevrilmişdir; sonra Bayatı-Şiraz, Şur kimi yeni adlar meydana gəlmişdir” (2, s.257). Bu fikir muğamın inkişaf yolunun tədqiqi üçün müəyyən istiqamət verir.

Ü.Hacıbəyli “Şur” muğam adının son dövrlərdə meydana gəldiyini göstərmişdisə də, şur məqamının xalq musiqi təcrübəsində əhəmiyyətini o daha önəmli sayırdı və əksər xalq mahnı və rəqslərinin, xüsusən aşıq havalarının məhz şur məqamına əsaslandığını dönə-dönə qeyd edirdi. Məqam səssirası kimi isə o, muğam ailəsinin bir əsas məqamını götürürdü ki, “Şur” muğam ailəsinə daxil olan muğamlar üçün – “Nəva”, “Bayatı-kürd”, “Şahnaz”, “Rəhab” muğamları üçün bu, şur məqamıdır.

Məmməd Saleh İsmayılovun “Azərbaycan xalq musiqisinin janrları” (3), “Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik oçerklər” (4) əsərlərində şur məqamı və “Şur” muğamı ilə bağlı dəyərli fikirlər söylənilmişdir. Bundan əlavə, Ramiz Zöhrabovun “Muğam” (5) kitabında “Şur” muğamına ayrıca oçerk həsr edilmişdir. Burada muğamın müxtəlif dövrlərdə ifaçılıq variantları, obrazlı bədii məzmunu haqqında hərtərəfli zəngin məlumat verilmişdir. R.Zöhrabovun göstərdiyi kimi, “Şur” muğamı nə ərəb, nə türk, nə də Orta Asiya şifahi professional musiqisində vardır. Bu muğam təkcə İran və Azərbaycanda şifahi professional musiqinin bir dəstgahıdır (5, s. 124).

Elmi ədəbiyyatda geniş istinad olunan görkəmli tarzən Mirzə Fərəcin (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli) tərtib etdiyi muğam cədvəlində “Şur” 30 şöbə və guşədən ibarət bir dəstgah kimi təqdim olunmuşdur. Bakı Musiqi Texnikumunun Şərq şöbəsi üçün Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən tərtib olunmuş proqramda (1925) “Şur” tədris üçün işlənib hazırlanmışdır. Ü.Hacıbəylinin tərtib etdiyi cədvəl ona muğamın məqama uyğun olaraq, istinad pillələri üzrə sistemləşdirməyə imkan vermişdir. Bu baxımdan, Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində göstərdiyi “Şur”un şöbələrinin ardıcılığı bunu deməyə əsas verir: “Mayeyi-Şur”, “Zəmin-xara”, “Şur-Şahnaz”, “Hicaz”, “Bayatı-kürd”, “Səmayi-şəms”, “Nişibi-fəraz” və “Şur”da yekun kadensiya (1).

“Şur” muğamı illər ötdükcə daha da təkmilləşmiş, əlavə şöbə və guşələr onun tərkibindən çıxarılmışdır. Müasir dövrdə tədris proqramlarında “Şur” muğamı aşağıdakı tərkibdə verilir: 1.“Bərdaşt”; 2.“Mayeyi-Şur”; 3.“Şur-Şahnaz”; 4.“Bayatı-türk” (“Bayatı-Qacar”; “Düğah”); 5.“Şikəsteyi-fars”; 6.“Əşiran”; 7.“Səmayi-şəms”; 8.“Hicaz”; 9.“Sarənc”; 10.“Nişibi-fəraz”; 11.“Şura ayaq”. Bu da bilavasitə Ü.Hacıbəylinin göstərdiyi muğamın tərkibi ilə oxşardır.

“Şur” muğamının müxtəlif ifaçılıq variantlarının araşdırılması onun nə qədər rəngarəng və geniş tərkibli bir muğam olduğunu təsdiq edir. Şifahi ənənəli professional musiqinin əsas janrı olan muğam qədim dövrlərdən yaranmış, əsrlər

boyu formalaşaraq, təkmilləşərək bizə gəlib çatmışdır. Muğam-dəstgahlar, kiçik həcmli muğamlar, zərbi-muğamlar, təsniflər və rənglər muğam ifaçılarının yaradıcılığının məhsulu olub, onların repertuarının əsasını təşkil edir. Bu barədə professor R.Zöhrabov yazır: “Xalq-professional sənətkarı üçün ifaçılıq həmişə şəxsi yaradıcılıq sayılır... Bu kimi sənətkarlar üçün tək-cə “ifaçı” sözü azdır, onlar eyni zamanda, yaradıcı sənətkardırlar. Təsadüfi deyil ki, onların yaradıcılığında həm ifaçılıq, həm də bəstəkarlıq sənəti üzvi surətdə birləşir, çulğadır” (5, s.18).

Muğam sənətində bu xüsusiyyət özünü çox qabarıq büruzə verir: hər bir xanəndə ifa zamanı eyni bir muğam dəstgahının yeni variantını yaradır. Hətta bir sənətkar eyni muğam dəstgahını və ya onun şöbəsinə ifa edərkən onu müəyyən qədər əlavələr və ixtisarla dəyişdirir, yəni bu prosesdə o, yaradıcı sənətkar kimi iştirak edir. Beləliklə, şifahi professional musiqi əsərinin təfsiri zamanı hər bir ifaçı yaradıcıya çevrilir. Məhz xanəndə və sazəndənin şəxsi sənətkarlığı, onun ənənəvi üslub əsasında ciddi yaradıcılığı improvizasiya ilə əlaqədardır. Belə improvizə tərzli muğamların müxtəlif variantlarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bütün bunlar xanəndələrin səsyazılarında da üzə çıxır.

Muğam ifaçılığı sənətinin inkişafında qrammofon valları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu vallar Azərbaycan musiqisinin təbliğində və dünya miqyasında tanınmasında müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan muğam ifaçıları, müsəlman Şərqiində ilk dəfə olaraq, XX əsrin əvvəllərində xarici ölkələrə qastrola çıxmış, Qərbdə, tamamilə başqa dünyagörüşünə və estetik zövqə malik dinləyici auditoriyası qarşısında çıxış edərək, diqqəti cəlb etmişlər. Bunun da sayəsində Avropanın bir sıra iri səsyazma şirkətləri tərəfindən öz ifalarını vallara yazdırmaq üçün dəvət olunmuşlar. XX əsrin tək-cə ilk 20 ili ərzində Avropanın bir çox səsyazma firmaları – İngiltərənin “Qrammofon”, Fransanın “Pate”, Almaniyanın “Sport-Rekord”, Rusiyanın “Nogin zavodu” və digər ölkələrin səsyazma şirkətləri Azərbaycan muğamları, təsnifləri, rəngləri yazılmış onlarla val buraxmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçioğlu Məhəmməd, Məşədi Məhəmməd Fərzəliyev, İslam Abdullayev, Məcid Behbudov, Qasım Abdullayev, Seyid Şuşinski və bir çox başqa xanəndələrin səsi qrammofon valına yazılmışdır. Bütün bu xanəndələri əksər hallarda tardə Qurban Primov, kamançada Saşa Oqanezaşvili müşayiət etmişlər. Həmin qrammofon valları müxtəlif arxivlərdə: Azərbaycan Dövlət Səs Yazıları Arxivində, Azərbaycan Dövlət Musiqi Mədəniyyəti Muzeyinin fondlarında və digər arxivlərdə qorunub saxlanılır.

Bu vallarda xanəndələrin oxuduqları “Rast”, “Şur”, “Düğah”, “Mirzə Hüseyin Segahı”, “Bayatı-Şiraz”, “Mahur”, “Qatar”, “Bayatı Kürd”, “Bayatı-Qacar”, “Manəndi-müxalif”, “Dəşti”, “Vilayəti”, “Kürdi-Şahnaz”, “Sarənc”, “Zabul”, “Əşiran”, “Çoban bayatısı” muğamları, “Mənsuriyyə”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Arazbarı”, “Səməyi-Şəms”, “Heyratı”, “Osmani”, “Heyratı-Kabili”, “Şikəstə”, “Heyratı”, “Ovşarı” zərbi muğamları, çox sayda təsniflər və lirik xalq mahnıları öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı illərdə qrammofon vallarının buraxılışı daha geniş vüsət almışdır. Xüsusilə “Melodiya” firmasında böyük miqdarda səsyazıları meydana gəlmiş, muğam ifaçılarının valları kütləvi tirajla buraxılmışdır. Bu ənənə bu gün də davam etdirilir. Belə ki, muğam ifaçılarının çıxışları müasir texniki

vasitələrlə audio, video kassətlərə yazılır, İnternet səhifələrinə daxil edilir. Bütün bunlar muğamların geniş surətdə tədqiqinə də yol açır.

Əlamətdardır ki, XX əsrdə meydana gəlmiş səsyazılarının əksəriyyəti Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yaradılmış “Muğam ensiklopediyası”nda öz əksini tapmışdır, bu da muğamın inkişafı və dünyada təbliği baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. “Muğam ensiklopediyası”na daxil edilmiş beş CD albom - I.Qarabağ xanəndələri; II.Muğam dəstgahları; III.Gənc xanəndələr; IV.Ustad xanəndələr-I (kişi xanəndələr); V.Ustad xanəndələr-II (qadın xanəndələr) muğam sənətinin XX əsr boyu tarixi inkişaf yolunu izləməyə imkan verir.

Azərbaycan musiqi elminin əsas vəzifələrindən biri də muğamların nota salınması və tədqiqində ibarətdir. Muğamların nota salınması məsələsi bir çox musiqi alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. XX əsdə muğamların Avropa not sistemi ilə yazılması prosesi genişlənmişdir ki, bu da onların öyrənilməsi üçün vacib bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Bu dövrdə müxtəlif ölkələrdə muğamın not yazıları həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan muğamlarının nota köçürülməsi işi 1920-ci illərin sonlarından geniş vüsət alaraq, tədricən sistemli şəkildə kəsb edir. Xüsusilə Azərbaycan bəstəkarlarının bu sahədəki fəaliyyəti və onlar tərəfindən muğam ustadlarının ifaçılıq təfsirində muğamların not yazıları əlamətdardır. Bu baxımdan görkəmli muğam ifaçılarının ifaçılıq ənənələrini özündə əks etdirən və yaşadan muğam dəstgahlarının instrumental və vokal-instrumental şəkildə not yazıları etnomusiqişünaslığı zənginləşdirən qiymətli mənbələrdir.

Azərbaycanda ilk dəfə muğamın nota köçürülməsi işi ilə Müslüm Maqomayev məşğul olmuş, 1928-ci ildə Qurban Primovun ifasından «Rast» muğamını nota salmışdır (əlyazma). Həmçinin, Niyazi irsinin tədqiqatçıları tərəfindən onun «Rast» və «Şur» dəstgahlarının vokal-instrumental şəkildə Cabbar Qaryağdı oğlunun ifasından nota yazıldığı faktı göstərilir ki, bunlar da bəstəkar üçün, bir növ, yaradıcılıq laboratoriyası olmuşdur.

Muğamların 1936-cı ildə nəşr olunmuş ilk not yazıları – Tofiq Quliyevin «Rast» «Zabul», Zakir Bağırovun «Düğah» muğam dəstgahları tarzən Mənsur Mənsurovun ifasından nota yazılmışdır ki, bu nəşrlər milli musiqişünaslığın inkişafında irəliyə doğru mühüm addım idi. Həmin illərdə həmçinin bir sıra bəstəkarlar - Qara Qarayev Qurban Primovun ifasından «Şur» muğamını, Fikrət Əmirov Bilal Yahyadən «Rast», «Segah», «Şur» muğamlarından bəzi şöbələri, Tofiq Quliyev Zülfü Adıgözəlovun ifasında «Rast» muğamını və digər nümunələri nota yazmışlar.

Muğamların nota yazılması işinin yeni mərhələsi 1950-1970-ci illərə təsadüf edir. Bu illərdə bəstəkar Nəriman Məmmədovun muğamları nota yazıb nəşr etdirməsi diqqətəlayiqdir. Bunlar: “Çahargah” və “Hümayun” (Bakı, 1962), “Bayatı-Şiraz” və “Şur” (Moskva, 1962), “Rast” və “Şahnaz” (Bakı, 1963), “Segah-Zabul” və “Rəhab” (Bakı, 1965) instrumental şəkildə, “Çahargah” (Moskva, 1970), “Rast” (Moskva, 1978) vokal-instrumental şəkildə not yazılarıdır. Instrumental muğamlar görkəmli tarzən Əhməd Bakıxanovun ifasından yazılmışdır. Vokal-instrumental muğamlar isə tarzən Bəhrəm Mansurovun, xanəndə Hacıbaba Hüseynovun ifasından nota yazılmışdır, təsnif və rənglərin nota

salınmasında tarzən Həbib Bayramovun, xanəndələr Yaqub Məmmədov, İslam Rzayev və Əlibaba Məmmədovun ifaçılıq təfsirinə də müraciət edilmişdir.

Son dövrə aid muğamların not yazıları sırasında Arif Əsədullayevin tarzən Elxan Müzəffərovun ifasından yazdığı “Bayatı-Şiraz” və “Hümayun” (2002), “Rast” və “Çahargah” (2004), “Şur”, “Şüştər” və “Zabul Segah” (2005) instrumental muğamlarının not nəşrləri xüsusi yer tutur. Tarzən-pedaqoq Əkrəm Məmmədlinin 2010-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan muğamları” adlı not nəşrində isə ustad tarzən Kamil Əhmədovun ifaçılıq üslubuna uyğun olan “Rast”, “Bayatı-Qacar”, “Mahur-hindi”, “Orta Mahur”, “Zabul-Segah”, “Xaric Segah”, “Şur”, “Bayatı-Şiraz”, “Çahargah”, “Hümayun”, “Şüştər”, “Şahnaz”, “Rəhab”, “Bayatı-kürd” instrumental muğamlarının not yazıları öz əksini tapmışdır. Bütün bu not yazıları muğam tədrisi üçün zəruri amilə çevrilmişdir.

Azərbaycan muğamlarının nota yazılmasının və nəşrinin elmi əhəmiyyəti böyükdür. Muğamın hər ifası canlı bir yaradıcılıq prosesidir və hətta eyni bir muğamatçının müxtəlif vaxtlara aid ifası bir-birindən fərqlənir. Muğamların müxtəlif ifaçılıq versiyalarında nota yazılması muğam ustadlarının ifaçılıq ənənələrinin qorunub saxlanması və bərpası deməkdir. Eyni zamanda, not yazıları muğamların tarixi cəhətdən öyrənilməsində və Azərbaycanın şifahi ənənəyə əsaslanan professional musiqisinin tədqiqində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, “Şur” muğamının səsyazıları və not yazıları irsinin öyrənilməsi müxtəlif ifaçılıq variantlarını üzə çıxarmaqla yanaşı, onların üzərində təhlillər aparılması və müqayisə olunması muğamın inkişaf yollarının araşdırılmasına və muğam sənətində görkəmli xanəndələrin ifaçılıq ənənələrinin tədqiqinə istiqamət verir.

### **İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT**

1. Hacıbəyov Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Yazıçı, 1985. 151s.
2. Hacıbəyov Ü.Ə. Əsərləri. II cild. Bakı, 1965. 412s.
3. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. Bakı, İşıq, 1984. 100s.
4. İsmayılov M.S. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi metodik oçerklər. Bakı, Elm. 1991. 117s.
5. Zöhrabov R.F. Muğam. Bakı, Azərnəşr, 1991. 219 s.

## DİL VE EDEBİYAT ÖĞRETİMİNDE “DUYGUDAŞLIK”

### “EMPATHY” FOR THE TEACHING OF LANGUAGE AND LITERATURE

### «ЧУВСТВЕННОСТЬ» В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Ar. Gör. Esra USLU \*

#### Özet

Duygudaşlık, kısaca ortak duyguları paylaşabilme demektir. Duygudaş bireyler hem kendilerini hem çevrelerini daha iyi algırlar ve sevgiyi insan yaşamının odağında görürler. Bu duygusal davranışlar aynı zamanda dil ve edebiyat öğretiminin kazandırmayı amaçladığı davranışlardır. Bu nedenle dil ve edebiyat öğretiminde duygudaşlığa önem verilmeli ve onun gelişmesi için öğrenme etkinliklerinde duygusal yapıtlara yer verilmelidir. Bu çalışmada bireyin duygusal gelişimi, duygudaşlık kavramı, dil ve edebiyat öğretiminde duygudaşlığın yeri, öğretim etkinliklerinde başvurulabilecek duygusal yapıtlar üzerinde durulacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Duygudaşlık, yazınsal uyaran, dil ve edebiyat öğretimi.

#### Abstract

Empathy in short, is to share common feelings. Empathic individuals perceive both themselves and their environment better and see love as the focus of human life. This affective behavior is also intended to bring the teaching of language and literature. For this reason, attention should be given to empathy in teaching of language and literature and learning activities should be included in the emotional structures for its development. In this study, individual's emotional development, the concept of sympathy, empathy where the teaching of language and literature, emotional works that can be used in instruction will be discussed.

**Key Words:** Empathy, Literary Stimulus, Language and Literature Teaching.

---

\* Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi bölümü. İzmir/TÜRKİYE

## **GİRİŞ**

İnsanoğlu duygu ve düşünce dünyasıyla bir bütündür. Onun sağlıklı gelişmesi, hem duygularının hem de düşüncelerinin doğru beslenmesiyle olanaklıdır. Gelecekteki yaşam ve eğitim anlayışları, insanın düşüncelerini varsıllaştırmayı öncelikmiş, duygularını ise çoğu zaman yoksul bırakmıştır. Ancak insan doğasına ilişkin yapılan bilimsel araştırmalar, duyguların da en az düşünceler kadar önemsenmesi ve geliştirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Duyguların insan yaşamında bu derece önemli olmasının nedeni, insanın toplumsal bir varlık olmasıdır. Yalın bir söyleyişle, bütün yaşamı boyunca kendiyi toplumsal çevre arasında ilişkiler kuran insan, bu ilişkilerin hemen hepsinde duygularına başvurmuştur. Duygularının; mutluluğu, yaratıcılığı, iletişimi belirlediğini anlamıştır.

### **A. Duyuşsal (Duygusal) Gelişim**

**Duygusal Zekâ:** Bu kavramı önce ‘Çoklu Zekâ Kuramı’yla (Gardner, 2010) tanınan Gardner kullanmıştır. O duygusal zekâyı “bireylerin duygularının ve yeteneklerinin ayrımında olarak bunları yaşamında kullanma” olarak tanımlamıştır.

Duyguları tanımak, ipuçlarından hareketle başkalarının duyguları hakkında kestirimde bulunmak ve onlarla aynı duyguları paylaşabilmek yani ‘duygudaş’ olabilmek... gibi becerileri kazandıran yöntemler, duygusal zekanın gelişmesine katkı sağlar. Bu gibi yollarla eğitim yapılmadıkça duygusal zekâ hep geri kalacaktır.

Duygusal gelişimde etkili olan öğelerin başında yaş, cinsiyet ve çevre gelir. Duygu eğitiminin biçimlenmesinde özellikle bu üç öge belirleyici olur.

**Yaş:** Duygusal zekâyı geliştirmek için işe koşulan yöntemler, öğrencinin yaşına göre çeşitlendirilmelidir. Çünkü bütün yaş dönemlerinde kullanılacak tek bir yöntem bulunmamaktadır. Gelişimdeki bireysel farklılıklar da kullanılacak yöntemi seçmede göz önünde bulundurulmalıdır.

0-6 yaş aralığındaki çocuklar gelişimsel olarak benmerkezci olduklarından, başkalarının duygularına ortak olma, yani “duygudaş olma” eğilimi göstermezler. Duygudaşlık konusunda örnek bir yetişkin bulsalar ve onunla bir arada bulunsalar bile, duygudaşlık kazanımlarını en erken 7 yaşında davranışa dönüştürebileceklerdir. Bu da 0-6 yaş aralığında “gecikmiş bir duygudaşlığın” olduğu anlamına gelmektedir. Bir öğretmen bu gerçeğin bilincinde olmalı ve baskıcı tutumdan kaçınmalıdır. Onun yapabileceği en iyi şey; duygudaşlık konusunda öğrencilere örnek olmak ve onları nitelikli yazınsal yapıtlarla buluşturmalıdır.

7 yaş ile birlikte öğrenciler iç dünyalarının kapılarını başkalarının duyguları için aralarlar. Daha doğrusu 0-6 yaş döneminde başlayıp hala kazanmaya devam ettikleri duygu değerlerini somutlayıp davranışa dönüştürürler. Bu dönem, duygudaşlık davranışlarının kazanılıp kazanılmadığı konusunda önemli dönütlerin alınabileceği bir dönemdir. Bu dönütler duygudaşlık için yapılan okul türü etkinlikleri

ve yararlanılan duygusal yapıtları seçmede belirleyici olur. Bu dönem henüz ergenlikle sona ermemişken, öğretmenler, çocukların duygusal dünyasını keşfetmiş ve onlara uygun duygusal yapıtları belirlemiştir.

Ergenlik, 9-11 yaşlarında başlayarak 17-18 yaşlarına kadar sürebilen ve pek çok duygusal değişimi beraberinde getiren bir yaşam dönemidir. Ergenlik dönemi ülkemizde kızlarda 13-14, erkeklerde 14-15 yaş aralıklarında görülür. Kız ve erkek çocukların ergenliğe erişme zamanları birbirinden farklı olduğu için, bu çocukların aynı duygularda buluşabilmeleri yani 'duygudaş' olabilmeleri çoğu zaman olanaksız görünmektedir. Ayrıca, gelişimdeki bireysel farklılıklar bu açığı daha da artırmaktadır.

Ergen benmerkezciliği de bu dönemin önemli bir sonucudur. Kendi kimliğini oluşturmaya başlayan öğrencilerin, oluşturdukları bu yeni kimliğe duygusal açıdan fazlaca bağlanmaları, onların başka duyguları anlamalarına ve o duyguları paylaşmalarına engel olmaktadır.

*“Gençlik yılları boyunca duygudaşlığa yetişkinlikten daha az yer vardır, çünkü hem duygudaşlığı etkin biçimde dile getirme gücü azdır, hem de genç bir kişi genellikle öbür insanların çıkarlarını bir yana bırakıp kendini yaşam için eğitmeyi düşünmek durumundadır.”* (Gardner,1984: 147) Bu nedenle, öğretmenler ergenlik döneminde duygu eğitimine yapılan yatırımların kısa sürede sonuç vermesini beklememeli ve bu konuda zorlayıcı davranmamalıdır. Ergenlik döneminde gerçekleştirecekleri “duygudaşlık” geliştirme etkinliklerinin en erken ‘genç yetişkinlik dönemi’ ile birlikte somutlanabileceğini belleklerinden çıkarmamalıdır.

Ergenlik döneminin ardından gelen genç yetişkinlik dönemi, okul türü öğrenmenin sunduğu uyaranlar olmadan da bireyin duyarlı ve gönüllü olmaya başladığı bir dönem olmalıdır. Önceki yaş dönemlerinde nitelikli duygusal yapıtlarla, örnek kişilerle bir arada olan ve duygudaşlığı bir yaşam biçimine dönüştüren birey, artık evrensel değerleri paylaşabilecek, insanlarla ortak değerlerde buluşabilecek, sosyal sorumluluk projelerinde yer alabilecek ve demokratik kültüre katkı sağlayabilecektir. Üniversitelerin dil ve edebiyat dersleri bu olumlu gelişmeleri desteklerse toplum, düşünen duyarlı bir bireyi daha kazanmanın sevincini yaşayacaktır.

## **B. Duygudaşlık**

Duygudaşlık Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü'nde şöyle tanımlanmaktadır: *“Başkalarının duygularını anlama, paylaşma, birlikte duygulanım”*(Erişim: [www.tubaterim.gov.tr](http://www.tubaterim.gov.tr))

İnsanlar yeri geldiğinde yakın çevresiyle, yeri geldiğinde yaşadığı toplumla, yeri geldiğindeyse evrensel kültürün diğer bireyleriyle “duygudaş” olabilmelidir. Bu insanoğlunun bireysel ve sosyal bir varlık oluşunun doğal bir sonucudur.

Duygudaşlık temelde düşünsel bir sorundur: Düşünce gücünden yoksun bireyler, öz benliklerini oluşturamaz ve yaşam gerçekliğini bütünüyle kavrayamazlar. Bunları yapamayan bireylerin bir üst aşama olarak kendilerini

başkalarının yerine koymaları ve onların duygularına ortak olmaları beklenmemelidir.

Düşünsel beceriler ‘duygudaşlık’ için bir ön koşuldur; ancak yeterli koşul değildir. Duygudaşlıkların gelişmesi ve derinleşmesi, bireylerin yaşantı çeşitliğine, alışkanlıklarına, uyaranları anlamlandırma gücüne ve aldığı duygu eğitimine bağlıdır.

Kimsenin anlayamadığı, duygularını paylaşamadığı, derinlikli ilişkiler kuramadığı bir yerde ‘sevginin’ yerini ‘kaba güç’ alır. Duygularıyla anlayamayan insanlar, çözümü kaba güçte bulur. Varlıklarını ortaya koyabilmede geriye kalan tek çözümü kaba güç olarak görür. Artan şiddet eylemlerinin altında sevgiden ve duygudan yoksun bir yaşam tarzı yer almaktadır.

Zorbalığın ve düşmanlığın çevirdiği çarklarla işlemeye çalışan sistemler, kısa süre sonra işlerliğini yitirecektir. Yönetim, eğitim... gibi sistemlerin sürekliliği, bu sistemlerin ön koşul olarak ‘duygudaşlık’ ilkesini benimsemesiyle olanaklıdır.

Duygudaşlık bireyin önce kendisine sonra da içinde yaşadıkları topluma karşı sorumlu olmasını sağlar. Derin duygu paylaşımları, bireyin öz-bilinçlilik düzeyini artırır. Onu, kendi duygusal benliği konusunda bilinçli ve sorumlu olmaya isteklendirir. Kendi yaşam sorumluluğunu üzerine almış birey, sosyal sorumlulukları üstlenmeye de gönüllü olmaya başlar. Gelecek kuşaklara daha yaşanılır bir dünya bırakmak için diğer bireylerle bir araya gelmeye, el ele vermeye ve ortak çözüm üretmeye istekli olur. Özelden genele genişleyerek çoğalan sorumluluk anlayışı en sonunda evrensel sorumluluğa ulaşır. Bu aşamada birey, insan yaşamını önceler ve hiçbir ayırım yapmaksızın insanın iyiliği için çalışır. Böylece “duygudaş” birey, hem kendi sorumluluğunu hem içinde yaşadığı toplumun sorumluluğunu hem de evrensel anlamda insanoğlunun sorumluluğunu üstlenmiş olur.

Duygudaşlık, bireylerin insan haklarına, özgürlüğe, eşitliğe ve sosyal adalete olan bağlılığını artırır. Daha açık söylemek gerekirse, duygudaşlık bireylerin yaşadıkları toplumda demokratik kültürü geliştirmelerine yarar.

### **C. Dil ve Edebiyat Öğretiminde Duygudaşlığın Yeri**

Kaba gücün yaşamı biçimlendirdiği bir yerde ne dil ne de edebiyat öğretimi amacına ulaşabilir. Bu nedenle, dil ve edebiyat öğretimi öncelikle kendi varlığı için ‘duygudaşlığa’ önem vermelidir. Öğrenme-öğretme etkinliklerinin odağında yer alan öğrencilerin, yaşıt ve arkadaş ilişkileri çoğu zaman onların duygudaş olup olmamalarıyla belirlenir. Yeri geldiğinde birbiriyle duygudaş olabilen, toplumsal ve evrensel değerlerde birleşebilen öğrencilerden oluşan bir sınıfta dil ve edebiyat öğretimi de daha nitelikli olur.

Duygudaşlık, dil ve edebiyat öğretimi sürecinin daha sağlıklı ilerlemesi sağlayan bir ögedir. “Edebiyat eğitiminde temel amacımız öğrencinin bilinç düzeyinde bilgileri tam ve eksiksiz olarak algılayabilmesini sağlamak, daha sonra öğrencilerin duygu dünyasında olumlu duyguları harekete geçirebilmek ve EQ dediğimiz duygu zekâsını sağlıklı geliştirebilmektir.” (Üstten, 2010: 90)

“Duygudaşlık” belirli bir zamanda öğrenilip biten bir bilgi veya beceriden çok; bir var oluş tarzıdır. Bu var oluş tarzı eğitim programlarının amaçlarında veya uygulamalarında doğrudan yer almaz, alması da pek olanaklı görünmemektedir. Ancak eğitim sistemleri örtük programlar, gizil amaçlar ve uzun süreli eylemlerle bu var oluş tarzını sağaltabilir.

Emek, güç ve zaman konusunda pek çok özveriyle gerçekleştirilen duygudaşlık eğitiminin yaşamın bütününe kapsamı önemlidir. Çünkü duygudaşlık, doğumdan ölüme sürekli değişen ve gelişen bir süreçtir.

Duygudaşlık eğitiminin işleyişi de yukarıda değindiğimiz örneğe benzer. İnsanoğlunun doğuştan getirdiği birtakım duygusal özellikler, yaşam boyu süren etkinliklerle biçimlenir ve bu süreç ancak ölümlerle sonlanabilir.

Bu açıdan baktığımızda doğan, büyüyen ve günün birinde ölecek olan her insanın doğru uyarılar ve doğru davranışlarla karşılaşması gerekir. Onun yaşantı zenginliği, duygusal uyarılarla karşılaşma sıklığı ve bu uyarılara tepki vermede kendisine örnek aldığı insanlar süreçli önemli yer tutarlar.

Dil ve edebiyat eğitimindeki duygudaşlık eğitiminin doğal olması gerekir; çünkü zorlama, yüzeysel ve yapay bir duygudaşlık eğitiminin hiçbir öğrenciye yararı olmayacaktır. “*Bir çocuğu duygudaşlık ya da sevgi hissetmeye zorlamanın işler bir yöntemi yoktur; olası tek yöntem bu duyguların kendiliğinden ortaya çıktığı koşulları gözlemlemek sonra da bu koşulları yaratmaya çalışmaktır.*” (Russell, 1984)

Bireylerin toplumsal ve evrensel duygulara ortak olma konusunda isteklendirilmesi, dil ve edebiyat öğretiminin başlıca amaçlarındandır. Okulöncesi eğitimle başlayıp yüksek öğretimin tamamlanmasıyla sona eren eğitim sürecinde dil ve edebiyat öğretimi bireylerin duygudaşlığına dolaylı yollarla katkı sağlamayı amaçlamalıdır.

Geleneksel anlayış, bu katkının sağlanacağı tek uygulamanın “ders kitaplarına bağlı kalınarak yapılan eğitim” olduğu görüşündeydi. Öğretmen odaklı olup bireyin duyup düşünmesine olanak tanımayan bu uygulamalar, söz konusu amaca hizmet etmediği gibi zaman ve emeğin savrulmasına da neden oluyordu. 21. yüzyıl, ulusal ve evrensel kültür anlayışını kökten değiştirdiği gibi, eğitim anlayışını da değiştirdi. Çağdaş dil ve edebiyat yaklaşımları, uygulamaların çok uyarınlı eğitim ortamlarında gerçekleşmesi gerektiğini ileri sürdü.

#### **D. Dil ve Edebiyat Öğretiminde Duygudaşlığı Sağlayacak Yazınsal Uyarılar**

**Yazınsal Nitelikli Kitaplar:** Okul türü öğrenmenin en temel ögesi olarak kitaplar dün ve bugün olduğu gibi yarın da önemini korumaya devam edecektir. Çünkü yazınsal kitaplar duygu eğitiminin gelmiş geçmiş en temel öğedir. Sever ve Aslan’ın (Sever, 2009: 231) da belirttiği gibi: “Eleştirel düşünme becerisini kazanmış çocuklar yetiştirmenin, çağdaş ve demokratik bir toplum oluşturmadaki önemi düşünüldüğünde, çocuklara kitap seçerken / önerirken; yapıtların “yazınsal”

niteliğinin göz önünde bulundurulması gerektiği ortaya çıkmaktadır; çünkü “yazınsal yapıt” kurgu içerisinde sunulan ipuçlarıyla aynı zamanda çocuğa duyma ve düşünme sorumluluğu veren yapıt demektir.”

Sanatçı, yapıtında gerçek yaşamdan ayrı yepyeni bir evren kurarken seçtiği söz ve sözcüklerle okurun duygularına seslenir. Onun kendi duygularını keşfetmesine ve yeniden biçimlendirmesine olanak sağlar. Böylelikle dil ve edebiyat öğretiminde ‘duygu eğitimi’ gerçekleştirilmiş olur.

**Karikatür:** “*Bir yaşam ya da insanlık durumunun; bir duygunun, düşüncenin ya da tasarımın, çizgiyle alılmayıcıda (karikatür ile etkileşime girende) etkiler uyandıracak biçimde anlatılması sanattır.*” (Sever, 2007: 224) Sanatsal karikatürler etkileşim sürecinde bireyin duyu dünyasında çeşitli çağrışımlar uyandırır. Bu çağrışımlar zorlama veya yüzeysel değildir; bireyin kendi duyu değerleriyle anlamlandırdığı doğal bir oluşumdur.

**Kısa Film:** Bir yaşam durumunun sinema teknikleriyle somutlandığı kısa süreli bir uyarandır. Onun kısa süreli olma, azda özü anlatma, izleyiciyi duymaya ve düşünmeye yönlendirme gibi özellikleri, dil ve edebiyat öğretiminde çağdaş yaklaşımlar tarafından benimsenmesini sağlamıştır.

Kurgusal nitelikli kısa filmler; bireyin duyu gelişimine, onun duyguca eğitilmesine katkı sağlar. Özellikle sanatsal değer taşıyan kısa filmler, ‘duygudaşlığı’ doğrudan amaçlamasa da, dolaylı olarak onun varsıllaşmasına hizmet eder. Bu dolaylı oluş, dil ve edebiyat öğretimini yapaylıktan kurtarır, onun doğal bir ortamda gerçekleşmesini sağlar. Yapay bir öğreticiliği ilke edinmiş eğitsel uyarımlarla karşılaştırıldığında, kısa filmlerin bireyin duygusal derinliğe ulaşmasını ve diğer bireylerin duygularına ortak olmasını sağlamada daha başarılı olduğu düşünülmektedir.

**Müzik:** Türkçe sözlükte “*birtakım duyu ve düşünceleri belli kurallar çerçevesinde uyumlu seslerle anlatma sanatı, musiki*” (TDK, 2012) olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım özellikle ‘duyguları anlatma’ açısından ele alındığında, müziğin duyu eğitime olumlu katkı sağlayacağını düşündürmektedir.

**Resim:** Renk ve biçimlerle duyguların anlatıldığı bir sanatsal yapıt türüdür. Eğitim ortamında resimden yararlanılması öğrencilerin hem görsel okuma becerilerine hem de duyu bakımından kendilerini geliştirmelerine olanak sağlar. Resimdeki öğelerin alımlanmasıyla birlikte, öğrenci canlı-cansız varlıklarla özdeşim kurmaya, kendini o varlıkların yerine koymaya, onları anlamaya ve duygularını paylaşmaya istekli olur.

### **E. Sorunlar ve Öneriler**

Dil ve edebiyat öğretiminde duygudaşlık oluşturmada karşılaşılan sorunlar şunlardır:

- *Duygudaşlık konusundaki bilincin ve uzmanlaşmanın yetersiz olması:* Dil ve edebiyat eğitimi araştırmacılarının henüz duygudaşlık konusunda yeterli çalışma yapmamış olmaları, dil ve edebiyat eğitiminin duyu eğitimi bakımından

kısır kalmasına neden olmaktadır. Bugün empati, sempati gibi kavramlar ile duygudaşlığın sınırı bile tam anlamıyla çizilememiştir.

- *Duygudaşlığın (genel olarak duyuşsal hedeflerin) kazandırılmasının fazla zaman ve emek gerektirmesi:* Öğrenciye “bireyleri anlama, onların duygularına ortak olma” duyuşsal becerisinin kazandırmak, çağdaş eğitim yöntemlerini kullanmayı ve uzun süreli çalışmayı gerektirir. Bu sorun, öğretmenleri duygudaşlık için çaba göstermekten alıkoymaktadır.

- *Duygudaşlığın salt okul türü öğrenmeyle kazandırılmasının olanaksız ya da çok zor olması:* Duygudaşlık tüm sosyal çevrenin işbirliği içinde olduğu bir ortamda gerçek amaçlarına ulaşabilir. Okul ile birlikte ailenin, akran gruplarının, sosyal iletişim araçlarının (en yaygın olarak televizyonun, bilgisayarın, bilgisayarın) ortak hareket etmesi ve öğrenciye örnek olması gerekmektedir.

- *Duygudaşlığın ölçülmesinin zor, değerlendirmesinin esnek olması:* Duygudaşlığın ölçülmesi ve değerlendirilmesi, öğretmenlerin bireysel bilgi ve becerileri ölçüsünde gerçekleşebilmektedir. Bu da ölçmenin güvenilirliğini ve geçerliğini düşürmektedir.

- *Bireylerin duygudaş olabilme becerisini hangi yaşlarda ne derecede kazandıklarına yönelik ölçütlerin olmaması:* Duygudaşlık için belirli bir başarı ölçütü belirlemek çoğu zaman güçtür.

- *Öğretimde, nitelikli uyarıların, yazınsal metinlerin kullanılmaması*

Tüm bu nedenler dil ve edebiyat öğretiminde duygudaşlığın yerleşmesine ve gelişmesine engeldir; ancak bunların hiçbiri duygudaşlık eğitimi göz ardı etme gerekçesi olmamalıdır. Bu bağlamda, dil ve edebiyat öğretmenlerine, araştırmacılarına büyük görevler düşmektedir. Duygudaşlık konusunda bilinçlenmek ve toplumu bilinçlendirmek bu bağlamda yapılabilecek en temel çalışmadır. Bununla birlikte dil ve edebiyat öğretiminde resim, müzik, karikatür, kısa film... gibi duyuşsal yapıtlara yer vermek, uygulamadaki sorunların büyük bir bölümünü çözecektir.

## **SONUÇ**

Düşünen duyarlı bireyler yetiştirmek dil ve edebiyat eğitiminin başat amacıdır. Bu amaca ulaşabilmek öğrencinin düşüncelerini olduğu kadar duygularını da besleyebilmeyi gerektirir. Genel olarak tüm eğitim aşamalarında olduğu gibi günümüz dil ve edebiyat uygulamaları da yalnızca bilişsel amaçları önelemektedir. Oysa açıktır ki öğrencinin yaşamı sevmesi yaşam sevgisini tanımlamaktan, başka insanlarla duygudaş olması duyuş çeşitlerinin adlarını sıralamasından daha önemlidir.

Öğrencilerin yeri geldiğinde birbirleriyle duygudaş olabilmeleri, kalp atışlarını birlerinin kalp atışlarına uydurabilmeleri, ayırım yapmaksızın tüm insanlıkla sevinip tüm insanlıkla üzülebilmeleri sosyal, psikolojik, eğitsel pek çok olumlu dönüştü beraberinde getirecektir. Bunu sağlamada dil ve edebiyat öğretimine düşen görev ise öğrencilerin duyuşsal gelişim özelliklerine uygun ders içi etkinlikleri düzenle-

mek, öğrencileri nitelikli yazınsal yapıtlarla buluşturmak ve onlara duyma ve düşünme sorumluluğunu vermek olmalıdır.

### **KAYNAKÇA**

Akça, F. (2009) **Duygusal Zekâ Değişkeninin Çocuk Yetiştirme Tutumları İle İlişkisi ve Okul Çocukları İle Ebeveynleri Arasındaki Tepkisel Davranışlar**. Ankara: VI. Ulusal Çocuk Kongresi Bildirileri

Bacanlı, H.(1999) **Duyuşsal Davranış Eğitimi**. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Çelik, T. (2011) **Dil ve Edebiyat Öğretimi**. Ankara: Anı Yayıncılık.

Gardner, H. (2010) **Çoklu Zeka Kuramı Yaratıcılık-Gelecek İçin Beş Akıl**. Burdur: 1. Uluslar arası Yaşayan Kuramcılar Konferansı

Russell, B. (1984) **Eğitim Üzerine**. İstanbul: Say Kitap.

Sever, S.( 2007a) **Çocuk ve Edebiyat**. Ankara: Kök Yayıncılık.

Sever, S. (2007b) **Türkçe Öğretiminde, Sanatsal Bir Uyarın Olarak Karikatürün Kullanılması**. VI. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu.

Sever, S., Aslan, C. (2009) Eleştirel **Düşünme Becerisini Kazandırma Bağlamında Çocuk Edebiyatı Yapıtlarının İşlevi Üzerine Bir Çözümleme**. Türkiye’de Çocuk Yetiştirme Yaklaşımlar, Yöntemler, Sorunlar, Çözümler. Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma Merkezi Yayınları.

TUBA. **Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü**. (2012). (Erişim: [www.tubaterim.gov.tr](http://www.tubaterim.gov.tr), 1 Nisan 2012)

Üstten Uslu, A. (2010) Ruhsal (Bütüncül) Zekâ ve Edebiyat Eğitimi. Dil ve Edebiyat Öğretim Yöntemleri. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.